

*Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Леонід Зашкільняк

Сучасна світова історіографія

*Посібник для студентів
історичних спеціальностей університетів*

Львів

ПАІС
Видавництво Львів

2007

УДК 930(100)(075.8)

З-398

ББК Т1(0)я73-1

Науковий редактор:

Крикун М. Г. – д-р іст. наук, проф.

Рецензенти:

Удод О. А. – д-р іст. наук, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України;

Кипаренко Г. М. – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка;

Тельвак В. В. – канд. іст. наук, доцент кафедри методики історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Рекомендовано до друку Вченою радою

*Львівського національного університету імені Івана Франка
від 30 травня 2007 р., протокол № 13/5*

Запшкільняк Л.

З-398 Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. – Львів: ІАІС, 2007. – 312 с.

ISBN 978-966-7651-69-5

Посібник містить основну інформацію про розвиток світової історичної думки і науки в другій половині ХХ і на початку ХХІ ст., характеризує методологічні й тематичні здобутки та проблеми провідних історіографій світу, насамперед європейських країн та США, а також вибраних посткомуністичних країн і народів Азії та Африки. Матеріал, який подано в посібнику, дає змогу сформування уявлення про сучасний стан, проблеми й перспективи конструювання та використання історичних знань в умовах зростання комунікації й обміну інформацією.

Посібник призначений для студентів, що навчаються за спеціальністю “Історія”, викладачів університетів, а також усіх, хто цікавиться сучасним станом історичної науки в світі.

ББК Т1(0)я73-1

ISBN 978-966-7651-69-5

© Леонід Запшкільняк, 2007

© ІАІС, 2007

ВСТУП

Історичні знання завжди відігравали й відіграватимуть винятково важливу роль у житті суспільств і окремих особистостей. Без них неможливо ідентифікувати себе, спільноту і людство в сучасному світі, усвідомити сенс і характер міжлюдських взаємин, обирати соціальні та ціннісні орієнтації повсякденної життєдіяльності. Проте не тасмниця, що історичні знання не народжуються з нічого або як “Афіна Паллада з голови Зевса”. Вони є продуктом свідомої інтелектуальної діяльності людей – у новий і новітній час фахових істориків, які засновують свою творчість на взірцях історіописання, вироблених з того часу, коли історія набула статусу наукової академічної дисципліни (з кінця XVIII ст.). Хоча витворене професіоналами історичне знання поступово набуло вагомого суспільного значення, посівши провідні позиції у державних та громадських інституціях практично всіх країн світу, воно ніколи не займало всього простору історичної свідомості спільнот та індивідів, уживаючись (або й конфліктуючи) з особистим і колективним досвідом, історичною пам’яттю.

Історичні знання, створені фаховими істориками, у XIX і XX ст. не без успіху претендували на статус об’єктивних “істинних” знань, відмішаних від “профанних”, дилетантських. Авторитет, престиж і практична значущість природничих наукових знань свою “благодатну” тінь поширювали й на історичну науку. У попередні два століття історичні знання знайшли практичне застосування, якого, напевно, не прагнули здобути фахові історики: їх використовували (часом й досі продовжують) у побудові великих ідеологічних систем і політичних доктрин, цілеспрямованому й випадковому маніпулюванні суспільною свідомістю, боротьбі за владу. З таким станом важко змиритися фаховим представникам “історичного цеху”, для яких основним завданням, як і для науковців інших дисциплін, на першому плані стоять *пізнавальні цілі*. Критичної межі зловживання історією з боку ідеологів, політиків і дилетантів досягло у середині й другій половині XX ст., змусивши прихильників наукової історії шукати шляхів “розлучення” з ідеологією та політикою, розробляти нові методи й зразки історіописання, котрі не давали б підстав втягувати історію у політичні баталії, зберігаючи

її науковий статус. Ці зміни збіглися з глибокими зрушеннями у наукознавстві в цілому і соціально-гуманітарних науках, орієнтованих на вивчення Людини, зокрема.

Сучасна світова історична наука (історіографія) намагається подолати різнопланові обмеження, котрі принижують її науковий статус, і вийти на такі підходи до історіописання, які відкривали б нові простори для орієнтації Людини в сучасному світі. “Криза історичного знання”, про яку вже понад чверть століття говорять у фаховому історичному середовищі, знаменує власне цей перехідний стан або, вживаючи спеціальні терміни, час зміни парадигм (взірців).

Для української історичної науки “криза історії” має свої “родимі” особливості, пов’язані з утворенням незалежної державності й суспільною потребою її ідеологічного обґрунтування, крахом вульгаризованої марксистської методології, якою впродовж десятиріч озброювали дослідників минулого як “бійців ідеологічного фронту”, колагсом суспільної свідомості, що породжує значну диференціацію соціальних (зокрема історичних) ідентифікацій, необхідністю звільнення історичних знань від товстого шару фальсифікацій та “білих плям”. Враховуючи обсяг і глибину завдань, які стояли й стоять упродовж тривалого часу, вкрай важливою вважають проблему фахової підготовки кадрів, здатних працювати на рівні сучасних взірців світової історичної науки. Без фахової саморефлексії, тобто осмислення того, хто і як створює історичні знання, така підготовка перетворюється на фікцію.

Пропонований посібник покликає подати студентам та фахівцям систематизовану інформацію про сучасний стан і тенденції еволюції світової історичної думки та історіографії. Під сучасним станом ми розуміємо ті процеси, які відбувалися в світовому фаховому середовищі за останні 40–50 років, починаючи з інтелектуального повороту 60-х років ХХ ст. Таке широке трактування сучасності пов’язане з тим, що процеси переосмислення методологічних підстав історіописання відбувались і відбуваються не одночасно в часі та просторі: методологічні новації, що є визначальними у розвитку історичної науки, ініціювались спочатку окремими фахівцями й середовищами, потім охоплювали певні спільноти, національні та інтернаціональні групи, перш ніж перетворитися на загальноприйнятну практику (хоча розбіжності у розумінні історичної теорії та практики завжди залишалися значни-

ми як між окремими дослідниками, так і між течіями й школами). У центрі уваги цього видання – ті країни та історіографії, котрі були “законодавцями” нових підходів – Франція, Велика Британія, Німеччина, Італія, США. Здебільшого створювані там взірці згодом поширювалися і їх застосовували в історіографіях інших країн.

Історична наука, як і кожна наука, є явищем глибоко інтернаціональним, яке спонукає вчених цікавитися і розуміти найновіші досягнення в історичному пізнанні. Проте, внаслідок зрозумілих причин, кожна національна історіографія має свою специфіку, яка визначається рівнем її організації та інституціалізації, суспільно-політичними умовами, соціальними й ціннісними орієнтаціями спільнот. Тому, використовуючи традиційні чи новаторські методології, національні історіографії створюють особливий історичний продукт (знання), покликаний обслуговувати передусім ту спільноту або групу, з яких походить історик.

Загальними тенденціями еволюції сучасної світової історичної думки можна вважати зближення та інтеграцію історичних досліджень з іншими соціально-гуманітарними науками – соціологією, економікою, антропологією, лінгвістикою, психологією, культурологією тощо, а також зміщення акцентів з соціальної та політичної історії в бік свідомісної й культурної. Методи та інструментарій цих наук дають змогу історикам отримувати більш повне і всебічне уявлення про зміни мислення та поведінки людей і людських спільнот в часі та просторі, а наслідки людських діянь виводити зі стану індивідуальної та колективної свідомості. Можна сказати, що порівняно з попередньою історіографією XIX–XX ст. сучасні дослідники минулого все більше переносять погляди з т. зв. “зовнішньої” історії подій та явищ соціального життя на “внутрішню” історію свідомості та мислення, котрі їм передують.

Курс сучасної світової історіографії призначений передусім для студентів (магістрантів) університетів, що навчаються за спеціальністю “історія”. Він передбачає формування у них наукових уявлень про проблеми, над якими сьогодні працює історична наука і з якими вона зігкнеться у недалекому майбутньому. Зрозуміло, що фактичний і теоретичний матеріал посібника не може вичерпати терміну “світова історіографія”: для цього треба було б написати декілька томів. Наше завдання значно скромніше – сформувати уявлення про провідні тенденції історичних студій в світі, їх відомих

виконавців та пізнавальні здобутки. Цим пояснюється структура підручника, що передбачає насамперед окреслення термінології, об'єкта й предметної сфери світової історіографії, визначення головних методологічних змін та новацій, які характеризують її сучасну еволюцію, нарешті – презентацію основних здобутків окремих розвинутих національних історіографій. Посібник не містить характеристики сучасного стану української історіографії, оскільки вона є предметом окремих студій і відповідних посібників (І. Колесник, Я. Калакура та інші).

У посібнику запропоновано лише загальну схему розвитку історіографії та основний фактичний матеріал. Наукова література з порушених у ньому питань налічує тисячі позицій на десятках мов. Осягнути такий обсяг знань одній або навіть декільком особам не під силу. У запропонованій бібліографії читач знайде якщо не вичерпну інформацію, то принаймні відповіді на окремі конкретні запитання. Як і в кожному посібнику, у цьому подано значною мірою статичну картину, яка, однак, може стати точкою відштовхування для надання їй більш динамічного образу. Автор зобов'язаний попередити, що не претендує на “об'єктивне” висвітлення подій та явищ – його погляд на них, як і погляди всіх інших дослідників, позначений певним нашаруванням суб'єктивності, що відображає його теоретичні уявлення, фаховий досвід і світоглядні позиції.

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ІСТОРІОГРАФІЇ

Термінологія. Об'єкт і предмет. Методологічні аспекти.

Термінологія. Поняття “історіографія” є багатозначним і відображає еволюцію терміна ще з часів середньовіччя. Воно походить з Франції, де у XIV ст. “історіографом” називали митця, який у рукописах малював мініатюри історичного плану. Починаючи з XV ст., на Заході Європи історіографом вважали придворного письменника, зобов'язаного складати опис офіційної історії країни або правлячої династії. З часом така практика поширилася на країни Європи та Азії, протримавшись до XIX ст. Ще 1803 р. посаду офіційного російського історіографа займав знаний російський історик М. Карамзін. У середньовіччя і новий час поняття “історіографія” набуло значення безпосереднього процесу “писання” історії династії, країни, знатних родів тощо. Проте невдовзі цей термін стали застосовувати й до відповідних творів. Поняття “історіографія” як писання текстів про минулі події, а згодом – як історична наука зберігає своє значення донині. Практично всі історики вживають цей термін стосовно історичних досліджень та історичної науки в цілому.

З кінця XVIII ст., коли історичні твори, поєднавшись з теоріями просвітників про універсальний і закономірний характер історичного розвитку, стали претендувати на наукове, а не божественне пояснення суспільних змін, з'явилася потреба критичного осмислення цих творів і вміщених у них “історичних прогнозів”. Було покладено початок роздумам над продуктами інтелектуальної творчості істориків та їх корисності для пізнання світу в цілому.

Історіографічна рефлексія, як критичні роздуми над історичними творами, бере свій початок у XVIII ст. в західноєвропейському напрямі, пов'язаному з критикою літературних і публіцистичних творів, в яких автори пропонували свої погляди щодо розв'язання тих чи інших суспільних проблем. Критика намагалася визначити підходи і способи, які спонукали цих авторів пропонувати свої розв'язки. “Критичний метод” як спосіб розгляду різноманітних літературних творів став одним із засобів трактування історичних

знань, стимулювавши народження історії як науки, а також історіографії як окремої галузі “кригики” власне історичних праць. Таким чином поняття “історіографія” набуло додаткового значення, яке прив’язувало його до критичного осмислення історичних творів з погляду їх наукової переконливості.

На цьому пригоди з поняттям “історіографія” не закінчилися. Разом з інституціоналізацією історичної науки у ХІХ ст. його перенесли на твори істориків і весь комплекс історичної науки. У другій половині ХІХ ст. історіографія стала синонімом історичної науки як такої. Надалі, в міру збагачення й поглиблення історичних знань й у зв’язку з потребою їх осмислення та систематизації, це поняття набуло значення спеціальної дисципліни, що займається вивченням вишкнення і поширення історичних знань. У такому вигляді, з певними модифікаціями, воно увійшло у ХХ ст.

Модифікація заторкнула розгалуження історіографії на *проблемну* і *рефлексивну* (теоретичну). Під проблемною історіографією сьогодні розуміють аналіз нагромаджених знань з конкретної історичної проблеми або явища (“історіографія Французької революції ХVІІІ ст.”, “історіографія італійського ренесансу”). Рефлексивна (теоретична) історіографія зосереджує увагу на загальному розвитку історичних знань та інституцій певної епохи чи періоду в річці історії науки (“французька історіографія ХХ ст.”, “італійська історіографія міжвоєнного періоду”). Такий підхід до визначення поняття “історіографія” іноді (зокрема на Заході) окреслюють терміном “історія історичної науки” або, здебільшого, “історія історіографії”. Але у традиції Східної Європи та деяких інших регіонів світу прижився також термін “історіографія” для позначення дисципліни, яка вивчає процес створення і функціонування історичних знань. Тому надалі ми будемо вживати поняття “історіографія” у двох основних значеннях – історичної науки як пізнавального процесу в цілому, і як спеціальної науки про здійснення та результати цього процесу. Обидва значення, хоча й близькі за змістом, але різняться між собою, про що йтиметься далі.

Поняття “історіографія” походить з грецької мови і розшифровується як “історія” – розповідь про минуле і “графо” – писати, й ширіше може бути інтерпретоване як “історіювання” або творення історичних текстів. І хоча така інтерпретація не зовсім точно відображає зміст і предметну сферу пізнання виникнення та розвитку історич-

них знань, але вона міцно увійшла до лексики істориків й набула легітимності для означення окремої наукової та академічної дисципліни. Проте відбулося це тільки у середині і другій половині ХХ ст., коли окреслилися ознаки теоретичної та організаційної зрілості історіографії як окремої наукової дисципліни. Підставою для цього послугували успіхи наукознавства та одного з напрямів сучасної історичної науки – інтелектуальної історії, що запропонували і застосували реальні моделі дослідження процесів виникнення й функціонування наукових історичних знань у соціумі, обґрунтували теорію і методи їх вивчення. Підхід до історичних праць як до наукових творів дав змогу визначити об'єктну і предметну сферу нової дисципліни, включити її до окремих наук соціально-гуманітарного профілю.

Зміни, які відбулися в наукознавстві та історичній науці в середині ХХ ст. (про них йтиметься далі), зіграли “на руку” терміну “історіографія”. Якщо раніше він так чи інакше збігався з поняттям “історія історичної науки”, то після ударів, завданих модерному світобаченню зародженням постмодернізму, історіографічне вивчення остаточно надало перевагу пізнавальним (епістемологічним) і знанневим (когнітивним) підходам до дослідження історичної творчості, в центрі якої опинилися свідомісні процеси – історична думка, знання, світогляд, ментальність. Зовнішні прояви історіописання (твори, інституції, суспільні умови тощо) не зникли з поля зору історіографів, вони розглядають їх передусім як передумову й тло формування індивідуальної та колективної історичної свідомості. За таких умов поняття “історіографія” є більш адекватним і містким терміном для окреслення цієї наукової дисципліни, ніж “історія історичної науки”.

Поняття “світлова” історіографія можна визначити, виходячи з розуміння загального і особливого в науковому пізнанні. Як і в кожній науці, історичне знання створюється за певними моделями-взірцями – *парадигмами*, які містять в собі сукупність поширених і прийнятих на даний час світоглядних та наукових поглядів, інструментарій, котрі забезпечують виконання дослідницької програми з наступною інтеграцією здобутого знання у загальну наукову картину світу. За умов розвинутості комунікацій у сучасному інформаційному просторі наукові знання порівняно швидко стають надбанням світової спільноти, заповнюючи існуючі у ній прогалини (лакуни). В історії, подібно до інших наук, пізнавальні здобутки заторкують переважно світоглядні, методологічні та фактологічні

аспекти конструювання знань і забезпечують як взаємопроникнення підходів, так і нагромадження чимраз більшої фактографічної інформації. Але на відміну від природничих наук, які здебільшого мають справу з неживою природою, в історичних знаннях у значно більшому обсязі представлені соціально-культурні, свідомісні за походженням індивідуальні і колективні особливості світобачення та світосприйняття. Іншими словами, особливий індивідуально-культурний шар історичних знань займає в них значно більше місця, ніж в природничих, і пов'язаний з ідеологічними, психологічними, аксіологічними (ціннісними) орієнтаціями їх творця-історика. Суб'єктивний характер історичних знань, попри застосування істориком наукових методів і теорій, завжди залишається значним.

Водночас, як засвідчує досвід світового історіописання, основні зміни в створенні історичних знань відбувалися раніше й проходять сьогодні під впливом найбільш поширених у світовій науці історичних парадигм. Кожна з них раніше чи пізніше (залежно від епохи і стану суспільства) здобувала собі перевагу, витісняючи інші, попередні (історіографія античного світу, середніх віків, нового часу, просвітництва, романтизму, позитивізму, марксизму, соціологізму, антропологізму). Таким чином, можна стверджувати, що зміна парадигм історіописання демонструє взаємопроникнення, поширення і застосування провідних моделей історіографії відповідного часу в усіх куточках світу, включених до сучасних інформаційних потоків. (Зрозуміло, що процес включення країн і народів до світових комунікацій не був таким простим та одночасним, і донині існують значні відмінності щодо участі різних держав у світових інформаційних потоках, зокрема у т. зв. "країнах третього світу"; але процес глобалізації, попри їх суперечливість, а часом конфліктність, стимулюють комунікативну інтеграцію).

Отже, якщо йдеться про "світову" історіографію, то треба розуміти, що для розвитку історичного мислення і практики фахових дослідників минулого першочергове значення має можливість використання методологічних здобутків історичної думки та їх застосування у своїх дослідженнях. Успішні теоретико-методологічні напрацювання окремих істориків і колективів (шкіл, напрямів) здобувають нових послідовників і стають світовим надбанням. Тоді можна говорити про світову історіографію як спільний феномен світової фахової спільноти. Це не означає, що йдеться про поширення єдиної

всесоюпної парадигми історіописання (хоча й не виключено такого стану в минулому чи майбутньому), здебільшого говориться про співіснування декількох поширених моделей історіописання. Так, відомий американський історик І. Г. Ігерс (1997) виокремив три головні стадії і парадигми світової історіографії останніх двох століть: “класичний історизм” XIX ст., соціальну історію XX ст. і постмодернізм. Така класифікація не вичерпує різноманітності підходів до історії, але узагальнює найбільш поширені методологічні орієнтації істориків, показуючи їх зв'язок і певну залежність від загальносвітового розвитку історичної думки.

Однак, як зазначалося вище, нові ідеї і підходи в історичному пізнанні народжуються в певних національних (державних) середовищах (спільнотах) і проходять складний шлях адаптації, перш ніж перетворитися на авторитетну модель. Застосування поширених моделей і теорій історичного пізнання відбувається не на порожньому ґрунті, а в середовищі істориків конкретної країни, суспільства, культури, характеризується специфікою історичного матеріалу та суспільно-політичних очікувань. Тож національно-державні, тобто суспільно-політичні виміри сучасного історіографічного процесу зростають суттєвим чинником історичної творчості, без якого не можна зрозуміти основних тенденцій світової історіографічної практики. Тому, маючи на увазі світовий контекст розвитку сучасної історичної думки і науки, ми водночас збираємося простежити за еволюцією і здобутками провідних історіографій світу.

Останнє поняття з назви цієї наукової дисципліни – “сучасна” – теж вимагає окремого пояснення. Переважно “сучасними” називають події або явища, котрі відбуваються в межах одного покоління (15–20 років). Але для інтелектуальної діяльності рамки “сучасного” визначаються, як правило, виникненням, сприйняттям і поширенням відповідних парадигм фахової діяльності, що адаптуються, пристосовуються і вдосконалюються цією спільнотою. За такого підходу зміна візрів у розвитку світової історичної науки розпочинається у 50-х роках XX ст. й досягає “критичної маси” у 70–90-х роках. Тому, говорячи про “сучасну світову історіографію”, ми будемо акцентувати увагу на такому трактуванні “сучасності”, яке охоплює період другої половини XX – початку XXI ст. Меншою мірою це стосується посткомуністичних країн, де зміна парадигм історіописання припала на кінець 80–початок 90-х років XX ст., і там відлік сучасної історіографії доцільно розпочинати з цього часу.

Об'єкт і предмет історіографії. Як і кожна наука, історіографія повинна визначити свій об'єкт пізнання та його предметну сферу. Варто нагадати основні поняття наукової гносеології (теорії пізнання). Об'єктом пізнання вважається та річ або явище реальної дійсності, на яке спрямовані пізнавальні зусилля дослідника. Предметом пізнання вважаються ті риси і властивості об'єкта пізнання, які проявляються у його (їх) взаємодії з дослідником або іншими об'єктами та явищами реального світу.

Зважаючи на ці позиції і попередні міркування, можна встановити, що *об'єктом пізнання в історіографії є історичні знання, представлені в працях і виступах (лекціях, доповідях) фахових дослідників минулого – істориків, які формують науковий образ минулого на засадах поширених в історичній науці моделей і схем історичного пізнання (дослідження).*

Треба зауважити, що в сучасній світовій та українській історичній думці існують значні розбіжності у трактуванні об'єкта вивчення історіографії. Ним вважають і історичну науку в цілому, і "історіографічний процес", й історію історичної думки тощо. На наш погляд, такі визначення заводять дослідника в інші, непритаманні історіографії галузі – наукознавство, інтелектуальну історію, теорію історії. Саме історичне знання, здобуте в результаті пізнавальних зусиль дослідника, є об'єктом вивчення історіографії як наукової дисципліни, а підсумком пізнавальних зусиль – одержання нового – *історіографічного знання* – про історичне знання і способи його створення та сприйняття. Запропоноване визначення об'єкта дозволяє чітко окреслити його предметну область, яка дає змогу одержати нове знання про історичне знання, а також, що не менш важливо, розмежувати історіографічне та історичне знання.

У зв'язку з цим виникає непросте питання про співвідношення історіографії та історичної науки (щодо якої теж часто вживається термін "історіографія"). Окреслення наведеного вище об'єкта пізнання історіографії дозволяє, на нашу думку, задовільно розв'язати цю суперечність. *Історична наука створює знання про минулу реальність (люди, події, явища), в той час як історіографія розкриває процес створення цих знань істориком, їх парадигмальний характер, методологічну і соціально-культурну зумовленість.*

Предметну сферу визначеного нами об'єкта пізнання історіографії – історичних знань – можна окреслити, зважаючи на їхню структуру:

1) світоглядний складник, що включає в себе ідеологічну компоненту – систему ідей і цінностей історика, з позицій яких він сприймає і пояснює навколишній світ, часто неусвідомлено переносячи їх на минулі події;

2) методологічний (теоретичний) складник, що передбачає наявність у дослідника знань про мету, принципи і засоби (методи) здійснення історичного пізнання, а також його приналежність до визначеного наукового напрямку, школи, інституції;

3) фактологічний (джерельний) складник, пов'язаний з умінням дослідника працювати з історичними джерелами і реконструювати на їх підставі минулу дійсність;

4) соціально-культурний складник, який забезпечує присутність у створюваних істориком знаннях впливів соціального (родинного) оточення, його ментальних структур, зокрема історичної пам'яті;

5) психологічний складник, що відображає присутність індивідуально-емоційних переживань, симпатій та антипатій історика у здобутих ним знаннях;

6) мовнолінгвістичний складник, що передбачає використання дослідником відповідного вербального представлення історичної інформації, яке забезпечує зрозумілу й прийнятну для фахівців інтерпретацію історичних знань.

Через окреслену вище предметну сферу історіографія прагне якомога повніше реконструювати плях формування історичних знань та їхню значущість як для створення, доповнення або зміни історичної картини, так і для обслуговування пізнавальних потреб соціуму в цілому. Зрозуміло, що вивчення історичних знань через визначену предметну сферу є завданням надзвичайно складним і працемістким. Але вона, як ідеал дослідження, загострює увагу історіографа – дослідника історії історичних знань – на погребі врахування всіх цих складників з метою глибокого наукового аналізу оприлюднених і поширюваних історичних знань.

Вищесказане свідчить про те, що історіографія на сьогодні достатньо відмежувалася від історичної науки, залишаючись пов'язаною з нею через систему історичних знань. Натомість, з іншого боку, для розв'язання власних завдань вона повинна тісно співпрацювати з багатьма іншими соціально-гуманітарними науками, з яких запозичує насамперед методи і термінологію пізнання, – філософію, методологію історії, спеціальними історичними дисциплі-

нами, соціологією, політологією, психологією, культурною антропологією, мовознавством, економікою, наукознавством, інформатикою та деякими іншими, без яких неможливо розкрити вказані вище складники історичних знань.

Методологічні аспекти. Як і кожна наукова дисципліна, історіографія виробила свої теоретичні підстави – *методологію*, що містить такі пізнавальні категорії як об'єкт, предмет і методи. Оскільки історіографія творить особливі історіографічні знання, що спираються на історіографічні факти і містять їх теоретичні узагальнення (концепції, теорії), то їй властиві всі головні компоненти пізнавальної діяльності – творення історіографічних фактів, їх генералізація (узагальнення) і конструювання теоретичних історіографічних знань. На кожному з етапів історіографічного пізнання – від постановки історіографічної гіпотези (моделі) і до одержання теоретичних історіографічних знань – використовуються як загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція тощо), так і адекватні для цього предмета дослідження методи (див. предметну сферу). Областю, в якій збігаються різні методи історіографічного дослідження, є нині вивчення ментальних структур свідомості історика(ів), в яких концентруються як зовнішні (освіта, наука, соціальне середовище, інституції, державна політика тощо), так і внутрішні (індивідуальні особливості дослідника, його культурно-ціннісні орієнтації, світогляд) чинники (І. Колесник).

Сучасні історіографи виокремлюють два основні рівні методів історіографічного пізнання: (1) методи конкретного історіографічного аналізу і (2) методи історіографічного синтезу. Якщо перший рівень безпосередньо пов'язаний з особливістю предмета вивчення (соціальні, культурні, психологічні, інституційні, мовні та інші складники історичних знань), то методи другого рівня спрямовані на узагальнення (генералізацію) здобутих з допомогою попереднього аналізу історіографічних джерел знань.

Історіографічне джерело – це текст наративного чи документального характеру, який містить інформацію про минулі події та явища і постає як результат свідомої пізнавальної діяльності суб'єкта у певних соціально-культурних обставинах. У такому випадку кожний історичний текст є водночас і історіографічним, тобто таким, що є продуктом творчості (конструювання) особи, незалежно від того, усвідомлює вона це чи ні. Кожний такий текст у відкритій (експліцитній) чи прихованій (імпліцитній) формі містить

і зберігає інформацію про світогляд творця тексту, його уявлення про минуле і способи його пізнання, соціокультурні орієнтації, середовище тощо. Для виявлення авторських поглядів, здебільшого прихованих за понятійно-категоріальним апаратом і оціночними судженнями, необхідно вміти “розшифрувати” такий текст, а також віднайти у джерелах соціально-культурні та ідеологічні інспірації дослідника.

Методи історіографічного синтезу покликані узагальнити різноплановий історіографічний матеріал з метою усвідомлення і визначення причин, обставин і чинників творення й поширення історичних знань у соціумі. Для їх розуміння ключовими є декілька важливих категорій. Перша – *історіографічний процес* – це об'єктивний, цілісний процес генезису та розвитку історичного пізнання, нагромадження та удосконалення історичних знань (І. Колесник). Розглядаючи історичне пізнання як цілісне конкретно-часове і конкретно-просторове явище, історіографічний процес передбачає нерозривний зв'язок його “внутрішніх” і “зовнішніх” чинників, котрі визначають предметну сферу історіографічних студій. Тісно пов'язана з першою і друга категорія – *історіографічна ситуація*. Вона вказує на те, що певному стану історіографічного процесу в конкретному часово-просторовому вимірі відповідає його фрагмент – історіографічна ситуація з властивими саме їй прикметами історичного пізнання (Л. Кертман). Можна стверджувати, що йдеться про стан історичної науки в результаті синхронізації певних рівнів розвитку окремих (приватних) історіографічних процесів, який дає змогу здійснювати їх узагальнення на рівні історіографічної теорії.

Історіографічна теорія, як і теорія в інших науках, – узагальнене і пояснене теоретичне знання про конкретний стан історичного пізнання у його найсуттєвіших соціокультурних вимірах. Така теорія (концепція) виконує методологічну функцію, створюючи підстави для визначення суперечливих елементів нагромадженого знання, можливих шляхів його збагачення або трансформації, оцінювання нормативних підстав розвитку історичного пізнання. Вона виконує допоміжну функцію щодо вивчення конкретних історичних проблем, а також важливу світоглядну роль, вказуючи на зміну історичних картин світу в залежності від різноманітних соціокультурних чинників.

Стрижнем будь-якої теорії й історіографічної зокрема є *ідея*, яка дозволяє узагальнити (генералізувати) історіографічні факти, отримані дослідником у процесі пізнання. Зрозуміло, що *історіо-*

графічні факти є першим пізнавальним здобутком дослідника, його інтерпретацією реальних подій чи явищ. У минулому в історіографічних дослідженнях наголос робився на провідному значенні *соціального чинника* в історіописанні (позитивізм, марксизм, ецієнтизм тощо), який вважався визначальним для розуміння історичного пізнання. Сьогодні більшість західних вчених, не нехтуючи соціальними обставинами, більшого значення надають “внутрішнім”, свідомісним чинникам історіописання – переломленою в свідомості суб’єкта історії ідей, теорій, методів, тобто когнітивних (знанневих) чинників. Ще від знаного англійського історика Р. Д. Коллінгвуда (1945) в світовій історіографії утверджувалося переконання про те, що “вся історія – це історія думки”. Наприкінці ХХ ст. це переконання здобуло перевагу у фаховому історичному середовищі і змусило дослідників шукати відповідей на поставлені запитання у свідомості істориків. Це дозволило залучити до історіографії пізнавальні здобутки сучасної інтелектуальної історії, орієнтованої на вивчення зародження і сприйняття (рецепції) ідей та їхньої ролі у творенні історичних знань.

Таким чином, історіографія намагається послідувати “зовнішні” соціальні чинники руху історичних знань з “внутрішніми” інтелектуальними. У центрі уваги сучасного *історіографічного дискурсу** є не стільки одержаний результат пізнання (знання), скільки підстави і дії, спрямовані на його одержання.

Отже, історіографічна теорія є насамперед спробою пояснення процесу конструювання історичного знання в конкретних соціальних, інтелектуальних і культурних просторово-часових умовах.

Підсумовуючи, можемо запропонувати визначення історіографії як наукової і навчальної дисципліни. *Історіографія – це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає процес виникнення, сприйняття і поширення історичних знань, змін в організації і методах їх отримання, виконанні певних соціальних функцій.*

Курс “Сучасна світова історіографія” має на меті представити (у скромних межах посібника) нинішній стан світової історичної науки в її інтернаціональних вимірах та, вибірково, національних особливостях.

* Дискурс (з англ. “міркування”, “мовлення”) – сукупність висловлювань, які за певними правилами надають значення зовнішній по відношенню до автора висловлювань реальності; іноді це стиль і порядок вживання понять і термінів.

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ ДО СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

*Від античності до класичного історизму.
Від модерну до постмодерну в історіографії.*

Від античності до класичного історизму. Коли йдеться про спроби віднайти спільні риси, що об'єднують процес історіописання, то більшість дослідників сьогодні погоджуються з тим, що суттєві зміни в історіографічному процесі завжди пов'язані з *методологією* (Ю. Кокка). Кожний історик, починаючи з античних часів, усвідомлював мету своєї творчості, дотримувався певних уявлень про загальну картину світу, об'єкт, предмет і методи пізнавальної діяльності, інформаційну (джерельну) базу, способи пояснення (експліанації) та опису (наративу). У загальному вигляді методологічні уявлення реалізувалися в тому чи іншому взірці (парадигмі) історіографічної практики – писанні історичних текстів. У процесі розвитку історики створили і поширили різні зразки історіописання, котрі цілком і повністю кореспондували з пізнавальними здобутками, соціальними і культурними орієнтаціями свого часу і місця.

Розгляд вироблених людством історіографічних парадигм набуває ускладненого вигляду, оскільки методологічні уявлення у різні епохи характеризувалися значною строкатістю. Тим не менше, дослідження сучасних вчених показують, що ще у давні часи внаслідок суспільних потреб і пізнавальних інтересів людей зародилася *історична свідомість*, що прийшла на зміну міфологічній, а разом з нею – *історичний інтерес*. Учені схильні відносити ці процеси до г. зв. “вісєвого часу” VIII–VI ст. до н. е. (К. Ясперс). У цей час у різних частинах світу – на Близькому Сході, у Європі і Азії – почав утверджуватися *новий тип раціональності*, який знаменував перехід від нагромадження емпіричних знань до їх теоретичного осмислення, включення до пізнавального процесу думки у її вербальному (словесному) представленні. Таким чином, думка набула предметності і стала самостійним об'єктом пізнання, стимулювавши виникнення філософії, гносеології, логіки. З цього часу історична думка як складник людської свідомості зайняла важливе місце у пізнавальних зусиллях людських спільнот.

Хоча історична рефлексія розвивалася незалежно в середземноморській Ойкумені, Індії та Китаї, у наступні часи початки історіографії і перші взірці історіописання пов'язують з античною традицією. У давній Греції народилися два перші взірці історіографії, яким судилося вчинити далекосяжний вплив на історіографічний процес наступних поколінь. Першим, хто поставив пізнавальні запитання перед історичним минулим і спробував дати на них відповіді, був “батько історії” *Геродот з Галікарнаса* (бл. 484–бл. 424 рр. до н. е.). Його “Історія” презентувала зразок історіописання, який не обмежувався описом минулих подій і народів, а містив спроби їх пояснити як людськими намірами, так і моральними імперативами античного світобачення. Його мета – “щоб не забулося те, що було з людьми”, і з цієї вини “еліни і перси стали воювати один проти другого”.

Проте Геродотова історія не зацілювалася на політичних подіях, а містила систематизований опис різноманітних відомостей про тогочасний світ та його мешканців, що включав конкретні практичні знання й водночас задовольняв естетичні потреби читачів. Автор розвивав нові шідні ідеї, що знайшли відгук і продовження у всій античній історіографії, яка своїми впливами невдовзі охопила Середземномор'я, приваглі та віддалені терени Європи, Африки, Близького Сходу. Серед них найважливішими були, зокрема, ідея про нерозривний зв'язок Природи і Людини й, відповідно, уявлення про циклічність (повторюваність) часових змін; про морально-психологічну природу людських діянь, обмежених трансцендентними силами (богами), і, як наслідок, про практично-виховне значення досвіду попередніх поколінь; необхідність критичного ставлення до різних відомостей і формування власної думки про минуле. Такий взірець історіописання можна назвати “наративною” або “культурною” історією. Геродот і античні автори виокремили історію з інших жанрів письменства, хоча й не розірвали остаточно її зв'язку з літературно-мистецькою творчістю (муза історії – Клію), на яку покладалися подібні завдання морального вдосконалення особистості. Уже в античні часи історія виступала інтегратором різноманітних знань про світ і людей, містила морально-етичні й естетичні орієнтири.

Майже одночасно з геродотівською моделлю історіописання виникла інша історіографічна схема, близька до неї, але все ж

відмінив. Її засновником вважають іншого давньогрецького історика — Фукідіда (бл. 460–бл. 400 рр. до н. е.). Йому приписують модель “прагматичної” або “політичної” історії. Будучи високопоставленим афінським політиком (стратегом), свою “Історію” він побудував як опис основних подій Пелопонеської війни (431–404 рр. до н. е.) з метою виправдання своєї участі у ній. Увесь твір просякнутий раціоналістичними міркуваннями щодо “правдивих” причин і цілей війни, мотивів та інтересів її учасників, котрі приховані від спостерігача намірами окремих осіб і спільнот (партиї), а також обставинами соціального та економічного характеру. Фукідід представляв історію як результат власного “дослідження”, ґрунтованого на аналізі дійсних (і вигаданих ним) документальних свідчень, що повинні були аргументувати його висновки й оцінки. Джерелом і підставою людських діянь, на його думку, були “природні” властивості Людини — панувати або бути підвладним, прагнення до швидкості, багатства і слави. Історія Фукідіда відразу набула двох важливих рис: вона цілком перетворювалася на “історію людей” та їхніх інтересів, а також ставала “політичною”, тобто такою, що на перше місце виносила політичні діяння видатних осіб, спільнот, держав. Така історія мала безсумнівний виховний ефект, а з другого боку — пішавальне спрямування щодо спроб зрозуміти суспільні стосунки.

Обидві моделі античного історіописання були застосовані й розвинуті численними істориками різних народів в епоху елінізму, потім давньоримськими істориками, котрі робили наголос або на паративно-культурних (згодом — риторичних) складниках своїх творів, або на їх прагматично-політичному (моралізуючому) спрямуванні. Натомість загальна візія світу та минулого не зазнала кардинальних змін. З погляду етапності історіографічного процесу, пов’язаного з розвитком античної історичної думки, заслуговує на увагу модель *універсальної історії*, запропонована грецьким істориком давньоримського періоду Полібієм (200–148 рр. до н. е.). Паслідуючи Фукідіда, він вніс у його модель ідею загального розвитку всіх народів і держав за єдиним політичним зразком, яким у нього виступав Давній Рим — “світоч тогочасної цивілізації”, здобутки якого в сфері суспільного устрою і культури представлялися йому ідеалом, до котрого повинні прагнути всі інші народи і країни (“Всесвітня історія”, 40 книг). Полібій також віддалив історію від інших жанрів тогочасного письменства, постулювавши її

значущим опис "правдивої" реальності, заснованої на "правдивих" джерелах. Античний світ та антична культура в його творах, а також творах його послідовників виступали вершиною досягнення людського генія, не підвладного часу і простору.

Разом з тим, паралельно з розвитком античної історіографії, на Близькому Сході зародилася нова візія світу і модель його пізнання, пов'язана з формуванням монотеїстичної релігії – юдаїзму і християнства. На протигагу античному політеїзму, який залишав великий інтелектуальний простір для усвідомлення значущості Природи і Людини та можливостей їх пізнання, монотеїстична релігія запроваджувала повну залежність особи і спільноти від волі Бога, який створив увесь світ і визначив його майбутнє. На зміну античному світобаченню приходив релігійний світогляд, основним завданням якого було не прагматичне й досвідне пізнання Природи і Людини, що дає у підсумку "профанне знання", а духовне (свідомісне) пізнання Божественного провидіння через єднання з Богом у вірі – "сакральне знання". Нова картина світу, що відкривалася не у досвідному знанні, а у вірі, була сформульована у Старому Завіті Біблії – збірці релігійних текстів, створених давніми свреями у II – I тисячолітті до н. е. в Палестині та Юдеї. Юдейський монотеїзм вніс у суспільну свідомість значно привабливішу ідеальну картину потойбічного райського життя, несумісного з тяжким і страдницьким земним життям, а разом з нею і низку нових ідей, котрі зовсім по-іншому тлумачили основні світоглядні категорії тієї епохи – час, простір, знання, досвід, початок і кінець, людину, народ тощо.

Назагал Старий Завіт став першим взірцем нового тлумачення історії. Її основними новаціями були: нова картина історії всього людства від моменту створення світу і до його кінця, яка будувалася на ідеях лінійності часу і простору; розвитку як проходження певних стадій суспільного буття (минуле – сучасне – майбутнє); пізнання як сприйняття на віру і тлумачення Божественного провидіння – вищої правди та істиши, незалежних від Природи і Людини; підпорядкування особистого і колективного людського досвіду безумовній вірі; переваги високого духовного над низьким матеріальним тощо. За таких умов справжній сенс історії переносився з Землі на Небо, а її дійсний зміст ототожнювався з Богом. Історики перетворювалися на жерців-тлумачів Божественного провидіння.

Нова парадигма *теологічної історії* була сформована творцями і тлумачами християнства, основні положення якого були ви-

видені у текстах Нового Завіту, а розвинуті теологами християнства у I-II тисячоліттях н. е. Не маючи можливості розглядати весь складний і тривалий процес формування взірця теологічної історії та історіографії європейського середньовіччя, обмежимося загальною констатацією його головних елементів, котрі вагомо вплинули як на світоглядні засади суспільної свідомості народів багатьох континентів, так і на теорію та практику історіописання.

Підвалини теології історії раннього християнства були закладені *Аурелієм Августиним* (354–430) у праці “Про Град Божий” (410), розвинуті *Бодою Венерабілісом* (Досточтимим) (673–735), *Поліциєм Флорським* (бл. 1132–1202), *Фомою Аквінським* (1226–1274) та багатьма іншими середньовічними богословами. Юдейську візію історії доктрина християнства доповнила кількома важливими ідеями. Першою з них було визнання Ісуса Христа Сином Божим, який прийшов на Землю, щоб донести до людей Божє Слово, прийняв хресну смерть і воскрес, щоб спокутувати людські гріхи й вказати праведний шлях до Царства Божого. Це дало підстави теологам, не міняючи загальної спрямованості і змісту історії, розділити лінійний час на дві відмінні частини – час Бога-Отця і час Бога-Сина, з яких другий виводив людство на прямий шлях до кінця світу і початку Царства Божого. По-друге, окреслювалася кінцева мета історії – ідеальне суспільство загального благоденства і справедливості (пізніше цей постулат тлумачили по-іншому). Античний теоретичний паноралізм був однозначно замінений теологічним монізмом – єдиною можливим тлумаченням людських діянь волею Божественного провидіння (провіденціалізм). Остаточним критерієм розуміння земних дій людей було визначено Святе Письмо, яке, волею тлумачів-теологів, могло пояснити події з позицій провіденціалізму. Тому справжнє пояснення земної “поведінки” людей і народів перетворювалося на “вивчення Бога”, можливе не через людський досвід, а через віру і духовність. Змістом історії стала драма боротьби добра і зла, віри і зневіри, що розгорталася у лінійному часі і просторі й була визначена наперед. Завдання історика полягало у послідовному викладі подій, починаючи зі створення світу, наступне їх пояснення з допомогою “відповідних” і “невідповідних” оцінок Божественного провидіння. Історія розпадалася на дві протилежні частини – історію профанну (людську) та історію сакральну (божественну), з яких тільки друга

були справжньою, в той час як перша – лише пошуком єдино правильних відповідей у повсякденному житті.

Християнська теологічна історія різко обмежувала свободу вибору людиною своєї соціальної поведінки, окреслюючи її моральними рамками віри. Водночас вона чітко визначала, що саме слід розуміти під історією і де шукати відповіді на її запитання, високо піднесла роль причинності у людських взаєминах. Теологія історії фактично стала першою філософією історії – теорією історичних змін. Завдяки комплексності і системності, “ясності” і “простоті” історичної картини світу теологічний погляд на історію утримувався тривалий час, зберігаючи свою функціональність майже до кінця XVIII ст. Він відображався у численних творах середньовічної європейської історіографії, суттєво вплинув на історичні доктрини нового і повітряного часу.

Передумови зміни парадигми теологічної історії зародилися у Європі в період Ренесансу XV–XVI ст. *Гуманістична історіографія*, що своїм корінням сягає італійських міст-держав XIII–XIV ст., насамперед Флоренції, стала інтелектуальною відповіддю на запити часу, нові знання і досвід, нагромаджений людською практикою. Відкриття нових країн та культур, технічні винаходи, пізнавальні здобутки спричинили початок формування нової картини світу, в якій природа і людські здібності подавалася більш оптимістично, ніж у християнській теології. Поворот поглядів у бік Людини та свободи її вибору народив гуманістичний світогляд, складником якого були *“моральна філософія”* і антична культура. Внаслідок цього гуманістична історіографія, по-перше, повернулася до античних взірців історіописання, в центрі яких перебували люди та їх діяння. Провіденційна ідея залишилася загальним дороговказом і змістом земної історії, в той час як людський досвід і знання дозволяли успішніше рухатися до заповітної мети; було зроблено перший крок до секуляризації людського пізнання, роз’єднання істини знання та істини віри. По-друге, потреба усунення численних фальсифікацій документів та інших писемних пам’яток покликала до життя спочатку філологічну (мовну), а тоді й історичну критику. По-третє, у гуманістичній історіографії утвердилася думка про державу як природний стан суспільної організації, в якій кожна група людей виконує свої природні і сакральні функції.

Список імен європейських мислителів епохи Ренесансу дуже великий, але справі формування нового канону історіописання

Особливо прислужилися Леонардо Бруні (Аретіно) (1374–1444), який повернувся до історіографії античний взірць прагматичної історії; Філіпо Бьондо (1392–1463) і Лоренцо Валла (1407–1457), що дали зразки критики історичних пам'яток; Нікколо Макіавеллі (1469–1527), якому історична думка була зобов'язана першим новим частим теоретизуванням щодо форм державної організації та вплиди її багато інших італійських, голландських, французьких, німецьких гуманістів. Першу спробу виокремлення історіографії як окремий науки зробив Жан Боден (1530–1596), який висловив думку про історичну мінливість суспільної організації, що простежується від дикунства до цивілізації, а також узагальнив методи критики історичних джерел.

Проте необхідно було ще багато десятиріч, щоб сформувалася нова філософська парадигма історіописання, яка виявилася в історіографії Просвітництва. Її появі передувала наукова революція ХVІІ ст., що запровадила натурфілософську картину світу, основою якої стала теоретична механіка Ісаака Ньютона (1642–1727). Новіштина наука в особі її провідних представників (Ф. Бекон, Р. Декарт та інші) стала на шлях відмови від трансцендентного пояснення земних явищ, зосередившись на раціональному, досвідному тлумаченні питань. З досвідом і досвідом до науки увійшли закон і закономірність, механістичний детермінізм, логічне теоретизування.

Наука, як здобуті досвідні знання і побудовані на їх підставі теорії, набула статусу "філософії" – раціонального пошуку відповіді на земні запитання. Серед таких запитань, що заторкували історичну матерію, були події Реформації і Контрреформації, релігійних війн, революцій у Нідерландах, Англії тощо. Вони вимагали відповідей на запитання про сутність держави і влади, народу і особи, соціальної нерівності і справедливості тощо. Кращі мислителі того часу вже не покладалися на провіденційну визначеність долі людства, а намагалися знайти раціональне пояснення змін у становищі людей і спільнот. Томас Гоббс (1588–1679) і Джон Локк (1632–1704) спробували узагальнити досвід людської соціальної організації і створили теорії вишикування суспільства і держави, що спиралася на потреби та інтереси окремої людини в процесі її соціалізації. Вони, як і інші тогочасні вчені, прагнули створити суспільну науку, яка була б подібною до математики. Ця тенденція стала основою історичної думки європейського Просвітництва.

У XVIII ст. просвітницький онтологічний канон історіописання, побудований на раціональному осмисленні природного і соціального світів, був сформований і розвинутий як “філософська” історія або філософія історії. До її створення доклали зусиль багато представників європейського Просвітництва, передусім *Джамбаттиста Віко* (1668–1744), *Генрі Сент-Джон* (лорд Болінброк) (1678–1751), *Шарль Луї Монтеск'є* (1689–1755), *Марі Франсуа Аруе* (Вольтер) (1694–1778), *Жан-Жак Руссо* (1712–1778), *Габріель Бонно де Маблі* (1709–1785), *Анн Робер Жак Тюрю* (1727–1781), *Жан Антуан Кондорсе* (1743–1794), *Іммануїл Кант* (1724–1804) та інші. Завдяки їхнім теоретичним побудовам європейська історична думка підготувала суспільну свідомість до сприйняття ідеї історії як підстави і способу розуміння минулого.

У центр раціонального пояснення історії вони поклали положення про прогресивну змінність форм людської суспільності, рушійною силою і підставою якої визначено людський розум і знання, котрі через пізнання механістичних законів природного і людського світу відкривають закономірну перспективу досягнення справедливого суспільства, заснованого на “природному законі”. Просвітницький історіографічний канон вимагав ширшого погляду на соціальний світ минулого – вивчення насамперед станів свідомості народів і країн, їх знань, звичаїв, виховання, управління, способів господарювання тощо. Спектр історичного розгляду минулої дійсності значно розширився, включаючи у досвід такі суспільні феномени, як політика, право, економіка, культура, етнографія, котрі об'єднувалися феноменом людського розуму, здатного пізнати і пояснити закони природи і людських взаємин.

Серед таких законів провідну роль відігравав “природний закон” досягнення гармонії (стабільного стану). Пізнання минулого може ґрунтуватися тільки на раціональному сприйнятті джерельної інформації, що можливе за умови критичного її осмислення. Оскільки в центрі мислення стояв “універсальний розум” як результат пізнавальної практики всього людства, то й історія представлялася просвітникам загальнолюдським процесом цивілізаційного поступу, який проявляється насамперед у розвитку культури, моралі, наук, мистецтв, господарства, техніки, торгівлі – всього того, де “вступає у гру” людський розум і допитливість, покликаний гармонізувати міжлюдські взаємини і співжиття. Конструюючи

Універсальну візію історії людства, просвітники виходили зі змінності (історичності) всіх суспільних інститутів, але залишали незмінною головну постать соціуму – Людину: вони вважали, що її природа не зазнає змін, окрім вікових, а механічне нагромадження людством здобутих знань автоматично забезпечує побудову раціональних міжлюдських стосунків.

Філософська історія просвітників ґрунтувалася на логічно побудованій конструкції, що слугувала теорією пояснення минулих ступнів суспільства; вона нівелювала відмінності й особливості в розвитку народів і культур, стверджуючи лише універсальну стабільність в розвитку людського розуму і свідомості. Разом з тим, просвітницький історіографічний канон зробив крок вперед в осмисленні єдності соціуму в його різноманітних, але взаємопов'язаних проявах – економіці, політиці, культурі. Це був крок до науково-соціологічного трактування історії.

У вступі до французької “Енциклопедії” (1751) один з її авторів – *Ж. Л. Д’Аламбер* (1717–1783) – визначав історію як частину широкої “науки про людину”: “Історія людини має за предмет або її дії, або її знання, і вона є, відповідно, громадянська або наукова”.

Виокремивши історію як одну з наук про Людину, просвітники стимулювали її перетворення на одну з університетських (академічних) дисциплін. Перші історичні кафедри почали створювати в університетах Англії, Шотландії, Франції ще у XVIII ст. Проте справжня інституціоналізація історії як наукової дисципліни припала на XIX ст., коли були обґрунтовані нові теоретичні підстави історіописання.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. в європейських країнах відбулися важливі суспільні події та процеси, що змусили тогочасних мислителів змінити погляд на Людину і суспільство. Початки індустріалізації, революції та війни, соціальні та національні рухи, розвиток комунікацій спричинили перегляд багатьох підходів до розуміння суспільства та його історії. Була підважена віра у всемогутність Розуму і Знань як головних чинників суспільного поступу. Розпочалися пошуки тих внутрішніх пружин, які об’єднували і приводили в рух маси людей, руйнували старі монархії і творили нові держави. Виявилося, що уявлення про суспільство як про механічну сукупність особистостей, яких можна довільно “переробити”, здавшись до освіти, не витримали випробовування часом. Актуаль-

ним став пошук “іраціональних” мотивів, що спричиняють людські дії. Роздуми над посталями проблемами привели багатьох європейських мислителів до історії, яка повинна була дати задовільну відповідь на поставлені запитання. В інтелектуальному плані ХІХ століття стало справжнім “віком історії” (О. Тьєррі): більшість філософських та суспільних доктрин, що народилися тоді, були просякнуті історією, ґрунтувалися на роботі з історичним матеріалом, застосуванні історичного методу як загальнонаукового методу пізнання.

Романтичний канон історіописання (при всій різноманітності індивідуальних підходів) мав спільну платформу: він протиставляв раціоналізму Просвітництва провіденційне напівмістичне бачення історії, думку про первинність віри, духовності, інтуїції і почуття над розумом. Загальний погляд на минуле зміщувався з універсального соціуму на окремі спільноти – передусім етнічні, соціальні, об’єднані особливими культурно-психологічними рисами – “народним духом”, “становим духом”, “класовим духом” тощо. Пошук цього внутрішньоспільнотного “духу” в минулих епохах перетворився на головну мету істориків. Генетичний метод став їм у великій пригоді при поясненні тогочасних подій з допомогою з’ясування обставин їх виникнення. Усі суспільні інституції вважали результатом креативності цього іраціонального “духу”, який то з’являвся, то знову зникав, щоб відродитися в нових обставинах. Романтична візія “витягала” з минулого насамперед приховані структури свідомості, що проявлялися в мові, звичаях, ритуалах, культурі, релігії. Люди у ній перетворювалися з раціональних істот на “чуттєвих” героїв, здатних усвідомити й презентувати справжній “дух”. Історія перетворювалася на театральні лаптунки, за якими розігрувалися драми і трагедії зіткнення добра і зла.

Романтична історіографія отримала серйозну підбудову у вигляді нових філософських вчень, передусім німецьких мислителів *Йоганна-Готфріда Гердера* (1744–1803), *Йоганна-Готліба Фіхте* (1762–1814), *Фрідріха Вільгельма Шеллінга* (1775–1854), але передусім *Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля* (1770–1831). Німецька класична філософія встановила важливі пізнавальні пріоритети: по-перше, вона постулювала ідеально-логічний характер людського пізнання в цілому, яке поєднує розум і волю з вірою і духовністю; по-друге, встановила діалектичний метод як основу здійснення пізнавальної діяльності. Її (філософії) пізнавальний потенціал роз-

крили нові простори для діалектичного поєднання раціоналізму та ірраціоналізму, логічного і чуттєвого. Тим самим на “історичну арену” вийшли два рівноважливих складники людського буття – розум і почуття, що відкривали перед істориками глибинні шари інтенції людських дій. Цими настановами внової користалися творці європейської романтичної історіографії першої половини ХІХ ст., серед яких були *Томас Бабингтон Маколей* (1800–1859), *Гомас Карлайл* (1795–1881), *Фрідріх Карл Савіні* (1779–1861), *Карл Фрідріх Ейхторн* (1781–1854), *Жозеф де Местр* (1753–1821), *Фелікс Тьєррі* (1795–1856), *Франсуа Гізо* (1787–1874), *Жюль Міше* (1798–1874) і багато інших.

Треба зазначити, що романтична історіографія поставила на перше місце не історію людства в цілому, а історію окремих народів і соціальних спільнот, шукаючи і знаходячи в них особливі, самодістні і незмінні риси культури та ідентичності, що становлять їхню “органічну” цілість. Така історія виявилася дуже придатною для тодішнього часу, викликала величезний суспільний інтерес, який стимулював інституційне становлення історичної науки (кафедр, товариств, часописів тощо). Важливим елементом формування європейської історичної науки стало “відкриття” і публікація історичних джерел, робота з якими вимагала спеціальної підготовки.

Проте зворот романтиків у бік духовно-культурної сфери людського буття контрастував з бурхливим розвитком природничих і технічних наук, котрі вносили у пізнання вірці дослідного мислення, заснованого перш за все на експериментах і логічних процедурах з поняттями і термінами, котрі повинні були їх пояснювати. Статус науки надавався тільки тим дисциплінам, які спиралися на “позитивне” знання, або знання, що піддається емпіричній (експериментальній) перевірці. Позитивістська філософія відкидала спекулятивні умоглядні логічні конструкції, якщо вони не підтверджувалися в практичній діяльності. Творець позитивізму *Огюст Конт* (1798–1857) привернув погляди вчених до соціальної реальності – суспільства – як спільноти людей, об’єднаних трьома головними елементами – державою, церквою і сім’єю і скріплені раціональними ідеями. О. Конт рішуче спрямував думку істориків в бік соціологічного підходу до минулого, в якому відбувається зміна станів всього взаємопов’язаного суспільного організму.

Позитивістська модель історіописання, що швидко здобула переважний вплив в історіографіях європейських та деяких інших країн, а згодом і більшості країн світу в XIX і XX ст., кореспондувала зі взірцем природничих наук, перетворювала історію на одну з “емпіричних” дисциплін внаслідок безпосередньої роботи істориків з історичними пам’ятками – джерелами, котрі, на думку позитивістів, були “фотографічним” відображенням минулої реальності. Позитивістська історіографія відкинула романтичну візію ідеалізованого минулого, сперлася на відновлення (реконструкцію) минулих станів суспільства, його організації, головних інститутів, дійових осіб. Позитивісти намагалися уникати якихось теоретичних узагальнень, котрих не було в документах, обмежувалися реконструкцією відносно усередині минулих суспільств. З цього випливало, що вдосконалення суспільних взаємин залежить від усвідомлення людьми реального стану справ, тобто, в кінцевому рахунку – від нагромаджених позитивних (дослідних) знань. Саме останні визначали і визначатимуть рівень суспільної організації на певному етапі розвитку і загальну еволюцію цих суспільних станів. Переходи між такими станами пояснювалися насамперед нагромадженими знаннями, що виникали з осмислення суспільствами реальних взаємин людей у структурах влади, матеріальному виробництві (економіці), соціальних стосунках, духовному збагаченні.

До застосування і розвитку позитивістських ідей в історіографії спричинилися чимало європейських учених, зокрема *Генрі Томас Бокль* (1821–1862), *Іпполіт Тен* (1828–1893), *Шарль Лавелуа* (1863–1929), *Шарль Сеньобос* (1854–1942), *Василій Ключевський* (1841–1911) та багато інших істориків. Одним з наслідків впливу позитивізму на історіографію було переміщення уваги на історичну еволюцію суспільних структур. Так народилася “економічна історія” (Т. Роджерс, Д. Клепем, В. Кенінгем, В. Ешлі, Ч. Бірд, Г. Шмоллер, К. Бюхер), “соціальна історія” (Г. Моно, П. Лакомб, Джон і Барбара Хемонд), історія культури (В. Г. Ріль, Я. Буркгардт, Е. Готгайм).

Засади позитивізму значно вплинули на німецьку класичну історіографію, “батьком” якої вважається *Леопольд фон Ранке* (1795–1886). З його ім’ям пов’язують формування і поширення “класичного історизму”, який був одним з різновидів позитивістської історіографії XIX ст. Постулюючи роботу з джерелами як основну ознаку фаховості історика, Л. Ранке, тим не менше, у своїй

шпирності відчутно проводив провіденційні ідеї німецького романтизму, приписуючи суспільним інститутам (державі) надраціональну властивість.

Випадки Л. Ранке і ранкеанства спричинили нову у німецькій історіографії другої половини ХІХ ст. потужної хвилі критики позитивізму за його претензії на “об’єктивність” історичних знань, за ігнорування суб’єктивного чинника в історичному пізнанні. Один з чільних німецьких істориків того часу Генріх фон Трайтшке писав: “У тих часів як існує світ, у бурхливі періоди його буття історик завжди називався безпартійним тільки в одному випадку: коли він лежав у могилі”. Антипозитивістські позиції послідовно займав інший німецький історик і теоретик історії *Йоганн Густав Дройзен* (1818–1938). Німецькі історики і філософи одними з перших зауважили слабкі місця у позитивізмі, змусивши історичну спільноту на початку ХХ ст. шукати шляхи їх подолання.

Але перед тим, як окреслити ці пошуки, варто зупинитися на ще одному взірці історіописання ХІХ ст., запропонованому німецьким вченим *Карлом Марксом* (1818–1883), творцем ідеологічної доктрини марксизму. Він запропонував систему поглядів на світ та історію, яка мала на меті відкриття “основного закону” розвитку людства і в цьому відношенні претендувала на цілісний світогляд. Спідуючи філософським взірцям, зокрема й німецької класичної філософії, К. Маркс прагнув, спираючись на нагромаджені на той час історичні знання, сконструювати загальну теорію всесвітнього розвитку, що отримала назву “історичного матеріалізму”, будучи насправді соціальною філософією. Не маючи потреби гут розкрити її зміст, відзначимо лише головні риси марксової моделі історіописання, яка увійшла у вжиток наприкінці ХІХ і в ХХ ст. й розвинулася у версіях марксистської, марксистсько-ленінської (радянської) і неомарксистської історіографії.

Основні положення історичного матеріалізму були репрезентовані читачам в спільній роботі К. Маркса та його однодумця *Фрідріха Енгельса* (1820–1895) “Німецька ідеологія” (1845–1846), розвинуті пізніше в багатьох інших працях цих авторів. Історія представлялася обом мислителям та їх послідовникам як закономірний і послідовний процес зміни станів суспільної організації (формацій), кожному з яких відповідали конкретні форми господарських, соціальних і культурних стосунків між людьми. Провідну роль на вищих

(“економічних”) стадіях розвитку суспільства відігравали продуктивні сили і виробничі відносини (базис), котрі визначали соціальну стратифікацію соціуму, а через неї і всю систему “надбудови” політику, державу, право, культуру. Загальна спрямованість розвитку і змін суспільства закономірно провадила до ідеального “комуністичного” стану, в якому всі сфери соціальної організації перебуватимуть в повній гармонії між собою. Русійною силою суспільних змін визначалися діалектичні суперечності між способом виробництва і способом розподілу матеріальних благ, а формою їх прояву соціальна боротьба, пов’язана з усвідомленням великими соціальними групами людей (класами) свого місця і ролі у суспільстві.

Марксистська соціологічна доктрина, незважаючи на існуючі в ній суперечності, вирізнялася значними евристичними можливостями в підходах до пізнання суспільних процесів в їх історичній ретроспективі: вона запроваджувала до історичного розгляду сферу економіки як один з визначальних складників суспільного організму, детерміністично пов’язувала соціальну активність людей з господарськими, громадськими, духовними процесами. Водночас вона постулювала моністичну соціальну каузальність людської поведінки у соціумі, жорстко прив’язуючи її до виробництва матеріальних благ; вводила догматичну схему суспільних станів (рабовласництво – феодалізм – капіталізм), яка не відображала багатоманітності можливих проміжних станів. Найбільшим недоліком доктрини була її претензія на абсолютну істину, яка за жодних обставин не може бути підважена у майбутньому. За таких умов історики залишалися лише ілюструвати відкриті “закони” конкретним фактичним матеріалом, не сподіваючись на здобуття нового теоретичного знання. Телеологічний, есхатологічний і фіналістський характер марксистської доктрини, підкріплений її активістичною (революційною) спрямованістю, мав усі риси “нового релігійного вчення”, яке вступало в явну суперечність з наукою. Тим не менше, К. Марксу належало чимало влучних спостережень щодо ролі людини в історії та історії в людині, які не втратили свого значення донині.

Таким чином, на кінець XIX ст., внаслідок тривалого розвитку історичної думки, послідовної зміни історичних парадигм було вироблено наукову модель історіографії, яка претендувала на роль носія “об’єктивних” історичних знань, котрі можуть бути засто-

в соціальній практиці, визначаючи контури майбутнього суспільної організації. Від античних часів, де погляд на історичну реальність розподілявся між людиною, природою і суспільством, в історичній свідомості, починаючи від теологічної історії середньовіччя, поступово і наполегливо утверджувався погляд на історичне, як на спосіб організації великих людських спільнот, що закономірно прямують у визначеному напрямку до ідеального суспільства. Серпом весь цей час була основним полігоном, де історична думка розвивалася найбільш динамічно і згодом поширювалася на інші континенти.

Від модерну до постмодерну в історіографії. Злам ХІХ–ХХ ст. ознаменувався фундаментальними науковими відкриттями, що підвищили попередні уявлення, на яких базувалася сформована на той час наукова картина світу (теорія відносності, квантова фізика, генетика тощо). Вони змінили такі фундаментальні категорії наукових теорій, як час і простір, закон і закономірність, причинність, розвиток тощо. Посилився релятивізм в оцінці об'єктивності наукових знань, проявилася криза світоглядних орієнтацій. Усе це спричинило рух за перегляд попередніх методологічних підвалин науки в цілому й історичної зокрема, появу плюралізму у виборі дослідницьких моделей. Перегляд засновних категорій поклав початок *періоду модернізму* як переходу від класичних до неklasичних (плюралістичних) стилів мислення і презентації у науці, культурі, мистецтві.

На розвиткові історичної науки позначилися успіхи інших наук про Людину і Суспільство – соціології, психології, етнології, антропології, географії тощо. Сама система міжлюдських взаємин та їх трактування значно ускладнилися внаслідок постійного прогресу нових наукових знань. Немаловажний вплив на розвиток історіографії вчинили бурхливі події суспільно-політичного життя – війни, революції, соціальні, національні та антиколоніальні рухи. Ці події, на перший погляд, промовляли на користь марксистського передбачення розвитку історичного процесу до його “логічного” завершення. Суспільно-політична боротьба та змішання різних ідеологій як всередині країн, так і у світовому мисленні підпорядковували історію та істориків цим змаганням, спонукаючи ставати на той чи інший бік. Небагато вчених у світі, а ще менше пересічних громадян могли чинити опір ідеологічному і

політичному тиску. Історики та історичні знання в багатьох країнах опинилися на службі державної влади чи політичних партій і виконували їхні замовлення. Суперництво ідеологій і суспільно-політичних систем набуло глобального характеру.

Інтелектуальна криза початку ХХ ст., яка розтягнулася аж до закінчення Другої світової війни, позначилася й на історичній думці. З одного боку, вона породила нові філософсько-історичні конструкції, засновані на “абсолютному історизмі” італійського вченого *Бенедетто Кроче* (1866–1952), “морфології історії” *Освальда Шпенглера* (1880–1936), “історії цивілізацій” *Арнольда Джозефа Тойнбі* (1889–1975), теологічної історії *Ісра Тейяра де Шардена* (1881–1955). Усі вони намагалися сконструювати нові концепції закономірної світової історії, однак їхній вплив на історіографічну практику виявився не таким відчутним. З другого боку, історичну громаду, яка у більшості надавала перевагу нейтрально-ідеологічному позитивізму, не залишали байдужими нові методологічні підходи, що мали практичне застосування.

З цього погляду на еволюцію історіописання більше вплинула (що, правда, з бігом часу) критика історіографії прихильниками *неокантіантської течії* у філософії, що пролунала наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Її представники *Вільгельм Дільтей* (1833–1911), *Вільгельм Віндельбанд* (1848–1915), *Генріх Ріккерт* (1863–1936), *Георг Зіммель* (1858–1918), продовжуючи розвивати ідеї класичної німецької філософії, звернули увагу на особу історика та його пізнавальні дії. Підсумком їхніх розмірковувань став висновок, по-перше, про суб’єктивний характер всіх історичних джерел, котрі не є прямим і безпосереднім відображенням минулої реальності, а лише суб’єктивним, оносередкованим станом свідомості відображення цієї свідомості; по-друге, про те, що пізнаючи минуле, історик здатний лише наблизитися до сприйняття стану свідомості людей попередніх епох, а остання містить тільки суб’єктивну інформацію про колишню реальність. З цього випливало, що історія, якщо і є наукою, то дуже особливою, такою, що має справу з неповторними свідомісними феноменами й повинна займатися їх вивченням, не претендуючи на повну об’єктивність. Неокантіанці спрямовували історіографію на дослідження переважно неповторних культурних явищ, які не піддаються поясненню, а лише розумінню.

Подобні студії природи людського пізнання і соціальної дійсності в ринці або під впливом неокантіанства були продовжені багатьма західними філософами і теоретиками історії – *Едвінгом Гуссерлем* (1859–1938), *Хосе Ортеґою-і-Гассетом* (1883–1985), *Карлом Ясперсом* (1883–1969), *Мартіном Хайдеггером* (1889–1976), *Жаном-Полем Сартром* (1905–1980), *Гансом Георгієм Гадмером* (1900–1989), *Робіном Джорджем Коллінвудом* (1889–1993) та іншими. У підсумку вони заклали цеглини у підвалини минулої постмодерністської картини світу.

Особливе місце серед “руйнівників” класичного канону постмодерністської історіографії належить німецькому історику, соціологу і філософу *Максу Веберу* (1864–1920). Йому вдалося подолати привний релятивізм, властивий деяким неокантіанцям, і запропонувати своє трактування процесу пізнання минулого, яке спиралося на ті ж “ідеальні типи” – моделі співвіднесення об’єктів реальності з їх вербальним представленням. Усі поняття і категорії, що використовуються у пізнанні, вважав цей вчений, є ідеальними інтуїтивними конструкціями, котрі, однак, забезпечують розуміння та орієнтацію людей в реальному житті у минулому й сучасності. Чищення “ідеальних типів” і реальності досягається за рахунок “раціоналізації” людського пізнання і соціальної діяльності. Таким чином, підставою “раціоналізації” є пізнання і практика, котрі встановлюють зміст суспільного життя і культури. Підхід М. Вебера усував перешкоди на шляху пізнання реального минулого, залишаючи лише частку релятивізму.

На зламі XIX і XX ст. великий вплив на модернізацію історіографії мали праці ще одного німецького історика – *Карла Лампрехта* (1856–1915) та дискусія, що розгорнулася навколо них в багатьох європейських країнах й отримала назву “спір про метод”. Автор чотиритомної роботи “Господарське життя Німеччини у середні віки” (1885–1886) показав, що економіка багатьма нитками тісно пов’язана з соціальним поділом суспільства, культурою і психологією мас, і, щоб зрозуміти історичний стан суспільства, треба вивчити всі сфери його життя звертати увагу передусім на “психологію” основних груп населення (читай – суспільну свідомість). Соціальна психологія, якою оперував К. Лампрехт, виводила його на широкий обрій культури даного суспільства, що виступала інтегратором всіх суспільних процесів. Хоча погляди німецького

ищеного зустріли гостру критику з боку багатьох представників фаху, вони віддзеркалювали пошуки шляхів поєднання об'єктивних і суб'єктивних моментів як історичного процесу, так і його пізнання. Вони спонукали багатьох європейських дослідників підійти до історії з "людськими" мірками і врахуванням дихотомії людини – її свідомості та об'єктивізації цієї свідомості у суспільній діяльності.

Від крайнього релятивізму західну історіографію "вбертали" засновники потужного і впливового аж до кінця ХХ ст. напрямку, який отримав специфічну назву Школа "Анналів". Ними були французькі історики Марк Блок (1886–1944) і Люсьєн Февр (1878–1956). У 1929 р. вони розпочали видавати "Аннали (щорічник) економічної та соціальної історії", навколо якого згуртувалася група їхніх учнів і прибічників, котрі почали застосовувати запропоновану ними нову модель історіописання – "доктрину "Анналів". Цьому напрямку в сучасній історіографії присвячено багато уваги, тому коротко окреслимо лише головні елементи його методологічної концепції.

Маючи ґрунтовну фахову освіту, здобуту в різних європейських університетах, чималий досвід особистих досліджень, оприлюднених в численних виданнях, засновники Школи "Анналів" виступили за глибоке оновлення підходів до історіописання, пізнавального інструментарію та історичної теорії. Вони закликали вивчати історичну Людину у всіх її проявах і взаємодіях у географічно-природному середовищі, господарських, політичних, соціальних і культурних взаєминах, повсякденному житті з його ритуалами і забобонами. Синтетичний образ такої Людини і Суспільства по суті був горизонтальним зрізом певної епохи в її соціально-культурному вимірі. Цементуючим елементом такого синтезу виступала "соціальна пам'ять" або ментальність – поєднання індивідуальної і колективної свідомості, в якій відображаються тривкі уявлення і стереотипи (ментальні структури), що їх можна пізнати з допомогою історичних джерел.

Водночас, вважали французькі вчені, історик-дослідник повинен відмовитися від звичайної описовості подій і фактів, зосередити увагу на проблемах історичного минулого, котрі є важливими для розуміння і пояснення колишньої дійсності: діалог історика з джерелами повинен у підсумку принести нове знання, приховане за звичайними поодинокими подіями. Йшлося про вивчення суспільних структур – економічних, соціальних, свідомісних тощо. Така

Програма історичних досліджень була недосяжна без залучення методів і теорій інших наук про Людину – соціології, психології, етнології, географії тощо, а також нових видів джерел – господарських і правових актів, судових справ, епістолярії, етнографічних матеріалів тощо.

Свою історію засновники Школи називали “тотальною”. Вони відвертали увагу від опису політичних подій і видатних осіб, поринаючи погляд на суспільну масу, яку слід розглядати під кутом зору тих чинників, насамперед свідомісного плану, котрі впливають на людей до соціальної діяльності. Історичний дискурс, запропонований “доктриною “Анналів”, був спробою нав’язати діалог з людьми минулого, проникнути у світ їхніх ідей та пережити і з його допомогою отримати більш різноманітну й наближену до реальності картину інших часів. Запропоновану модель історичного пізнання засновники Школи назвали “ною історією” або “ною історичною наукою”. Її становлення і поширення в умовах “неспокійного” ХХ ст. розтягнулося на декілька десятиріч, а сама доктрина зазнала суттєвого розвитку та змін.

Засновники Школи “Анналів” не встигли створити “класичного візця” реалізації своєї доктрини. Ця роль припала т. зв. “другому поколінню” Школи, зокрема її визнаному лідеру *Фернану Броделью* (1902–1985). Проте виконати свій задум йому вдалося лише після закінчення Другої світової війни. Дві його великі праці – “Середземне море і світ Середземномор’я в епоху Філіпа II” і “Материнська цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.” (3 томи) – вийшли друком, відповідно, тільки наприкінці 40-х і в 60–70-х роках ХХ ст. Обидві праці стали конкретизацією методологічної доктрини “нової історії”, яка невдовзі отримала назву “структурної історії” і стала популярною в багатьох європейських країнах. Бродельєвський приклад “структурної історії” називають також “глобальною історією” через спробу представити суспільні трансформації на всій земній кулі.

У центрі моделі історіобачення французького вченого стоїть синтез суспільних проявів Людини в конкретному історичному часі і просторі. Людина є творцем історії як культури в широкому розумінні терміну – цивілізації. Події та особи залишаються на другому плані, а на першому – взаємодія людей з навколишнім середовищем в процесі господарських стосунків, політичних, соціальних,

культурних взаємин, повсякденному житті. Під час таких взаємин виникають і повільно змінюються економічні, політичні, соціальні і культурні структури, кожна з яких змінюється в рамках різного історичного часу. Ці суспільні структури, що є передусім свідомісно-культурними феноменами, котрі виникають в процесі суспільних взаємин, чинять вплив на людські стосунки з різною силою. Одні структури є міцними і тривалими, а їхні зміни відбуваються у часі “великої тривалості”; до них належать уявлення про навколишній світ, цивілізаційні цінності. Менш стійкі структури змінюються дещо швидше – вони проходять у “часі середньої тривалості” – економічні стосунки, соціальні зв’язки. Ще інші – передусім політичні зміни – розгортаються у “часі короткого тривання”. Усе це пов’язано з особливостями відображення і закріплення в людській свідомості певних стійких культурних уявлень (стереотипів). Завдання історика полягає у виявленні цих, часом невлесних і прихованих, структур свідомості, котрі, однак, визначають суспільну поведінку людей. Таке дослідження заторкує не факти й події, що лежать на поверхні, а вимагає проникнення у внутрішній світ людей, що творили ці явища. Воно більш складне, тому що вимагає іншого способу роботи з історичними джерелами з метою витягнення з них “прихованої” інформації.

Броделівський історичний синтез був протилежним марксистському моністичному уявленню про жорстку зумовленість всіх суспільних проявів незалежними від людей “зовнішніми” явищами об’єктивного світу – результатами людської діяльності. Він демонстрував відмінність протікання різних суспільних процесів, котра зумовлювалась особливостями їх відображення у людській свідомості. За таких умов можна було значно адекватніше пояснювати історичні явища, які не вписувалися у жорстку марксистську схему, а історична картина, що виникала, була багатоманітнішою і ближчою до минулої реальності.

На прикладі “матеріальної цивілізації” Ф. Бродель показав, що економічні відносини охоплюють не просто “ринкові відносини”, а включають в себе значно ширше коло взаємин – умови життя, трудову діяльність, потреби, харчування, одяг, медицину, техніку і технології, надії та ідеали, цінності і правила поведінки тощо. Така історія відкривала неоглядну перспективу для продовження досліджень за встановленим взірцем в напрямку вивчення

“повсякденного життя”, культурно-антропологічних вимірів історичного буття, в центрі якого перебувають структури свідомості як відображення структур суспільного буття в часі й просторі.

Уривок з праці Ф. Броделя “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.”:

“Читач зауважить, що серед закономірностей я висував на перший план ті, які залежали від характеру цивілізацій та культур. Ця книга не без причини називається “Матеріальна цивілізація” – то свідомо обрана мова. Справді, цивілізації створюють зв'язки, певного порядку, між тисячами благ культури, фактично різноманітних, на перший погляд чужих одне одному, – від тих, що пов'язані з духовним життям і розумом, до предметів і знарядь повсякденного життя” (Ф. Бродель. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе* / Пер. з фр. Г. Фізітчук. Київ, 1995. С. 484).

Модель “глобальної” і “структурної” історії справила величезний вплив на розвиток західної історіографії, що, правда, переважно в її “структурній” частині. У 50–70-ті роки ХХ ст. чимало молодих на той час істориків зайнялися дослідженням різних соціальних структур як “зовнішнього” (соціальні групи, господарські та інші процеси), так і “внутрішнього” (свідомісного) плану. Змушені співпрацювати з методологічним інструментарієм інших соціально-гуманітарних наук, невдовзі вони опинилися в дуже віддільених один від другого напрямках “нової історичної науки” (про це йтиметься далі).

У першій половині ХХ ст. певні метаморфози відбулися з марксистською історіографією на Заході. Вплив марксистської моделі історіописання мав свої привабливі сторони для багатьох західних дослідників старовини. Марксистський метод, однак, був підданий серйозному оновленню вже в працях неомарксистів міжвоєнного періоду (К. Каутський, Д. Лукач, К. Корш, А. Грамши, Франкфуртська школа та інші) і післявоєнних років. Під впливом здобутків світової науки західні історики-марксистки поступово позбувалися уявлень про жорсткий соціально-економічний детермінізм в історії, надавали більшої ваги свідомісним процесам у визначенні мотивів соціальної поведінки людей. “Натхненниками” таких змін були ідеї М. Вебера, Е. Дюркгайма, психоаналіз З. Фрейда, доктрина Школи “Анналів” та інші.

Водночас історики-марксистки зберегли критичне ставлення до капіталізму, увагу до соціального контексту суспільних змін, віру у телеологічний характер історичного розвитку. Результати вивчення соціальних процесів в різні історичні епохи, отримані західними істориками-марксистами, зокрема М. Доббом, Е. Томпсоном, Е. Гобсбаумом, А. Матъезом, А. Собулєм, Ж. Лефевром, виявилися цінними для історичної науки, спричинили змістовні наукові дискусії у західноєвропейській історіографії 40–60-х років. З цього часу почалося зближення марксистського підходу з іншими науковими методами, що не могло не відобразитися на тематиці й методології праць західних марксистів. Показовим у цьому відношенні була праця відомого англійського історика У. Томпсона “Формування англійського робітничого класу” (1963), в якій було показано, що англійський пролетаріат був не тільки продуктом капіталістичної економіки, а й результатом певних соціальних і культурних процесів того часу. Звернення до свідомісних чинників неминуче усувало з праць прихильників марксизму марксієвський соціальний детермінізм, “розмивало” межі між марксистським і немарксистськими підходами до історії. Яскравим прикладом такого зближення стала еволюція англійського марксистського часопису “Історична робітня” (“History Workshop”), заснованого 1976 р. Він 1982 змінив субназву з підкресленням його марксистського спрямування на нову – “журнал соціалістичних і феміністичних істориків” і проголосив намір вийти на широку фахову аудиторію.

Загалом модерністська історіографія розвіяла міф про телеологічну закономірність і спрямованість історичного розвитку (“історизм”). Спираючись на досягнення інших наук, вона запропонувала нові взірці історичного пізнання, що ґрунтувалися на вивченні соціальних структур і свідомісних процесів. “Культурний” поворот в історіописанні був не випадковим, впливав зі здобутків інших наук про Людину, котрі все більшу увагу звертали на структури свідомості, що в них переломлюються набуті знання і навички, а також більш стійкі культурні стереотипи. Водночас поступово змінювалось уявлення про історика, який нібито здатний вийти за межі своєї суб’єктивності і здобути цілком “об’єктивні” знання. Історія все більше представлялася діалогом культур минулого і сучасності, в якому історик виступає фаховим посередником.

ІСТОРИЧНА НАУКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

*Особливості інтелектуальної ситуації.
Етапи і напрями розвитку історичних студій.
“Нова історична наука”. Постмодерністський виклик
та історична думка. Проблема історичного синтезу.
Міжнародне співробітництво істориків.*

Особливості інтелектуальної ситуації. На розвиток соціально-гуманітарного і загалом наукового знання в другій половині ХХ ст. вирішальний вплив зробили як глибокі суспільно-політичні зміни, пов'язані з глобальним суперництвом політичних систем та їх лідерів (США і СРСР) і крах комуністичної системи, так і якісні зрушення у науковому осмисленні сучасного стану людства. Обидва глобальні чинники змусили вносити суттєві корективи у наукову картину світу, систему соціальних цінностей, пріоритетів та орієнтацій. Науково-технічна революція, яка розпочалася з кінця 1950-х років і спричинила серйозні зміни у способах комунікації, обробці, поширенні й використанні інформації (“комп'ютерна революція”), впровадженні нових технологій виробництва, матеріалів і джерел енергії, врешті формування суспільних ідеалів (демократія, культурний плюралізм, ринкова економіка), поставила перед вченими низку складних проблем світоглядного плану. Їх розв'язки, запропоновані представниками світової науки, виявилися до певної міри неочікуваними. За визначенням відомого сучасного французького філософа і наукознавця Жаклін Рюс, після Другої світової війни людство зустрілося з “крахом світогляду” і “початком ери невизначеності”, які водночас кладуть початок “народження сучасного світу”. Новітня сучасність, на її думку, – це “рух плюс невизначеність”.

Жаклін Рюс про “народження сучасного світу”:

“Очевидно, що вже протягом ХІХ сторіччя виникає рух, який, висунувши на перший план відношення і відсунувши на

зданій речі, поступово захопив усю нашу культуру, принісши свої ідеї й у нашу спожу масових комунікацій (...)

Утворившись на руїнах цінностей XIX сторіччя, цей рух пропонує нові парадигми, які визначають думку нашого часу: складність, випадковість, відсутність стабільних підстав, непередбачуваність. Хоча відсутність основ не гальмує ані наукового пошуку, ані практичної діяльності: ми увійшли в еру "активного пігілізму".

Всередині цього процесу на перший план висунулися інформація та комунікація, вони управляють і контролюють усе поле знань. Проблеми мови домінують над усім комплексом перспектив і запитань. Ми перебуваємо в самому осерді відношень, мереж, зв'язків та взаємин. В той час, коли науки і промисловість віддають перевагу технічним засобам, розвивають людські взаємини і створюють посередницький простір, між різними, раніше незалежними дисциплінами встановлюються дедалі тісніші зв'язки (скажімо, тепер немає чітко означених меж між історією і суспільними науками, між етнографією і соціологією). Навіть влада (Фуко, Крозьє) перетворюється на просту взаємодію відношень. Етика і мораль потрапляють у залежність від комунікативної діяльності (Габермас), побудовану на засадах практичного раціонального розуму (...)

Таким чином, якщо зникають великі системи з глобальними претензіями, на світ народжуються взаємодії та відношення. *Інформація, комунікація*, усвідомлення складності сьогодні визначають мислення (...)

Система відношень, у кінцевому підсумку, є підмурком усіх механізмів сучасної думки" (*Ж Рюс. Поступ сучасних ідей. Панорама сучасної науки / Пер. з фр. Віктор Шовкун. Київ: Основи. 1998. С. 626-627*).

На розвиток наукового пізнання в цілому значно вплинула т. зв. "історична школа" американських філософів – Т. Кун, С. Тулмін, П. Фейєрабенд, І. Лакатос та інші. Ці вчені поставили проблему "історичності" всіх наукових знань. Томас Кун у праці "Структура наукових революцій" (1960) узагальшив розвиток наукового пізнання і дійшов висновку, що воно спрямоване на розв'язання "загадок", які виникають перед людьми у процесі пізнання природи і людини. Під час їх розв'язання дослідники створюють певні зразки (парадигми) знань, що на даному етапі пізнання дають змогу задовільно пояснювати навколишній світ. Ці знання, проходячи чергові стадії розвитку ((1) "нормальної науки", (2) "кризи" панівної парадигми внаслідок нестачі її засобів для пояснення нових

“загадок”, (3) “наукової революції”, що дозволяє задовільно пояснювати нові факти, (4) “нормальної науки” з новою панівною парадигмою), створюють нові наукові картини світу, які змінюють одна одну. Т. Кун показав, що немає універсальних і абсолютних критеріїв науковості і наближення до “істини”, і що науку слід завжди пов’язувати з науковцями як суб’єктами, котрі, своєю чергою, є продуктом певного культурного середовища та епохи, в межах яких сприймають і пояснюють світ. “Історична школа” в наукознавстві релятивізувала об’єктивний зміст наукових знань як таких, звернувши увагу насамперед на суб’єкта пізнання – вченого, а також на його понятійний апарат.

Подальший аналіз суб’єктивної пізнавальної діяльності дослідника був пов’язаний зі здобутками французьких філософів у 60–70-х роках ХХ ст., які відреагували на “ліву” хвилю в Західній Європі і США (виступи робітників і студентів під лівачькими гаслами). Низка французьких інтелектуалів, таких як Ж. Лакан, М. Фуко, Ж. Дерріда, Р. Барт, Ж. Ф. Ліотар, Ж. Делюз, виступили з критикою метафізичних уявлень про відповідність думки реальному буттю речей. Одним з перших Жак Дерріда запропонував здійснити “деконструкцію метафізики”, тобто провести реконструкцію процесу творення теорій в науковому знанні і показати, що всі теорії не є істинним знанням, а лише певними вербально-лінгвістичними конструкціями, зав’язаними на культурний контекст суб’єкта. Таким чином, він спрямував увагу дослідників на вивчення процесу творення і вживання теоретичних понять і категорій, котрі в своїй сутності є раціональним твором людської свідомості.

Жан Франсуа Ліотар рішуче заперечив проти довіри до т. зв. “метаоповідей” (тобто дискурсів, що спираються на універсальні теорії), які не відображають всього багатоманітного спектру тих значень, що надаються речам і явищам реального світу суб’єктами. Внаслідок цього деконструкція “наративу” поставила під великий сумнів “метаоповіді”, котрі відображають лише частку сприйняття навколишнього світу, і то частку дуже суб’єктивізовану.

Деконструкція поступово перетворюється на спосіб розуміння не тільки науки, ідеології, політики, а й культури. Вона “розхищує” всю споруду категорій західноєвропейської думки – буття, творіння, божественного, універсального, прогресивного тощо. Вона ставить під сумнів існування емпірично-логічних основ будь-

якої істинності. Мішель Фуко запропонував нову епістемологію (теорію теорії пізнання). Він показав, що поняття, які вживають вчені, відображають відмінну дискурсивну практику в часовому і просторовому вимірах. Сукупності висловлювань одного дискурсу мають зовсім інше значення у другому. Відмінні дискурси закорінені в соціокультурній традиції і зв'язані з "епістемою" – метадискурсом, який задає рамки даному дискурсу. Тому всі дискурси "зав'язані" на мову і повинні вивчатися у своїй конкретності й автономності.

Ще одним джерелом "сум'яття" в інтелектуальному просторі науки другої половини ХХ ст. став т. зв. "*лінгвістичний зворот*". У першій половині століття на мову і логіку висловлювань (думки) вперше звернули увагу *неопозитивісти*, заклопотані наступом неокантіанських ідей (Віденський гурток 1929–1938 рр., М. Шлік, Б. Рассел, А. Н. Вайтгед, Л. Й. Вітгенштайн, К. Поппер та інші). Вони дали поштовх виникненню "аналітичної філософії", в центрі якої постали проблеми мови як єдиного способу пізнання реальної дійсності. Займаючись спочатку логічним аналізом мови, насамперед її синтактичними аспектами, ці вчені прийшли до висновку про його недостатність і звернули погляди в бік лінгвістики.

Поворот до мовознавства став одним з найважливіших елементів філософської думки у другій половині ХХ ст. Він дав змогу з'єднати світ речей і світ мислення (свідомості) та перевести їх у площину стосунків між об'єктом і суб'єктом: операції з конструювання світу тепер переходять зі сфери "трансцендентної суб'єктивності" у сферу граматичних структур (Ю. Габермас).

Лінгвістика як наукове дослідження мови бере свій початок від "Курсу загальної лінгвістики" (1916) швейцарського мовознавця *Фердинанда де Соссюра* (1857–1913). Він заснував "чисту" лінгвістику, відокремивши її від філології і взявши за об'єкт вивчення не еволюцію мовних форм, а реальність мови самої по собі: виступив прихильником вивчення "структур" мови як системи, в якій лінгвістичні знаки визначаються лише у своїх відношеннях один до одного. Крім того, він розрізнив мову, що є суспільною, зовнішньою по відношенню до індивіда системою, який сам-один не може ні створювати, ні змінювати її, і мовлення, що є актом індивіда, котрий реалізує свою мовну здатність через правила суспільної домовленості, що складають мову.

Його ідеї розвинула Празька школа (Р. Якобсон), Копенгагенський гурток (Л. Єльмслев), французький соціолог Р. Барг (семіологія – наука про знаки як частина лінгвістики). Представники цього напрямку створили і розвинули “структурну лінгвістику”. Американський лінгвіст і філософ *Ноем Чомський* (Хомський) здійснив радикальний поворот у сучасному мовознавстві (“Синтаксичні структури”, 1957, “Картезіанська лінгвістика. Глава з історії раціоналістичної думки”, 1966), відкинувши структурну лінгвістику як таксономічну і неадекватну і замінивши її “генеративною граматиною”. Учений показав, що людина приховує в собі “природжені” механізми опанування мови, лінгвістичні схеми або структури, котрі віддзеркалюють універсальні – наявні в більшості мов – структури.

Повернення від мови до людини-суб’єкта пов’язане з ім’ям французького етнологіста, творця *структурної антропології* *Клода Леві-Строса* (“Структурна антропологія”, 1958). Досліджуючи т. зв. “примітивні” народи, або народи на ранніх стадіях розвитку, він дійшов висновку, що всі форми соціального життя мають одну природу – вони складаються з систем поведінки, котрі є проекцією універсальних законів функціонування підсвідомих структур розуму на рівень свідомості й соціалізованої думки. Структурна антропологія довела, що в процесі пізнання навколишнього світу людина з допомогою органів чуття спотворює його образ, який згодом відображається в мові. Таким чином, мова як засіб комунікації несе в собі спотворений образ світу і його відносин. Історику, на думку К. Леві-Строса, треба пройти шлях “від явного до неявного”, щоб зрозуміти, яким чином відбувається процес пізнання: структури мови відіграють у ньому першорядну роль, вони творять міфологізовану картину – “метаоповідь” – знакову систему, наділену сенсом, що залежить від того, в якій спосіб поєднані її елементи. За таких обставин усі “метаоповіді” представляються мовною конструкцією певної культурної системи, в якій всі явища підпорядковані виробленому і відображеному у мові “культурному коду”. Щоб зрозуміти його походження, треба вивчати структури мови – утворення, видозміни змісту її складників шляхом часової ретроспекції – від сучасності до ранніх етапів.

Отже, “лінгвістичний зворот” вирішальним чином змінив кут зору, під яким почали розглядати результати пізнавальної діяльності людини-суб’єкта – знання. Виявилось, що всі здобуті знання

лишим чином “зв’язані” на культурні традиції і мову, а ті, своєю чергою, ґрунтуються на ідеалізованих (міфологізованих) взірцях світовачення. Мова і мислення зі зрарядь відображення реального світу (емпіричного пізнання) перетворилися на головного “винуватця” його спотворення. Усе це різко змінювало ставлення до “об’єктивності” наукових знань і знань взагалі, розчиняючи їх у просторі певної культури.

Роздуми над процесом наукового пізнання народили такий феномен сучасного інтелектуального життя, як “постмодернізм”, або “ситуацію постмодерну”. Під ним розуміють такий стиль мислення, який характеризується відмовою від “метаоповідей” – бачення світу крізь призму однієї провідної ідеї, дробленням (фрагментаризацією) картин реальності як проявів суб’єктивності. Вперше в сучасних умовах термін “постмодернізм” ужив Ж.-Ф. Ліотар 1979 р.

Ж.-Ф. Ліотар про постмодернізм:

“Ця праця має на меті вивчення умов, в яких перебуває знання в найрозвинутіших суспільствах. Ми вирішили назвати їх “постсвітніми”, “постмодерністськими”. Слово “постмодернізм”, “постсвітня сучасність” часто вживається на Американському континенті, воно з’являється здебільшого з-під пера соціологів та критиків. Воно означає стан культури після тих змін, які відбулися з правилами гри в науці, в літературі і в мистецтвах, починаючи з кінця XIX сторіччя (...)

Наука від самого свого виникнення увійшла в конфлікт з оповідями. Згідно з її критеріями, більшість цих останніх – байки. Та оскільки вона не обмежується тим, що встановлює утилітарні закони, а й шукає істину, вона повинна узаконити свої правила гри. Саме тоді вона вводить до свого статусу мову власної легітимації, яка називається філософією. Коли ця метамова експліцитно вдається до тієї чи тієї великої оповіді, як, наприклад, діалектики Духу, герменевтики смислу, емансипації мислячого або діючого суб’єкта, розвитку багатства, то науку, яка звертається з метою власної легітимації до однієї з таких експліцитно виражених метаоповідей, називають “сучасною” (...) У процесі легітимації знання через метаоповідь, яка включає в себе філософію історії, ми змушені поставити питання про істинність інституцій, які управляють суспільними зв’язками: їх також треба легітимізувати. Таким чином справедливість теж слід узаконювати зверненням до ширшої оповіді, як і у випадку з істинністю.

Спрошуючи до краю, ми назвемо “постмодернізмом” недовіру до метаоповідей. Вона стала, безперечно, можливою внаслідок

поступу наук; але цей поступ, у свою чергу, передбачає її. Виходу з ужитку легітимізаційного апарату метаоповідей якраз і відповідає криза метафізичної філософії та криза системи університетської освіти, яка від неї залежала. Оповідна функція втрачає свої функтори – великого героя, великі небезпеки, великі мандри і велику мету. Вона розсіюється в хмарі мовних елементів – наративних, але також денотативних, прескриптивних, дескриптивних та ін., кожен із них обтяжений прагматичними валентностями *sui generis*. Кожен із нас зустрічається з ними дуже часто. Ми далеко не завжди утворюємо стабільні мовні сполуки, а ті з них, які ми утворюємо, далеко не завжди комунікабельні.

Таким чином, прийдешнє суспільство набагато менше залежить від ньютонівської антропології (як і структуралізм або теорія систем) і більше – від прагматики мовних часточок (...)

Проте умови постмодернізму чужі розчаруванню, чужі вони й сліпій позитивності делегітимації. Де можна шукати легітимність, поза метаоповідями? Критерій керованості – це критерій суто технологічний, він не годиться для оцінки ані істинного, ані справедливого” (Ж.-Ф. Ліотар. “Умови постмодернізму”, 1979 // Ж. Рюс. *Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки*. Київ: Основи, 1998. С. 198–199).

Загальним спрямуванням постмодерну є “культурницький” підхід до всіх здобутків людського розуму, усунення (або визнання) ідеологічного забарвлення творів людської думки, акцент на культурному плюралізмі як основі для соціального співжиття людей і спільнот, відмова від надмірних амбіцій *ratio* на користь *sensus*. Хоча внаслідок “постмодерністського виклику” наукові ідеї та ідеали попереднього розвитку зазнали потужного удару, нові парадигми, запропоновані ним, відкрили нові обрії та можливості пізнання. Почувши себе вільною, бо ж не має ні цінностей, ні твердих основ, людина доходить висновку, що їй треба організувати “нове бачення світу” (Ж. Рюс).

Етапи і напрями розвитку історичних студій. Після Другої світової війни історична думка та історіографія зазнавали постійного впливу і тиску як з боку суспільно-політичної ситуації в світі, так й інтелектуальних пошуків. Еволюція історіографії в розвинутих країнах світу дає змогу виокремити певні етапи: 1) 50–60-ті роки ХХ ст., коли під впливом науково-технічної революції проявляються наміри “сцієнтизації” (опаучнення) історії; і 2) остання

третина ХХ - початок ХХІ ст., позначений реакцією істориків на цю сталі виклики. Для першого етапу залишалася актуальною “соціальна історія” з її посиленою увагою до вивчення суспільних структур і процесів; таке дослідження вимагало застосування універсальних або спеціальних теорій до пояснення структурних змін. На другому етапі спостерігалось подрібнення об’єкта дослідження, поступова відмова від пошуку соціальних закономірностей і надання переваги фрагментованому опису окремих явищ, осіб і подій з особливою увагою до їх переломлення в індивідуальній і колективній свідомості.

На першому етапі (50-60-ті роки ХХ ст.) всеохопні соціально-політичні доктрини “розвитку людства” чинили значний, якщо не переважний вплив на історіографічну практику. Серед таких доктрин серйозною популярністю користувалася марксистська історико-соціологічна модель з її посиленою увагою до соціально-економічних чинників суспільного розвитку. Впливу марксизму в його модернізованих версіях не уникло чимало теоретиків і практиків історії. Марксизм в його неомарксистських версіях слугував благодатним теоретичним підґрунтям для дослідження рівною мірою історії соціальних груп, соціальних рухів і економік, політичних систем і міжнародних відносин, ідеологічних і культурних перетворень. Його прихильники підходили до розгляду розвитку і змін суспільних станів з позицій соціальних або свідомісних конфліктів, що невпинно спрямовують людські спільноти в бік “добра і справедливості”. Доволі проста й прозора методологія марксизму, оновлена на Заході теоретиками неомарксизму з використанням найновіших концептів інших соціально-гуманітарних наук, була притягальною для багатьох західних інтелектуалів своєю спрямованістю у майбутис, прагненням реформувати суспільні відносини. Тому в більшості розвинутих країн, а також країн т. зв. “третього світу”, які тільки ставали на шлях незалежного розвитку, звільняючись від колоніалізму, марксистська модель історіописання здобула своїх прихильників.

Проте, протистояння світових систем, що супроводжувалося ідеологічним, політичним, економічним і воєнним протиборством, спонукало західних теоретиків до розробки низки всеохопних соціальних доктрин, що у комплексі сформували *теорію “модернізації”*. До її виникнення причинилися численні модні на Заході,

передусім у США, теорії “стадій економічного росту” В. Ростоу, “постіндустріального суспільства” Д. Белла і З. Бжезінського тощо. Основним концептом, який лежав в їх підставах, було бачення змісту історичного розвитку в переході від традиційного (аграрного) до модерного (індустріального) суспільства з усіма соціальними, політичними, економічними й культурними наслідками, котрі з цього випливали. Головними серед них були (і залишаються) промисловість, місто, ринок, демократія, культурний плюралізм. Глобальна схема такого переходу відкривала великі пізнавальні можливості спостереження за цивілізаційним поступом людства, приваблювала своєю інтегральною візією суспільної еволюції, структурно-функціональним підходом до вивчення соціуму. Водночас вона постулювала єдино можливий шлях суспільної еволюції за західним – європейсько-американським – взірцем, підпорядковуючи йому всю різноманітність цивілізаційних проявів.

Ідеологічне підґрунтя теорії модернізації, що зводилася до “єдиного вірного” шляху капіталістичного розвитку, знайшла логічне завершення в гучній праці американського політолога *Френсіса Фукуями* “Кінець історії і остання людина” (1992), де ідеали ліберального капіталізму – ринкова економіка і демократія – представлені як мета і зміст історичного розвитку людства. Перед обличчям звинувачень у явному протягуванні в науку ідеології та політики західні теоретики неодноразово вдавалися до “модернізацій” теорії модернізації, вносячи в неї все нові елементи. Зокрема, ще у 60-ті роки американський вчений *Семюел Хантінгтон* розділив соціально-економічні й політичні процеси, котрі, на його думку, мають відмінну спрямованість, характер і наслідки – перші можуть провадити до поступу, а другі – до занепаду і навпаки (“Політичний порядок у суспільствах, що змінюються”, 1968). Але наприкінці 90-х років він повернувся до старих концепцій переваги західного цивілізаційного шляху над “ворожими” “нецивілізованими” суспільствами (“Зіткнення цивілізацій”, 1997).

Назагал теорія модернізації як модель пояснення суспільного розвитку в XVI–XX ст. залишається популярною серед багатьох істориків в різних куточках земної кулі. Своїм виникненням вона безперечно завдячує інспірації марксизму.

Третя парадигма, що поступово набула поширення у 50–60-ті роки, була пов’язана з “глобальною” і “структурною” історією Шко-

ли "Атталів", зокрема її другим поколінням (Ф. Бродель). Запропонований цим поколінням структурний підхід і визначення суспільних процесів різного часу тривання стали "міною уповільненої дії", яка неминуче підважувала саму "глобальну історію": цей підхід зосереджував увагу дослідників на окремих соціальних структурах, які випадали із загального цілого. І хоча сам Ф. Бродель неодноразово закликав своїх учнів та послідовників "не втрачати з поля зору" цілісності історичного процесу, трапилося з точністю до навпаки – дослідники почали все частіше ізольовано вивчати окремі суспільні структури у все більш вузькому хронологічному періоді, за яким втрачалися риси цілого.

На другому етапі розвитку світової історичної думки, починаючи з 70-х років ХХ ст., спостерігаються нові тенденції, що окреслилися вже у попередній період. Насамперед це стосується поступового, але все більш відчутного переносу уваги дослідників з т. зв. зовнішніх соціальних структур (економічних, соціальних та інших процесів) на внутрішні – свідомісні, тобто відображення перших у других. Унаслідок цього в полі зору істориків опинилися індивідуальна і колективна свідомість, ментальність (менталітет), а просторові рамки звузилися до рівня мікропроцесів – дослідження осіб, невеликих груп і спільнот на предмет сприйняття і відображення ними суспільного оточення, реакції на нього. "Героями" такого дослідження стають не відомі політики чи діячі, а прості, часом навіть малопомітні люди, які не чинять впливу на зміну суспільних відносин, а лише пристосовуються до них у повсякденному житті.

Вихід істориків у сферу історичної свідомості, яка дає змогу краще зрозуміти минулу реальність, подивитися на відомі події очима сучасників, спробувати зрозуміти їхні переживання та реакцію – все це значно поглиблює і "демократизує" уявлення про минуле, але, разом з тим, ставить перед дослідниками цілком інакші проблеми. Звертаючись до сфери свідомості, вони потрапляють у світ духовних феноменів, культури, який вимагає нових методологічних підходів та інструментарію. Саме в цьому напрямку штовхав істориків "постмодерністський виклик". Історичне знання стає більш оберненим до людини та різноманітних людських спільнот, натомість соціальні процеси переходять на другий план, щоб перетворитися на тло, з яким співвідноситься кожне окреме життя або груповий досвід. Історія подрібнюється на багато різних індивідуальних і групових історій, де точкою відліку стає свідомість і культура.

Серед багатьох причин поступового занепаду інтегрального соціального погляду на історичне минуле треба відзначити дві провідні. Однією з них можна вважати реакцію фахового середовища істориків на критику і звинувачення з боку філософів та теоретиків історії в протягуванні до історичних знань ідеологічних і політичних ідей, описовості і малій доказовості історичних пояснень. Йдеться про старий спір, розночаний ще неокантіанцями і продовжений у міжвоєнний час представниками феноменологічних течій у філософії (Е. Гуссерль, Х. Ортега-і-Гассет та інші), який після Другої світової війни розгорівся з новою силою. У 50-ті роки на Заході з'явилися друком полемічні праці Р. Д. Коллінгвуда ("Ідея історії", 1946), Д. Реніра ("Історія, її цілі та метод", 1950), І. Берліна ("Чи природнича наука історія?", 1960) та інших теоретиків історії, які наголошували на суб'єктивності всіх етапів історичного пізнання, що усувають історію з переліку "повноцінних" наук, подібних до природничих. Інші автори, спираючись на досвід використання історичних знань у тоталітарних суспільствах, відзначали підпорядкування історії ідеологічним і політичним замовленням, особливо підкреслюючи роль "метатеорій" у створенні історичної реальності.

Другою причиною дезінтеграції історіографії, зрештою пов'язаною з першою, було прагнення фахового історичного середовища зберегти авторитет історичної науки, підвищити рівень її доказовості. Підставою для реалізації цього наміру послуговували два здобутки тогочасної науки – структурний метод вивчення суспільних явищ і "квантитативна революція" – запровадження до досліджень електронно-обчислювальних машин (ЕОМ), а згодом – персональних комп'ютерів. Наслідком дії цих та інших факторів у 60-ті роки сформувалася нова парадигма історичного пізнання, що згодом отримала назву "нова історична наука" ("нова історія" у французькій версії, "нова наукова історія"), що об'єднала низку напрямів історичних досліджень й замінила одну "історичну науку" багатьма "історичними науками".

"Нова історична наука". Дійсно, нова парадигма, що сформувалася у 60-ті роки й поступово видозмінювалася до кінця століття, фрагментаризувала історичне пізнання, розбивши дослідників на різні напрями й течії, кожний з яких намагався залучати до свого пізнавального арсеналу теорії та методи інших соціальних, гуманітарних і природничих наук. Так, у західних країнах виникли

“нова економічна історія”, “нова соціальна історія”, “нова політична історія”, “нова військова історія” тощо. Інтегруючись з іншими науками, “нові історики” прагнули звести до мінімуму суб’єктивні чинники пізнання, розглядаючи масові явища й окремі соціальні структури – економіку, політику, свідомість, а також усунути з дискурсу скомпрометовані зв’язком з ідеологією “метатеорії”, котрі спонукають до конструювання “метаоповідей” поступу людства. Водночас з’явилася тенденція включення в історичне пізнання тих соціальних і свідомісних структур, котрі до цього не були в полі зору дослідників – повсякденного життя і побуту, речей і відносин, реклами і погоди тощо. “Нова наукова історія”, за висловом американського вченого Д. Донна, “робить маленьку кімнату для себе всюди”.

Фрагментаризація і подрібнення об’єкта історичного вивчення мало наслідком, з одного боку, дезінтеграцію загальної візії історичного розвитку з відмовою від пошуку його метафізичного змісту, а з другого – рішуче поглиблення конкретно-історичних знань про минулу реальність, посилення доказовості історичного пояснення. Один із засновників “нової економічної історії” американський вчений *Дуглас Норт* 1966 р. проголосив: “Якщо історія є чимось більшим, ніж суб’єктивним впорядкуванням фактів минулого, що змінюється з кожним новим поколінням, то мусимо застосувати до історичного дослідження теорії інших соціальних наук, наукові методи, які тестують вироблені гіпотези”.

Уривок з праці англійського історика Д. Барраклоу “Головні течії в історії” (1978):

“Доки історія не звільниться від міфології, як це зробили астрономія чи хімія, доки вона не розірве раз і назавжди зі своїм міфологічним корінням, як астрономія розірвала з астрологією, а хімія – з алхімією, шанси історії розімкнуті вадливе коло, в яке історію завело її минуле, є невеликими” (*G. Barraclough. Main Trends in History. New York, 1979. P. 211*).

Для парадигми “нової наукової історії” взірця 60–80-х років, що об’єднувала різні течії та напрямки, характерними є такі риси: 1) вивчення масових соціальних груп чи структур з метою віднайти приховані (імпліцитні) зв’язки і залежності; 2) залучення і обробка масових джерел із застосуванням квантифікації історичної інформації та використанням кількісних (математичних) методів; 3) обо-

в'язкова попередня побудова моделі (гіпотези) досліджуваного явища з наступною її перевіркою за допомогою аналізу масових джерел; 4) заюзичення теоретичних концепцій і методів суміжних соціальних і гуманітарних наук для побудови моделі-гіпотези; 5) відмова від притягнення спекулятивних загальноісторичних теорій, які шукають (і знаходять) універсальний сенс історичного розвитку.

Особливу роль у “новій науковій історії” відводять кількісним (математичним) методам, які повинні зробити цілком доказовими отримані дослідницькі результати. Комп'ютерна технологія обробки масових історичних джерел захопила багатьох західних істориків, мала своїх прихильників в СРСР та інших країнах соціалістичного табору (І. Ковальченко, Л. Мілов, К. Хвостова та інші). Під її вплив потрапили й деякі французькі історики Школи “Анцалів”. Так, Е. ле Руа Лядюрі у 70-ті роки писав: “Квантитативна революція в нашій країні повністю перетворила фах історика, а у майбутньому він або буде програмістом, або не буде істориком”.

З особливим ентузіазмом сприйняли “квантитативну революцію” американські історики, що почали масово застосовувати кількісні методи до вивчення політичних процесів у США (“нова політична історія”). У США зусиллями А. Конрада, Д. Меєра, Р. Фогеля, Д. Норта та інших 1960 р. почалося створення напряду “нової економічної історії”, представники якої теж надавали першочергове значення квантитативним методам. Прибічників цих методів стали називати “кліометристами”. Повернення в бік масових джерел стимулювало створення у США і західноєвропейських країнах численних електронних баз даних, виникли нові часописи (“Computers and Humanities”, 1966; “Historical Methods Newsletter”, 1967; “Journal of Interdisciplinary History”, 1970 тощо). У Франції ініціатором кліометрики виступив історик старшого покоління Ернест Лябресс, праці якого з історії французького господарства та соціальних груп здобули міжнародне визнання. Подібні тенденції простежувалися в інших європейських країнах та СРСР. Проте “мода” на кліометрику у 80-ті роки почала знижуватися під впливом нових тенденцій в світовій історіографії.

“Нова політична історія” розвинулася переважно у США під впливом політології, зосередивши увагу на функціонуванні американської політичної системи – виборів, зміни владних еліт тощо (Л. Бенсон, Д. Сілбі, М. Голт). Натомість “нова соціальна іс-

торії" та її представники апелювали переважно до соціології, застосовуючи її методи до аналізу різноманітних соціальних спільнот і структур, включночи сім'ю, поколіннєві і статеві групи. Нові соціальні історики звернули увагу не стільки на матеріальну сторону соціальної активності різних суспільних груп, скільки на стан їхньої свідомості – соціальну й етнічну ідентифікацію, релігійні вірування, освітні й культурні орієнтації, політичні мотивації. Вони показали, що люди нерідко поведуться в суспільних ситуаціях не у відповідності до займаного місця у соціальних структурах, що підважило засади жорсткого соціального детермінізму, властивого марксизму. Водночас це вказувало на потребу подальшого вивчення формування свідомості соціальних груп. Класичні взірці цієї течії були розроблені у Великій Британії та Німеччині (Е. П. Томпсон, К. Гіл, Е. Гобсбаум, Ж. Рюде, В. Конце, Т. Шидер та інші), де з'явилися відповідні товариства і часописи ("Past and Present", "Social History"). Порівняно швидко у новій соціальній історії з'явилися нові відгалуження – "нова робітнича історія", "нова сільська історія", "нова міська історія" тощо. Усі вони супроводжувалися поглибленим дослідженням соціальних структур в усіх їх життєвих проявах. Це дало підставу американському історикові Г. Нешу визначити стан "нової історичної науки" як "блискучий розбрід".

У річищі "нової наукової історії" виник окремий напрям міждисциплінарних студій – "психоісторія", який в окреслюваній період набув популярності у США та деяких західно-європейських країнах. Його представники, на відміну від здобутків класичної психології кінця XIX – початку XX ст., взяли на озброєння психоаналіз австрійського вченого *Зигмунта Фрейда* (1856–1939) і неофрейдистів середини XX ст., які шукали відповіді на питання соціальної поведінки окремих осіб і спільнот в підсвідомих проявах, психологічних комплексах, набутих у дитинстві. Взірцем "психоісторії" стали праці американських дослідників *Волтера Лангера* "Думки про Адольфа Гітлера" (1943, 1972), *Еріка Еріксона* "Дитинство і суспільство" (1950) і "Молодий Лютер" (1958). Вони прагнули дослідити неусвідомлені процеси людської психіки, що супроводжуються різноманітними "кризами" у зіткненні з соціальною дійсністю, формують характер і мотивацію поведінки людини.

Психоісторики постаралися розширити дослідне поле за рахунок вивчення мотивів ірраціональної поведінки осіб і груп в екс-

тресмальних умовах (війни, катастрофи, загрози життю тощо). Зокрема, варто згадати дослідження *Петера Льовенберга* про психологію німецької нацистської молоді, сформованої внаслідок катастрофи Першої світової війни і великої кризи 1929–1933 рр. Однак праці психоісториків хоча і викликали спочатку підвищений інтерес у публіки, але серед фахівців їхні пропозиції стосовно ірраціонального пояснення соціальної поведінки були потрактовані як недостатні: “психоісторія” програвала у змаганні з французькою “історією ментальностей”, яка більш комплексно трактувала раціональні та ірраціональні спонуки людських діянь. Тим не менше, американські психоісторики утворили і підтримують своє товариство – “Групу із застосування психології в історії” (1971), а згодом організували Міжнародну психоісторичну асоціацію (1977), видають часописи “The Journal of Psychohistory” (1973), “Psychohistory Review” (1976).

Постмодерністський виклик та історична думка. Ідеї постмодерну, які у 60-ті роки ще тільки формувалися в працях філософів і мовознавців, у 70-ті роки відобразилися й на історіографії, народивши ознаки її епістемологічної кризи. Звернувши увагу на суб’єктивний характер відчуття реальності та його залежність від культурного контексту, а значить і мови, теоретики постмодерну постулювали багатоманітність візій світу, кожна з яких відображає лише частину реальності у традиціях певного виробленого або набутого світогляду. Отже, будь-який образ дійсності, зокрема минулої, несе переважно інформацію не про саму цю дійсність, а про її сприйняття в рамках конкретного культурного простору. Значить історичне пізнання здебільшого дає знання не про реальну дійсність, а про стан свідомості тої людини або групи, які цю дійсність сприймають та інтерпретують. Тоді історій буде стільки, скільки є інтерпретаторів.

У зв’язку з цим постмодерністи закликали істориків звернути пильну увагу на свої історичні тексти, які не є відображенням минулого, а “простою проекцією в минуле цієї (інтелектуальної. – Л.З.) діяльності з відбору і пристосування, пошуку зв’язності та єдності” (І. Берлін). Завданням історика є не стільки пошук “історичної істини”, скільки презентація (репрезентація) сконструйованого ним самим на підставі індивідуального прочитання історичних джерел і власних уявлень образу минулого. За таких умов праця історика не набагато відрізняється від творчості письменника і не може претендувати на об’єктивність та науковий статус. Постмодерністи

рішуче виводять історіографію з переліку наук, повертаючи їй давній статус “особливого жанру літератури”.

У 1973 р. вийшла друком книжка американського історика *Гейдена Вайта* “Метаісторія. Історична уява в Європі ХІХ ст.”, яка стала прикладом деконструкції історіописання знаних істориків і вчених ХІХ ст. Г. Вайт показав, що в процесі створення історичного тексту (нарації) історики залежні від чотирьох головних літературних тропів – метафори, метонімії, синекдохи та іронії. На його думку, історії властива онисовість, яка проявляється на рівні “організації” історичного матеріалу з допомогою побудови сюжету, котрий, своєю чергою, через властивості мови обмежений “фабулою”, “формальним аргументом” та “ідеологічною імплікацією”. Але в цілому весь процес історіописання є наскрізь суб’єктивною творчістю історика, залежного від свого світогляду і культурного оточення.

Г. Вайт про проблему історичних стилів:

“...Коротше кажучи, проблема історика – в конструюванні мовленевого протоколу, що виконаний у лексичному, граматичному, синтаксичному і семантичному вимірах, і на підставі цього – в характеристиці поля та його елементів в *термінах самого історика* (а не в тих термінах, котрі є в самих документах) і тим самим в підготовці їх до пояснення і репрезентації, що їх дослідник послідовно запропонує у своїй розповіді. Своєю чергою, цей доконцептуальний протокол, завдяки своїй в сутності *профігуративній* природі, може бути описаний з погляду того домінуючого тріологічного типу, в якому виконаний.

Історичні описи виявляються вербальними моделями, або іконами, окремих сегментів історичного процесу. Однак такі моделі потрібні тому, що документальний запис не створює сильного та ясного образу зафіксованих у ньому подій. Тому, аби представити те, “*що дійсно відбулося у минулому*”, історик спочатку повинен *профігурувати* як можливий об’єкт знання весь набір подій, зафіксований у документах. Профігуративний акт – це акт *поетичний*, оскільки в економії свідомості історика він докогнітивний і некритичний. Він поетичний також постільки, поскільки є конститутивним елементом структури, яка послідовно буде відображена у словесній моделі, запропонованій істориком як репрезентація і пояснення того, “*що дійсно сталося в минулому*” (...) В поетичному акті, який передує формальному аналізу поля, історик і створює власний об’єкт аналізу і визначає модальність концептуальної стратегії, яку він використає з метою пояснення свого об’єкта аналізу” (Х Вайт. *Метаісторія: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002. С. 51*).

Під впливом постмодерну у 80–90-ті роки на Заході народилася “нова філософія історії” або “нарративна філософія історії”, до творення якої прислужилися голландець Ф. Анкерсміт, англійці Л. Стоун, Г. Келлер, француз Ж. Мінк, німець Й. Рюзен і багато інших істориків. Для неї характерне “розтягнення” процедури нарації на весь процес пізнання і внаслідок цього – крайня релятивізація історичних знань, які представляються їм прихованими структурами людського розуму. Постмодерністи висувують *три головні постулати* стосовно історії: (1) жодне минуле не може перетворитися на дискурс – усяка історія є результатом конструювання дискурсу згідно з поширеними стандартами; (2) відкидання будь-якої епістемологічної методології, оскільки йдеться в сутності про роботу виключно з “текстами”, і запровадження на її місце герменевтики (декодування значень понять і термінів); (3) історіографія не реконструює минулу дійсність, а лише способи її презентації і, тим самим, усувається опозиція між історією і літературою та мистецтвом (історик “винаходить” історію, а літератор – “вигадує”). Нарративістська модель історичного дискурсу спрямована не на пошук і пояснення реалії минулого, а на розгадування “кодів” авторів минулих текстів (джерел), пристосування мовно-культурного світу минулих часів до мовно-культурних умов теперішнього. Здійснити таке “дешифрування” текстів здатен тільки фахівець.

“Нарративістська філософія історії” в котрий раз привернула увагу істориків до суб’єктивних моментів історіографічної творчості, до культурного середовища, в якому вона відбувається. Вона спонукала їх серйозно зайнятися вивченням свідомісних процесів.

Проте крайню релятивізацію історичного пізнання та історичних знань не підтримали історики-практики (найбільших успіхів нарративісти досягли власне у дослідженнях історіографії), її розкритикували. Проти їхніх побудов виступило чимало відомих істориків, які заперечили “фіктивність” історичних знань, апелюючи до історичного факту як відображення минулої реальності (Е. Гобсбаум, Р. Шартъє, Д. Іггерс, Р. Еванс, О. Ексле та інші). Британський історик Річард Еванс у 1997 р. опублікував полемічну роботу “На захист історії”. У ній він стверджує, що факти минулої реальності існували поза істориком, і останній, незважаючи на всі суб’єктивні перешкоди, здатен наблизитися до їх розуміння й пояснення. З цього погляду “постмодерністський виклик” є своє-

часним і гострим нагадуванням історикам про відповідальність своєї праці, а не скасуванням історичної науки як такої.

Культурно-антропологічна історія. У 70–90-ті роки у світовій історіографії розпочався зворот в бік *антропологізації історії*. Він полягає в тому, що на перший план висувається вивчення культурного механізму соціальної взаємодії в різних галузях суспільного життя. “Нова історія”, втративши у назві термін “наукова”, видозмінюється, бере за підставу розрізнення між тим, “як історія робиться”, як відображається у свідомості сучасників й історичних документах, і тим, як її реконструює історик. Водночас змінюється й об’єкт та предмет досліджень, які охоплюють сферу свідомості, культурні прояви. Особливе місце в дослідженнях займає вивчення “історії ментальностей”, “ціннісних орієнтацій”, “взірців діяльності”, феноменів людських бажань і прагнень, “нової інтелектуальної історії” тощо. Усі ці метаморфози, які відбуваються із сучасною історичною думкою, отримали назву “*критичного звороту*”, що часто асоціюється з “кризою історіографії”.

У 70–80-ті роки “нова історія” в її культурологічному вимірі набувала популярності серед істориків багатьох країн. Символічним й резонансним фактом, що сигналізував початок “критичного звороту” і перехід до вивчення свідомісних явищ, стала публікація відомого британського (й американського) історика-кліометриста *Лоуренса Стоуна* “Відродження наративу: роздуми над новою старою історією”, опублікована в часописі “Past and Present” (1979). У ній вчений піддав критиці здобутки “нової соціальної історії” й закликав фахівців вивчати не соціальні структури, а те, що “діялося в головах людей”. Незважаючи на гостру критику думок цього автора в різних фахових виданнях, на той час уже стали відомими праці французьких, британських, італійських, американських дослідників, які представили свої здобутки у вивченні культурних феноменів індивідуальної та колективної свідомості (“Монтайю, окситанське село у 1294–1324 рр.” Е. ле Руа Лядюрі, 1975; “Сир і хробаки: космос мірошника XVI ст.” К. Гінзбург, 1975 тощо).

У 1970-ті роки американський антрополог *Кліффорд Гіртц* розробив методика т. зв. “щільного опису” (thick description), яка давала змогу досягти пояснення іншої культури з допомогою опису особливих звичаїв і подій. Його метод був успішно застосований у дослідженнях з мікроісторії, “історії знизу”, “історії повсякденного

життя” та інших напрямках, пов’язаних з історичною антропологією. К. Гіртц відкинув загальні закони і поняття, зазначивши, що культура твориться мережею символів, котрі вимагають інтерпретації їх значень. Культура у нього визначена як здатність людини до символічного мислення в межах того середовища, де вона перебуває. Це пов’язує її з культурним середовищем і визначає сприйняття оточення та вибір способу поведінки.

Теоретичною підставою антропологічної історії є концепція символічної культури, яка розглядається як докладний опис певного її прояву. “Цільний опис” Гіртца є детальним представленням “малого” об’єкта спостереження, що є вільним від вступних теоретичних підстав і власних культурних взірців дослідника: “текст” культури повинен промовляти про себе сам. Антропологія провадить до “мікроісторії” і, водночас, є реалізацією гасла Ж.-Ф. Люїтара про потребу усунення “метанаративу” та його заміну багатьма “мікронаративами”. Прикладом такого підходу можна вважати працю Джеймса Скота “Опір без протесту і організації” (1987), в якій селянські заворушення представлені винятково через індивідуальні мотиви й без звернення до колективної свідомості і цілей.

Запровадження “інтерпретативної антропології” в історію послабило позиції структуралізму і дало підстави говорити про початок ери “постструктуралізму” і наративізму. Наративізм, як це не парадоксально, не елімінує структуралізму з історичного дослідження, оскільки й перший і другий вивчають переважно структури свідомості, культурні прояви. Відмінність між ними проявляється передусім під час “організації нарації”: наративісти подають свої інтерпретації здебільшого в категоріях індивідуального характеру і наміру, а структуралісти – через структури суспільної свідомості, менталітет. Водночас ця відмінність створює інтелектуальне поле, на якому індивідуальні наміри і колективні уявлення можуть не суперечити, а доповнювати один одного. Адже погляд на історичні події та явища під різними кутами зору тільки збільшує і поглиблює наші знання про них, даючи змогу точніше відчутти плін часу.

Британський історик Пітер Берк наголошує на значенні організації нарації для поглиблення знань про об’єкт пізнання, презентацію його з допомогою різних форм описування. Він пропонує такі види опису, апробовані на практиці: 1) “мікронаратив” (мікроісторія) – розповідь про пересічних людей у їхньому локальному

оточенні (праці К. Гінзбурга, Н. Земон Девіс); 2) об'єднання кількох "мікронаративів", що дозволяє подивитися на минулі події з погляду кількох осіб з різних соціальних середовищ (С. Шама "Громадяни", 1989; Орландо Файджес "Людська трагедія", 1996); 3) історіописання у зворотньому напрямі – від сучасності до минулих подій (Норман Дейвіс "Серце Європи", 1984); 4) розповідь однієї історії різними способами – як події, як її сприйняття, як пам'яті (Ричард Прайс "Світ Елебі"; Пол Коен "Історії в трьох варіантах", 1997); 5) розповідь як поєднання опису подій з описом відмінного їх сприйняття різними культурними середовищами (Маршал Сахліне "Острови історії", 1985). Загалом наративізм загострює увагу дослідників минулого на способі репрезентації своїх пізнавальних здобутків, не скасовуючи потреби історичної реконструкції, а навпаки підсилюючи її.

"Постмодерністський виклик" знайшов своєрідне переломлення в еволюції поглядів т. зв. *третього покоління Школи "Анналів"*. На вироблення консенсусу французьких істориків щодо методологічних питань вплинули праці філософа *Поля Рікера* ("Час і оповідь", 1983–1985). Цей інтелектуал проаналізував дослідницьку працю історика й показав, що вона проходить три фази: документальну, розуміння і пояснення, нараційну (створення тексту). На кожній фазі виявляється суб'єктивність дослідника. Проте в процесі пізнання виникає "інтерсуб'єктивність" між суб'єктом і об'єктом пізнання (у підсумку теж суб'єктом), яка дозволяє зрозуміти уявлення і вчинки людей минулого, але кожного разу по-іншому, в залежності від історичної суб'єктивності. На цьому висновку виникла згода французьких істориків щодо епістемологічних проблем: "історія мовить правду, але її правди не є абсолютними" (А. Прост).

У часописі "Анналі" 1988 р. було надруковано редакційну статтю "Історія та соціальні науки. Кригічний поворот?" У ній йшлося про кінець великих парадигм історіописання (марксисту, структуралізму) й можливі шляхи оновлення історичної науки: створення нових підходів до генералізації фактів на різних рівнях, зміни моделей історичної нарації, визнання нового погляду на *інтердисциплінарність історії* (розширення кола наук, що є корисними в історичному дослідженні). Стаття розпочала дискусію, в якій взяли участь не лише французькі історики.

У 1995 р. вийшла друком збірка студій "Форми досвіду. Інша соціальна історія" під редакцією *Бернара Лепеті*. Її автори (А. Буро,

Ж. Ревель, С. Черутті та інші) констатували відмову від уніфікації методик суспільних наук, заперечення логіки соціальних процесів, яка детермінує їх еволюцію, зведення соціальних зв'язків до індивідуальних норм і досвідів. Така фрагментація історичної реальності не знайшла підтримки багатьох французьких істориків, і у 1998 р. розпочинається пошук нових підходів до інтегрального представлення минулого, зокрема через структури ментальності. Останні теж розглядаються швидше як тло для з'ясування індивідуальної свідомості. Усе це свідчить про загальну декомпозицію дослідницьких практик, яка відсуває на дальший план проблему історичного синтезу.

Подібними були шляхи до історичної свідомості в американській, британській та німецькій історіографіях. Там значно вплинула на еволюцію історичної думки у 80-ті роки "нова культурна історія", яка теж проявила інтерес до антропологічної орієнтації. Грунтуючись на європейських візріях дослідження стратифікованої культури давніх часів, представники цього напрямку прийшли до визнання первинності індивідуального над колективним у культурі в цілому (Пітер Берк "Популярна картина в ранньомодерній Європі", 1978).

"Лінгвістичний зворот" відкрив нові обрії залучення до історичного дискурсу мовознавчих підходів, мова зайняла своє гідне місце серед таких фундаментальних категорій, як суспільство, виробництво, культура. Послабши інтерпретативну антропологію К. Гіртца з інтердисциплінарними "культурними студіями", "нові культурні історики" почали досліджувати культурні феномени не як соціальні явища, що з'явилися в певній культурній традиції, а як "тексти", котрі відображають стосунки, мовні практики, ієрархії, інституції, в контексті яких вони творилися. Американський історик *Ліни Гант* у своїй праці "Політика, культура і клас у Французькій революції" (1984) дослідила спільні очікування і цінності французів за матеріалами революційної іконографії та ритуалів. В її інтерпретації вони були інтегральною частиною та інструментом політичного процесу, що створював нову соціальну й політичну дійсність, котрі, своєю чергою, конструювали у свідомості мас нову політичну культуру та її дискурс.

Прихильники "нової культурної історії" наголошують на "медіативній" функції культури, яка виступає посередником між людьми і соціальною дійсністю. Культура виконує тут роль "упорядника" хаосу реальності, дозволяє перетворювати її (реальність) на

почуваний світ, тобто такій, що піддається сприйняттю й розумінню. Таке впорядкування завжди є творенням і переказом значень через репрезентації, ідентичності тощо. Іншими словами, усвідомлення світу відбувається через культуру. Культурні практики усвідомлення соціальної дійсності базуються на комунікації, що є можливим тільки за наявності спільного культурного коду.

Такий підхід до культури створює сприятливі підстави для виникнення споріднених напрямів інтелектуальної історії, феміністичної та гендерної історії, постколоніальних студій та інших історіографічних напрямів, де на перший план виходять проблеми особливостей культурного простору окремих спільнот та особистостей. Він стверджує, що жодна людина не має прямого доступу до реальності, який би не передбачав посередництва мови і, в ширшому розумінні, культури. Для індивідуального досвіду дискурсивне поле важливе не менше, ніж матеріальні об'єкти чи дії. Британський історик *Гаретт Стедмен Джонс* переконливо показав, що “мова класу” (у цьому випадку робітничого класу) відіграла визначальну роль у конституюванні цього класу, формуванні його класової свідомості (“Мови класу: Студії з історії англійського робітничого класу 1832–1914”, 1983). Інший британський історик *Патрік Джойс* пішов ще далі й представив погляд, що уявлення про клас було радше набором репрезентацій, ніж відображенням соціальної реальності (“Візії народу: індустріальна Англія і питання класу 1832–1982”, 1991). Клас з’явився в історії як набір дискурсивних заяв про соціальний світ, що були спробами впорядкувати той світ відповідно до цих категорій.

Прихильники історичної антропології неодноразово зазначали, що в цього напрямку немає особливого дослідницького поля і своєї особливої проблематики. Тим не менше, можна виокремити декілька проблемних галузей, в яких історико-антропологічний підхід виявився особливо плідним (на них, зокрема, вказує французький історик А. Бюрг’єр у “Словнику історичних наук”, 1986). До них належать: 1) матеріальна і біологічна антропологія, що заторкує історію тіла, сприйняття життя і смерті, сексуальні відносини тощо; 2) економічна антропологія, що вивчає “економічні звички”, котрі часто формуються під впливом позаекономічних чинників – соціальних, моральних, релігійних; 3) соціальна антропологія, в центрі якої перебувають сімейні і родинні структури;

4) культурна і політична антропологія, що займаються вивченням народних вірувань і обрядів, а також сприйняттям і ставленням до влади та владних інститутів.

У кожному з названих різновидів історичної антропології отримано серйозні пізнавальні результати, які поглибили розуміння минулої реальності або внесли в неї суттєві корективи. Так, праці Марселя Мосса ("Нарис про дар") показали, що до розуміння господарських відносин у традиційному суспільстві не можна підходити з мірками "класичного капіталізму", а торговельні операції здебільшого залежали від культурних позицій їхніх учасників, ніж від матеріальної вигоди.

Звернення до суб'єктивних аспектів історичного пізнання відкрило низку нових тем і полів досліджень. Серед них ще у 70-ті роки виокремилася "*жіноча історія*" ("*жіночі студії*"), яка згодом, у 80-ті роки, трансформувалася у *гендерну історію* (гендер – з англійської "рід"). "*Жіноча історія*" зросла на ґрунті феміністичного руху ХІХ–ХХ ст., який виступав за рівні права чоловіків і жінок, дотримуючись погляду, що між ними немає "родових" відмінностей. Проте т. зв. "друга хвиля" фемінізму другої половини ХХ ст. навпаки наголосила на суттєвих відмінностях між чоловічим і жіночим сприйняттям дійсності, визнанні "специфічності" жінок щодо чоловіків.

Гендерні концепції, як вивчення особливостей станів свідомості різних статевих і вікових спільнот, спочатку прописалися в соціології, а тоді зустрілися з "*жіночими студіями*". У 70-ті роки в університетах Великої Британії і США, а потім у Німеччині, Італії, Польщі, Росії та інших країнах виникли наукові центри, головним об'єктом досліджень яких була жінка – у сім'ї, на виробництві, в освіті, науці, культурі. Історико-фемінологічні дослідження показали, що в історичних розвідках майже повністю відсутні жінки, які впродовж століть у різні епохи і в різних культурах мали свій світогляд й свою систему цінностей, що відрізнялися від чоловічих. Було доведено, що статус жінки (як і чоловіка) не надається, а отримується, а стать було визнано лише "засобом інтерпретації біологічного, закріпленого писаними і неписаними законами суспільства". Набір угод, якими суспільство трансформує біологічне в соціальне, отримав найменування "гендер" (термін запропонував психолог Р. Столер). Нині під гендером розуміють систему міжособистісної взаємодії, за допомогою якої створюється, підтверджу-

ється і відтворюється уявлення про чоловіче, жіноче, інше статеве як категорії соціального порядку.

Ще 1929 р. письменниця Вірджинія Вулф у творі “Чиясь власна кімната” поставила під сумнів наявну історію, яку належить переписати, тому що вона “часто видається трохи дивною, нереальною, однобічною”. Згодом жіночі студії продемонстрували, що в багатьох усталених міркуваннях, зокрема про минуле, наявна ієрархічність, утвердження й переважання “його-історії” над “її-історією”, закріплені у нормах репрезентації історії людства загалом, де погляду чоловіків призначена роль головних діючих осіб. “Нова соціальна історія” стала вагомим чинником виокремлення й поширення жіночої історії: увівши жінок до політичних організацій і на робочі місця та в культуру, її представники легітимізували цей напрям. У результаті цього категорія “жінки” почала існувати як соціальна ідентичність, а творений дискурс акумулював суспільний жіночий досвід. Подібно до жінок, чоловіки почали розглядатися як інша соціальна група з гомогенними інтересами, що відкрило цікаву суперечність між чоловічим і жіночим світобаченням: антагонізм чоловік/жінка перебував у центрі уваги політики й історії.

Американська дослідниця *Джоан Скотт* 1985 р. у доповіді на зборах Американської історичної асоціації закликала покласти край протиставленню “чоловічої” та “жіночої” історій; вона запропонувала на її місце “гендерну історію”. Їй належить також визначення її предметного поля, яке дослідниця подає як: 1) комплекс символів і образів, що характеризують чоловіка і жінку в культурі (“гендерні стереотипи”); 2) комплекс норм – релігійних, педагогічних, наукових, правових, політичних, які закріплюють відмінні позиції чоловіка і жінки в суспільстві (“гендерні норми”); 3) проблеми самовираження, суб’єктивного самосприйняття та самосвідомості (“гендерна ідентичність”); 4) соціальні відносини та інституції, що їх формують (сім’я, ринок, освіта тощо). Таким чином, гендер перетворився на “соціальну статтю” з широким соціальним простором.

Першими підтримали ідеї Д. Скотт американські історики С. Александер, Г. Лернер, Д. Келлі, Н. Земон Девіс, російські – Н. Пушкарьова, Н. Дружиніна, Л. Репіна. Численні праці, що з’явилися у 80–90-ті роки, засвідчили фахову акцептацію напряму істориками багатьох країн світу. На зміну структурі і схемі під впливом постмодерну прийшов принцип “тонкої взаємопов’язаності”, де мік-

ропідхід змусив визнати поліцентризм і багатоманітність навколишнього світу, плюралізм суб'єктів і об'єктів історичного знання. Вивчення суб'єктивності як такої зміцнило переконання про існування “жіночої суб'єктивності”. У полі зору дослідників опинилися сфери інтимності – секс, сексуальна практика і політика (К. Мілле “Сексуальна політика”, 1969; М. Фуко “Історія сексуальності”, 1976–1984).

Аналіз мовних дискурсів в усіх галузях соціального життя показав, що кожний з них є “гендерно враженим”, тобто таким, що містить в собі усталені статеві стереотипи, а мовленева практика значною мірою визначає людську поведінку. Гендерологи виявили “множинність” статей (бісексуали, трансвестити, лесб'янки, гомосексуали тощо) і запровадили їх в історію як окремі соціальні групи. Хоча гендерна історія сьогодні не позбавлена суперечностей і крайнощів, вона перетворилася на доволі впливовий історіографічний напрям, який, на думку Д. Скотт, приносить добрі пізнавальні здобутки.

Поряд з гендерними дослідженнями виклик традиційній моделі історіописання наприкінці XX ст. кинули й “*постколоніальні студії*”. Їм передували в західній історіографії т. зв. “заморські студії”, представники яких займалися вивченням колоніальної експансії розвинутих західних держав в країни Азії, Африки та їх наслідків. Вони сприяли творенню у XX ст. нових національних історій колишніх колоній. Постколоніальні студії виникли як протест проти розгляду історії колишніх колоніальних країн з позицій євроцентризму, який, на думку їх прихильників, є недостатнім для розуміння внутрішніх чинників розвитку цих країн у до- і післяколоніальний період. Ще на початку 80-х років у Великій Британії утворилася “Група досліджень підлеглого” (“Subaltern Studies Group”), що мала за мету “переписати” історію Індії. До групи увійшли англійські, американські та інші дослідники, котрі походили з колишніх колоніальних країн й прагнули говорити про історію з позицій “аборигенів” (Гайатрі Чакраворті-Співак, Гайан Пракаш, Ранаїт Гуха, Шахід Амін, Діпеш Чакрабарті та інші). Їхнім рупором став часопис “Subaltern Studies” (з 1982 р.). На його сторінках вони розвивають критичні погляди на “євроцентричну” історію, пропонуючи замінити її історією “підлеглих”, що ґрунтується на історіях постколоніальних незалежних країн. На місце європейського “метанаративу” ставиться інший, де домінують відмінність, фрагментарність, пам'ять, але залишаються незмінними концепти

модерності – вмонтування окремих групових наративів у національний, що повертає історію до домінуючих в світовій історіографії парадигм.

У становленні постколоніальних студій помітну роль відіграли праці професора Колумбійського університету (США) *Едварда Саїда*. 1978 р. вийшла його книга “Орієнталізм”, що була перекладена багатьма мовами. У ній він прослідкував причини і характер зародження та розвитку антиколоніального руху, який виник значною мірою під впливом європейської культури, що її принесли колонізатори. Е. Саїд виступив як представник наукового постмодерну; у праці “Культура і імперіалізм” (1993), присвяченій аналізу відображення колоніальних проблем в західній культурі, він зазначив, що “великі наративи емансипації і просвітництва мобілізували людей в колоніях на піднесення і призвели до скинення імперіальної підлеглості”. Ідеї і культура, на його думку, були і залишаються тими силами, які задовільно пояснюють людські дії.

“Постколоніальні студії” сформувалися в течію 1989 р., коли вийшла друком книга американців Б. Ешкрофта, Г. Гріффіте і Г. Тіффін “Історія переписується: теорія і практика постколоніальної літератури”. Терміном “постколоніальна література” автори позначили “всі культури, заторкнуті імперіалістичним процесом від моменту колонізації до сучасності”. 1995 р. фахівці побачили “Хрестоматію постколоніальних студій” тих же авторів, в якій вони розширили визначення течії, як 1) аморфної дискурсивної практики, спорідненої з постмодернізмом, 2) специфічні культурні стратегії, спрямовані на презентацію суспільств колишніх колоній від часу їх колонізації до нинішніх днів з врахуванням того факту, що незалежність не зробила цих суспільств вільними від колоніалізму в інших формах.

Серед напрямів фрагментаризованої історіографії кінця ХХ ст. своє місце посіла також “усна історія” (oral history). Цей напрям як галузь історичних знань сформувався в середині ХХ ст., коли у США, а згодом в європейських країнах (Велика Британія, Франція, Італія) виникли товариства з усної історії, почали виходити спеціалізовані часописи (“*Oral History Review*”, 1969). У 1948 р. американський соціолог А. Невінс вперше вжив цей термін, розуміючи під ним збір і використання спогадів про історичні події, викладені у словесній формі. Пізніше його почали застосовувати як

щодо різних історичних традицій, що передавалися з уст до уст упродовж віків (наприклад, у деяких африканських та азійських народів), так і стосовно спеціальної дослідницької літератури, яка була написана на базі цих першоджерел.

Методологія усної історії пов'язана з досвідом етнологічних досліджень, соціологічних опитувань, анкетувань, інтерв'ю. Як напрям історичних студій усна історія виникла з потреби збору й впорядкування усних свідчень про давні й недавні події, незафіксовані в писемних джерелах. Проте порівняно швидко її представники звернули увагу на своєрідний пласт історичної свідомості – історичну пам'ять (стійкі образи, індивідуальні та колективні стереотипи). З'ясувалося, що “офіційна” історія часто входить у суперечність зі сприйняттям і відображенням подій в історичній свідомості осіб та спільнот: існують якби різні історії – на рівні фахівців, державних інститутів, соціальних груп і окремих осіб. Конфронтація історичної свідомості з історіографією виявила значну вибірковість й стійкість історичних уявлень, зумовлених соціально-культурним середовищем.

Дослідження з усної історії стимулювали “рух” за усну історію, який розпочався в рамках напряму “історії знизу”, виокремившись наприкінці 1970-х років в окремий напрям міждисциплінарних історичних студій. Сучасні теоретики усної історії – американець *Жан Вансіна*, британець *Пол Томпсон* – звернули увагу на те, що свідчення людей різної соціальної, етнічної, групової, вікової та станової приналежності виявляють відмінне ставлення до одних і тих же подій, розкривають більш широку картину минулої реальності через суб'єктивність її сприйняття. Усна інформація про події, що зберігається у свідомості сучасників, дає значною мірою “інший” образ цих подій, ніж традиційна історіографія. Це дало підстави прихильникам усної історії пропагувати крайні погляди про “винайдення” “справжньої” історії, історії, яка конденсується у пам'яті і передається за традицією, на противагу “документальній” історії, заснованій на офіційних документах (П. Томпсон “Голос минулого: усна історія”, 1978).

Уривок з книги Пола Томпсона “Голос минулого: усна історія”:

“Усна історія є історією, створеною людьми. Вона штовхає життя в саму історію й розширює її простір. Вона запроваджує героїв, але не лідерів, з незнаной більшості населення. Вона змушує

вчителів і студентів ставати співпрацівниками. Вона приносить історію в середину і з середини громади. Вона допомагає непривілейованим, особливо старшим людям, почуватися гідніше й впевненіше. Вона створює контакт, а значить взаєморозуміння між соціальними класами і між поколіннями. Окремим історикам та особам з особливою думкою вона дає змогу почуватися в рамках місця або часу. Коротко кажучи, вона існує для повнішого гуманістичного буття. Усна історія також робить виклик загальноприйнятим міфам історії, втручання авторитаристського судження в її традицію. Вона надає засоби для радикальної трансформації соціального значення історії” (P Thompson. *The Voice of the Past: Oral History*. New York: Oxford University Press, 2000. P. 23–24).

У сучасних умовах соціологічні техніки усної історії включені до канону знання багатьох істориків. “Пам’ять творить нас, ми творимо пам’ять” – написала британка Елізабет Тонкін, підкреслюючи значний потенціал методу усної історії (“Оповідання наше минуле: соціальне конструювання усної історії”, 1992). У США та європейських країнах, передусім Великій Британії, створено розлогі архіви усної історії, де нагромаджуються записи різних спільнот (“фокус-груп”) щодо давніх і біжучих подій (наприклад, “Національна колекція життєвих історій” в Лондонському університеті, “Архів усної історії” в університеті Ессекса тощо). У США поширився рух “творимо власну історію” з виходом на т. зв. “локальну історію” або історію локальних спільнот. Усна історія неочікувано розкрила свої пізнавальні можливості не тільки в конструюванні історії доколоніальної Африки та Азії (В. Коен, Д. Коббіні), а й в реконструюванні суспільної свідомості населення т. зв. країн соціалістичного табору (в Центральній і Південно-Східній Європі, де офіційна історіографія тривалий час піддавалася жорсткій цензурі – М. Кундера, Т. Г. Еш).

Серед нових напрямів історіографії помітне місце зайняла “локальна історія”, яка, своєю чергою, розгалужується на міську і сільську. У Великій Британії Лейстерський університет видає часопис “Міська історія” (“Urban History”), редакцію якого очолює знаний дослідник Р. Роджерс. Інтерес до міської тематики прослідковується у всіх західних країнах. У США вже декілька десятиліть виходить часопис “Журнал міської історії” (“Journal of Urban History”). Не менший інтерес викликає сільська історія. З 1990 р. у

Кембріджському університеті Великої Британії виходить часопис “Сільська історія: економіка, суспільство, культура” (“Rural History: Economy, Society, Culture”). Західні історики розуміють локальну історію не як розбиту на клапті національну історію, а як “зібрання локального історичного досвіду” (А. Кросбі). Норвезький історик Ола Алевік визначає її як історію місцевих громад і установ, яка посідає певну “страту” в історичних дослідженнях – нижчу від національного рівня, але вищу від сім’ї та особистості. Йдеться про соціокультурний контекст місцевої історії, який вимагає застосування міждисциплінарного підходу.

Наприкінці ХХ ст. “нового дихання” набула “інтелектуальна історія”/“нова інтелектуальна історія”, яка у попередній період переживала певну кризу жанру. Інтелектуальна історія як історіографічна практика має тривалу історію, що сягає початками у ХІХ ст. У міжвоєнний період її об’єктно-предметну сферу окреслив американський історик й філософ *Артур Лавджой* (“Великий ланцюг буття: студії з історії ідей”, 1936). Він запропонував вивчати універсальні “ідей-блоки”, котрі мандрують у часі й використовуються як модулі у складних конструкціях різних учень і теорій. Метою дослідження було створення максимально повної біографії ідей, їх опис на різних стадіях історичного розвитку і в різних сферах інтелектуального життя, включаючи філософію, науку, літературу, мистецтво, релігію, політику. Водночас американський вчений поширив предметну сферу “історії ідей” на ментальні звички, логіку мислення, філософську семантику. Програма А. Лавджоя передбачала “розуміння того, як виникають і поширюються нові переконання й інтелектуальні форми, висвітлення психологічної природи процесів, які впливають на зміни в популярності та впливовості тих або інших ідей, з’ясування, по-можливості, того, як концепції, що домінували або переважали в одному поколінні, втрачають свою владу над розумом людей і поступаються місцем іншим”. У подальшому під “історією ідей” розуміли певні автономні абстракції, що мають внутрішню логіку, незалежно від інших проявів людської активності. Ці ідеї А. Лавджой пропагував на сторінках заснованого ним часопису “Journal of the History of Ideas”. В умовах переважання в західній історіографії 60–70-х років соціальної історії погляди американського вченого піддавалися критиці за ігнорування зв’язку ідей з соціальним контекстом.

У 70–80-ті роки ХХ ст. історія ментальностей і “антропологічний зворот” у розвитку історичної думки спричинили переосмислення історії ідей як “інтелектуальної історії”, що поширила своє пізнавальне поле на всі ідеї, котрі були у вжитку в конкретний період і серед конкретної спільноти. У полі зору інтелектуальної історії опинився загальний стан індивідуальної та колективної свідомості, який включає в себе дослідження всієї інтелектуальної сфери, або, іншими словами, “вивчення минулих думок” (К. Скіннер). Такий підхід перетворив її на міждисциплінарну науку, що змушена спиратися на співпрацю з іншими соціально-гуманітарними науками: вона поєднує соціологію знання, історію ідей, історію ментальностей, герменевтику тощо. Фактично предметне поле сучасної інтелектуальної історії є необмеженим – уся історія перетворюється на інтелектуальну.

Доналд Келлі, головний редактор часопису “Journal of the History of Ideas”, про інтелектуальну історію сьогодні:

“Інтелектуальна історія – це, швидше, не розділ історії, а спосіб (або способи) цілісного розгляду минулого людства (...) Завдання інтелектуального історика – вивчити всі області людського минулого, в яких збереглися всі його сліди, що піддаються розшифруванню (як правило, письмові та образотворчі), і надати їм сучасний сенс засобами мови. Інтелектуальні історики завжди можуть звертатися до таких дисциплін як економіка, соціологія, політологія, антропологія, філософія і, особливо – з урахуванням герменевтики і цілей своєї розвідки – гуманітарних дисциплін, починаючи з літератури і критики, але одночасно вони не повинні забувати про власне завдання і про обмеження, що накладаються їх культурним кругозором і дисциплінарними нормами” (D. Kelley. *Prolegomena to the Study of Intellectual History // Intellectual News. Review of the International Society for Intellectual History, 1996. № 1. P. 13–14*).

Така формула містить всю історію культури в широкому значенні слова, яка створюється комбінацією всіх культурних форм. У сучасній інтелектуальній історії переважає прагнення об'єднати зусилля фахівців, чий професійні інтереси пов'язані з дослідженням всіх видів творчої діяльності людини, включаючи її умови, форми та результати. Це не заперечує існування й більш поміркованих версій інтелектуальної історії, обмежених вивченням винятково інтелектуальної сфери свідомості, зокрема видатних осіб минулого.

Назагал йдеться про трирівневу структуру дослідження, запропоновану французьким істориком Ж. де Гоффом: 1) історія інтелектуального життя, яка є “вивченням соціальних навичок мислення”; 2) історія ментальностей, тобто колективних “автоматизмів” у свідомості; 3) історія ціннісних орієнтацій (“етика людських бажань і прагнень”). “Інтелектуальні історики” намагаються подолати опозицію між “зовнішньою” і “внутрішньою” історією ідей і текстів, між їхнім змістом і контекстом. В історії наук, наприклад, діє тенденція зосереджувати увагу швидше не на готовому знанні, а на діяльності з його “виробництва”, не на доктринах і теоріях, а на вивченні проблем, які стояли перед вченими.

Представники сучасної “нової інтелектуальної історії” концентрують увагу на феномені самого “історичного тексту” та його сприйняття читачем. Вони прагнуть досліджувати історію історичної науки (історіографію) через якісні зміни у свідомості істориків, їхню практику історіописання, культуру творчості. Значне місце в сучасній інтелектуальній історії займають історія філософії, науки, політичної думки, біографістика тощо. Інтелектуальна історія орієнтована на реконструкцію історичного минулого кожної з областей і форм знання (включно зі знанням донауковим і паранауковим) як частини цілісної інтелектуальної системи, що з часом переживає неминучу трансформацію. З 1994 р. існує Міжнародне товариство з інтелектуальної історії, 1996 - виходить часопис “Intellectual News. Review of the International Society for Intellectual History”; з 1998 р. Центр інтелектуальної історії діє в Росії (Л. Рєпіна).

Ще один напрям в сучасній світовій історіографії отримав назву “історія довкілля” (часом вживають термін “екоісторія”). Його поява була пов’язана з вивченням взаємодії людини й навколишнього природного середовища, що лежало в річниці історичної географії. Але з 1970-х років ХХ ст. все більшу увагу цим питанням почали приділяти “чисті” історики, усвідомивши глобальну кризу навколишнього середовища. Помітні спроби поєднати історію суспільств з навколишнім природним середовищем спостерігалися у творчості представників Школи “Анналів”, передусім Ф. Броделя. У 1978 р. американський вчений *Джон Оппай* заснував часопис “Environmental History”, який знаменував нагромадження дослідниками певного наукового доробку. Зокрема, ще 1967 р. Американець *Кларенс Гакен* опублікував роботу “Сліди на родоському березі:

природа і культура в західній думці від античності до кінця XVIII ст.” Вона була високо оцінена істориками й стимулювала подібні дослідження в багатьох країнах світу. Цьому сприяло також зародження природоохоронного екологічного руху (“Green Peace” “Зелений світ”).

Потужну школу з історії довкілля заснували в Лейчестерському університеті Великої Британії, де почали з'являтися праці знаного британського історика В. Г. Тоскінса (“Формування англійського ландшафту”, 1955) та його послідовників у вивченні локальних й регіональних природних середовищ в минулому. Британські та американські історики є найбільш активною частиною дослідників історії довкілля. Не можна також не згадати високо оціненої спеціалістами книжки “анцаліста” Е. де Руа Лядюрі “Часи бенкетування, часи голоду: історія клімату від 1000 р.” (1972), в якій міститься спроба прослідкувати вплив кліматичних змін на розвиток локальних спільнот.

Ще один впливовий осередок екологічно-історичних студій сформувався у Каліфорнійському університеті (США), де почали друкуватися праці Редеріка Неша (“Дикий світ і американський дух”, 1967), який і запропонував термін “історія довкілля”, а також виступив одним з ініціаторів створення Американської асоціації історії довкілля. Важливі дослідження з історії довкілля у 70–90-х роках вийшли з-під пера істориків Австралії, країн Південної Азії та Південної Африки. Проте дослідження цього напрямку, котрі стримуються складністю обробки величезного й важкодоступного фактичного матеріалу із залученням методів різних наук, ще не набули значного розмаху, хоча й демонструють свою перспективність (Г. Стейнберг).

Проблема історичного синтезу. Однією з непростих проблем сучасної світової історіографії є *історичний синтез*. Синтез, зокрема його версії національної або світової історії, відіграв і продовжує відігравати важливу соціальну функцію у формуванні історичної і суспільної свідомості спільнот. Національні та всесвітні історії, що з'явилися у XIX–XX ст., мали завданням легітимізувати нації чи держави, універсальний поступ людства, певну культуру чи цивілізацію. У другій половині XX ст. фахове історичне середовище піддало гострій критиці історичні синтези як такі, що засновані на “метанаративах” – доктринах і теоріях, у підставах

яких лежить певна провідна ідея – нації, держави, партії, постулу тощо, котра, у підсумку, створює минуле, породжує міфи і стереотипи, зверхність одних культур і цінностей над іншими.

У 1990-ті роки західні наукові центри провели декілька міжнародних форумів, на яких розглядали питання створення й доцільності створення історичних синтезів з всесвітньої історії. На них відзначалося, що спроба типологізації суспільного розвитку, без якої неможливо презентувати глобальну історію, неunikнено провадитиме до втрати багатьох суттєвих рис та явищ і, у підсумку, до нівеляції та “зникнення” реального минулого. Постмодерністська візія, що нині впливає на свідомість дослідників, змушує швидше деконструювати минуле на фрагменти суб’єктивних візій в межах певних світоглядів і культурних полів. Це не скасовує спроб знайти “спільний знаменник” для створення глобальних, регіональних чи національних синтезів минулого. Але такий синтез неминуче буде вибіркоким і спотворюватиме реальну культурно-свідомісну багатоманітність бачення минулого.

На думку знаних сучасних істориків, “глобальна історія” сьогодні бачиться швидше як культурно-антропологічна і *компаративістська*. У ній увага зосереджується на окремих глобальних процесах – поширенні й сприйнятті ідей, ціннісних орієнтацій, культурних здобутків, подоланні глобальних загроз для людства тощо. Прикладом може бути праця британського історика *Нормана Дейвіса* “Сврола: історія” (1996). Натомість під питання поставлені філософсько-історичні доктрини, котрі шукають сенс або спрямування історичного процесу; вони суперечать плюралізму людських прагнень. Історія перестала асоціюватися із закономірною послідовністю природничих явищ, перемістившись у сферу людської думки з її, насамперед, багатоманітними культурними вимірами. Це дає змогу сподіватися на відтворення істориками її минулих станів без особливої надії на зведення до єдиного знаменника.

На думку французького вченого Моріса Емара, головне питання, яке ставить перед істориками суспільство – “як люди роблять історію” – залишається без переконливої відповіді: “соціальна фізика” (зовнішні дії) і “соціальна феноменологія” (внутрішні стосунки) все ще залишаються неузгодженими. Перехід від мікроаналізу до макроаналізу породжує великі методологічні труднощі. Німецькі історики (Ю. Кокка) запропонували для історичного синтезу

т. зв. “подвійну перспективу” бачення подій або “об’ємну конструкцію”, де структури і процеси доповнюються презентацією ідей та світоглядів. Проте такий підхід виявляє незбігання соціальних і свідомісних змін. Тому єдиним способом історичного синтезування в сучасних умовах стану історичної думки залишається соціально-культурна історія, в якій еволюцію суспільних структур розглядають через еволюцію окремих процесів – економіки, політики, культури. У центрі цих процесів перебуває феномен культури, яка є містилицем і людських мрій, і людських дій.

Сучасні західні синтези світової історії багато в чому ґрунтуються на соціально-культурній історії взірця Школи “Анналів” (наприклад, колективна робота американських істориків М. Чамберса, Р. Крю, Д. Герліхі, Г. Рабба, І. Волоха “Західний досвід”, 1995 або посібник П. Стернса “Світова історія: зразок змін і континуїтету”, 1995). Інші автори намагаються урізноманітнити картину цивілізаційних змін, запроваджуючи до тексту вишкнення та особливості еволюції різних культурних систем та їх взаємодію між собою, з якої виростає сучасний глобалізований взаємозалежний світ (Ф. Ральф, Р. Лернер, С. Мічем, А. Вуд, Р. Халл, Е. Берис “Світові цивілізації, їх історія та культура”, 1997). Ще інші автори підходять до синтезу з традиційних позицій соціально-політичної історії (Р. Гофф, В. Мосс, Я. Террі, Ю. Г. Алшур “Двадцять століть: коротка глобальна історія”, 1998).

Свій варіант “розпорошеного” синтезу пропонують історики Колумбійського університету (США) в праці під редакцією Р. Булла “Історія ХХ століття” (1998). Редактор і автори обрали шлях перегляду основних змін, які відбулися у всіх головних сферах людського життя на планеті й відобразилися на свідомості людей та їхніх діях. Вони зважають на те, що історія як індивідуальний і колективний досвід не може бути стабільною і незмінною: “Подібно до того, як люди не здатні уникнути змін, що відбуваються під час їхнього життя чи життя їхнього покоління, так і історія не може уникнути змін, тому що її складники кожний раз по-новому збираються у цілісність та інтерпретуються під впливом невинно змінюваних обставин”.

Наприкінці ХХ ст. ініціативи щодо створення полідисциплінарного історичного синтезу вийшли з кіл представників культурно-антропологічної та соціальної історії. Вони вважають, що для

з'ясування уявлень і цінностей, якими керувалися люди в своїй діяльності, необхідно також зрозуміти, чим визначалися зміст і зміни цих уявлень і цінностей. Адже буденна свідомість, спираючись на традицію, містить в собі також усю сукупність сприйнятів, уявлень, понять, котрі виникали під дією безпосередніх умов життя людей. Відповідно й об'єктивні процеси, що визначали ці умови, так само вимагають спеціального дослідження і врахування, як і факти буденної свідомості, через які вони реалізуються. Індивідуальний чи колективний суб'єкт історії діє у мінливому соціальному середовищі, утвореному складним переплетенням різних спільнот (сімейно-родинних, фахових, локально-територіальних, етнополітичних тощо), потрапляє у ситуацію, яка сама складається з попередньої соціально-історичної практики, з бажань, прагнень, дій інших індивідів і груп. Дослідження механізму перетворення потенційних причин на дійсні мотиви людської діяльності вимагає комплексного аналізу обох її сторін – об'єктивної і суб'єктивної, соціальної і культурно-свідомісної.

У середині 1990-х років було запропоновано нові варіанти інтегрування мікро- і макropідходів, які умовно називають "романським" (франко-італійським), "англосаксонським" і "німецьким".

Співробітництво представників італійської школи мікро-історії і французьких істориків, що гуртуються навколо часопису "Аннали", спричинило появу парадигми "*іншої соціальної історії*". Її принципові засади відобразилися в колективних працях під керівництвом *Бернара Лепеті і Жака Ревеля* "Форми досвіду: інша соціальна історія" (1995) та "Ігри з масштабами: від мікроаналізу до досвіду" (1996). Обидві праці продемонстрували зміщення дослідницького інтересу в бік вивчення мотивацій і стратегій індивідуальної та колективної поведінки в річищі ідей П. Бурдьє, який стверджував, що дії людей і соціальних груп, котрі володіють різними ресурсами економічного, соціального і культурного капіталу, відтворюють або видозмінюють існуючу структуру їх розподілу. Автори постулюють "культурну історію соціального", центральним пунктом якої є співвідношення між нормами, уявленнями і практиками осіб та груп в процесі соціального життя: усі вони порізно, залежно від статі, віку, етнополітичних, соціальних і культурних відмінностей сприймають, репрезентують ідеї та діють у конкретних історичних ситуаціях. Вивчення цих відмінностей і

утворення на їх підставі різноманітних соціальних спільнот приводить у підсумку до кращого розуміння макросоціальних процесів. Це глибший погляд на суспільство з боку його різноманітних складових частин.

Прикладом застосування такого підходу стали праці італійської дослідниці *Сімони Черутті* про фахові корпорації в Турині XVII–XVIII ст. (“Місто і ремісники. Виникнення мови корпорацій”, 1990 тощо), в яких вона показала, що індивідуальна і групова свідомість туринських ремісників формувалася не на підставі економічних відносин, а внаслідок дії комплексу позаекономічних чинників.

“Англосаксонський варіант” історичного синтезу ґрунтується на теорії структурації англійського соціолога *Ентоні Гідденса*. Ця теорія стверджує, що соціальні структури (інституції) формуються в процесі суспільної практики, задаючи, тим самим, певні правила взаємодії людей, їхні ролі, відносини і значення, котрі або сприймаються, або змінюються наступними поколіннями. Вивчення різних рівнів і груп таких структур – “верхів”, “центру”, “низів”, “маргіналів”, “периферії” тощо – дає змогу робити переконливі висновки про їх функціонування. Таке вивчення завжди передбачає багатоманітність діючих осіб та колективів, врахування їх психологічних та культурних особливостей. Цей підхід знайшов прибічників в британській та американській історіографіях.

“Німецький варіант” синтезуючого підходу в історії запропонував *Мартін Дінгес* в програмі “культурної історії повсякденності”. На його думку, культура є посередником, що зазнає впливу з боку всіх інших сфер життя (економічної, соціальної, політичної, релігійної тощо), і тому історична антропологія у поєднанні з соціальною історією дає змогу сформулювати теорію “стилів поведінки”. Останні подають як моделі способу життя, що залежать від ресурсів (матеріальних і культурних), типу сім’ї і господарства, ціннісних установок. З таких позицій, на думку вченого, можна здійснювати комплексний аналіз соціальних структур, в якому враховується як вплив об’єктивних, так і суб’єктивних чинників.

Представлений вище далеко не повний образ сучасної еволюції світової історичної думки дає підстави говорити про існуючу багатоманітну картину історіописання. Для неї характерна фрагментація історичних знань, що супроводжується, з одного боку, їх поглибленням за рахунок більш умілого використання здобутків

інших наук про людину і суспільство й відкриває небачені до цього можливості розуміння минулої дійсності, а з другого – настільки ускладнює саму історичну дійсність, що підважує уявлення про її єдність. Сьогодні історія звертається до найрізноманітніших проявів людської активності в минулому. “Історія – це не все, – пише М. Емар, – але все це історія, принаймні потенційно може нею стати”. Беззаперечним фактом, що впливає з огляду еволюції світової історіографії, є її послідовна гуманізація, повернення обличчям до конкретної людини у змінюваному світі.

Загальна картина еволюції історичної науки в сучасному світі не вичерпується асоціацією з новітніми взірцями історіописання, котрі є насамперед продуктом найрозвинутіших історіографій західних країн, що виступають “законодавцями моди” в царині історичної епістемології. У більшості країн, в тому числі і західних, поширені різноманітні зразки історіописання – від традиційних позитивістських до описово-романтичних. Історія надалі нерідко виступає інструментом легітимації молодих держав і націй, спільнот, котрі в історичних конструкціях бачать потужний важіль обґрунтування своїх прав на існування. Молоді країни, зокрема Азії та Африки, докладають чималих зусиль, щоб творити власну історичну “біографію”. Проте слід зазначити, що більшість фахових істориків сьогодні значно краще розуміють культурну зумовленість своєї праці, намагаються дистанціюватися від політико-ідеологічних залежностей (наскільки це взагалі можливо), консолідується навколо міжнародних фахових організацій.

Міжнародне співробітництво істориків. Різноманітні контакти і взаємодія істориків різних країн мали місце від давніх часів. Піднесення історичної науки, мислення та комунікацій в ХІХ ст. стимулювали дослідників минулого до створення інтернаціональних структур. У 1900 р. в Парижі відбувся Міжнародний конгрес істориків. Подальшому розвитку міжнародного руху дослідників минулого перешкодила Перша світова війна. Проте на V Міжнародному конгресі істориків в Брюсселі 1923 р. була озвучена ідея створити координаційний орган інтернаціонального співтовариства. На VI конгресі в Женеві в травні 1926 р. було створено Міжнародний комітет історичних наук (МКІН), на який було покладено завдання об’єднати інтелектуалів в історичних науках з метою обміну досвідом й пізнавальними здобутками. На початках до

складу комітету увійшли представники 19 країн (переважно європейських і США). Після закінчення Другої світової війни на черговому конгресі в Парижі (1950) МКІН був реорганізований, схвалено його новий статут. На комітет було покладено завдання щоп'ять років організовувати міжнародні конгреси істориків для обміну досвідом і знаннями, сприяти об'єднанню дослідників за тематичними інтересами. З цього часу міжнародні історичні конгреси проводяться регулярно щоп'ять років: XX конгрес відбувся влітку 2005 р. в Сідней, XXI пройде 2010 р. в Амстердамі.

Статут МКІН передбачає колективне членство істориків, об'єднаних у національні комітети в своїх країнах, а також у тематичних міжнародних історичних комісіях, комітетах й асоціаціях (т. зв. афілійованих організаціях). У 2005 р. членами МКІН були національні комітети 54 країн світу. Національний комітет істориків України (президент Ярослав Ісаєвич) став членом МКІН 1996 р. Крім того, колективними членами МКІН є 41-на міжнародна організація історичного профілю – від Міжнародної асоціації економічної історії і Міжнародної комісії з історії міжнародних відносин до Міжнародної комісії з історії та теорії історіографії й Міжнародної федерації досліджень історії жінок. Щороку виходить друком орган МКІН “Бюлетень МКІН”, який інформує про роботу цього органу, основні наукові проекти та діяльність міжнародних комісій. (У 2005 р. було обрано нове Правління МКІН, яке очолив іспанський історик Хосе Луїс Песет, його заступниками стали Коїчі Кабаяма з Японії та Вільям Честер Джордан з США).

У міжнародних конгресах історичних наук бере участь від двох до трьох тисяч учасників, серед яких вчені, а також студенти, аспіранти і любителі історії з багатьох країн. Як правило, на розгляд учасників виносяться “головні теми”, на які відбувається дискусія; проводяться також численні круглі столи, панелі й тематичні дискусії, організовані міжнародними комісіями. Так, на XIX конгресі в Осло 2000 р. головними темами були такі: “Перспективи глобальної історії: концепції та методології”, “Міленіум: час і простір”, “Використання і невикористання історії та відповідальність істориків: минуле і сучасність”. На XX конгресі в Сідней 2005 р. головними темами були: “Людство і природа в історії”, “Міф та історія”, “Війна, мир, суспільство та міжнародний порядок в історії”. Крім того, було розглянуто 24 спеціальні теми, починаючи від

“Африканської історії в порівняльній перспективі” до “Спорту, політики, бізнесу”. Відбулося також 20 круглих столів і 28 симпозиумів афілійованих міжнародних організацій.

Серед багатьох тем, які обговорюють на конгресах, завжди значаться методологічні проблеми, питання, пов'язані зі свободою творчості дослідників, соціальних функцій історичного знання. Наприкінці ХХ ст. світове історичне співтовариство мусило реагувати на суспільно-політичні зміни, що відбулися у зв'язку з розпадом комуністичної системи, загостренням протистояння культур і релігій, постмодерністськими впливами на історичне пізнання. Дискусії з цих проблем займають вагомe місце не тільки під час роботи конгресів, а й на численних міжнародних форумах, що проходять у період між ними й організуються різноманітними міжнародними організаціями та науковими центрами.

Однією з насущних проблем, які перебувають в полі зору істориків в останні десятиріччя, є т. зв. “універсальна історія”. Виступаючи на ХХ конгресі історичних наук в Сідней, тодішній президент МКІН, німецький історик Юрген Кокка зазначив, що у 90-ті роки ХХ ст. розпочалася нова, третя фаза розвитку міжнародного історіографічного руху, головною рисою якої є “прискорена глобалізація”. Її завданням є зблизити істориків та історичні підходи різних країн і континентів, незважаючи на відмінні регіональні, національні, культурні та релігійні погляди, котрі назагал фрагментаризують минуле. Підставою для такого зближення слугують прагнення людей, а також істориків визначити своє місце в сучасному і майбутньому світі. На його думку, “універсалізація” історії ґрунтується на трьох елементах: 1) спільних методологічних переконаннях, у центрі яких перебуває повага до здобутого й аргументованого знання; 2) відчутті “включення”, або участі в загальному пізнавальному процесі через співпрацю чи опозицію, інтерпретацію чи пояснення, сприйняття чи заперечення; це провадить до співіснування і взаємної залежності і, як наслідок, до визнання можливості зміни позицій; 3) підкресленні “контексту і взаємозв'язку”, що передбачає обов'язковий ширший погляд на конкретні явища минулого суспільств, націй, спільнот, регіонів, структур, оскільки всі вони є передусім наслідком ширшої взаємодії (контексту), а не виникають самі з себе. Спираючися на ці три елементи універсалізації історії, на думку Ю. Кокки, історики здатні кон-

струювати образ минулого, заснований на зростаючому взаємозв'язку дуже багатоманітного світу. Водночас він зазначив, що єдина загальна історія є утопією, яка має тільки одну продуктивну ідею – вона стимулює працю істориків.

Подібні погляди розвинула також відома канадійська дослідниця Н. Земон Девіс. Більшість істориків теж поділяють думки про формування глобальної системи історичного знання, яке повинно слугувати людству в справі кращої орієнтації в сучасному світі взаємних залежностей, де загальна ідея гуманізму не нехтує, а передбачає багатоманітність людських проявів.

ФРАНЦУЗЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Суспільно-політичний розвиток. Еволюція Школи “Анналів”. Економічна і соціальна історія. “Нова історія міжнародних відносин”. Історія Великої Французької революції. Проблеми новітньої історії.

Суспільно-політичний розвиток Франції після Другої світової війни характеризувався подоланням наслідків воєнного конфлікту й колоніальної спадщини, труднощів формування післявоєнного порядку в Європі, розв'язанням складних соціальних проблем. Особливо актуальними ці проблеми були в 40–50-ті роки, коли французькі уряди намагалися утримати свої позиції в колоніях – Індокитаї, Марокко, Тунісі, Алжирі, а всередині країни частрої населення були різко поділені між лівими та правими політичними силами при певній перевазі лівих (комуністів і соціалістів). Криза політичної ситуації у Франції, яка досягла апогею влітку 1958 р., завершилась приходом до влади генерала Ш. де Голя і зміною Конституції, що знаменувало початок V Республіки і стабілізації всіх сфер життя. Проте ліві та лівацькі впливи залишалися поважними, і на тлі економічних негараздів вони призвели в травні 1968 р. до серйозних студентських і робітничих заворушень, які з великими труднощами вдалося залагодити шляхом значних соціальних поступок. Водночас загроза комуністичного тоталітаризму, що виходила від СРСР і соціалістичного табору, зміцнила позиції прихильників демократії, змусила ліві партії здійснити ревізію ідеологічних засад. Інтеграція країни до європейських структур дала змогу залагодити внутрішні проблеми. Надалі представники лівих сил, які займали провідні позиції за президентства соціаліста Ф. Міттерана, домоглися закріплення і розширення соціальних здобутків громадян, що, водночас, стримувало розвиток економіки й породжувало інфляцію. Це дало шанс консервативним силам на початку 90-х років зайняти провідні позиції в управлінні країною, чим вони скористалися, щоб реалізувати свою програму.

Після війни відбулося оновлення французької історичної науки. Воно значною мірою було пов'язане зі становленням та інституціоналізацією Школи “Анналів”, поширенням її впливу на акаде-

мічне середовище. Секцію економічних і соціальних наук (VI секцію) Практичної школи вищих досліджень в Парижі, яку очолив Ф. Бродель, було створено 1947 р. У ній почали діяти 42 дослідницькі центри, що спирались як на державну підтримку, так і дотації з приватних фондів. У 1963 р. з допомогою уряду і добродійних фондів було створено Палац наук про людину, VI секцію якого також очолив Ф. Бродель. Розбудова інституційних структур Школи “Анналів” забезпечила їй переважний вплив на французьку, а також світову історіографію післявоєнного періоду. Це сталося передусім через запропоновану засновниками Школи (М. Блок, Л. Февр) і продовжену її “другим поколінням” (Ф. Бродель) методологію соціально-культурної історії, яка робила наголос на вивченні розвитку і змін соціальних структур у часі і просторі, розглядала ці структури з боку їх людського чинника.

Активна діяльність представників Школи проявилась у зростанні впливів “нової історичної науки”: 1961 р. 41% захищених у галузі історії докторських і магістерських дисертацій охоплювали проблеми, популяризовані Школою. Вона перетворилася у провідний і офіційний напрям французької історичної науки. У 1965 р. директор Інституту дослідження й історії текстів Ж. Гленіссон зазначав, що на той час у Франції Школа “Анналів” святкувала свій тріумф, який “майже не залишає місця для ворожих або просто відмінних від неї тенденцій. Фактично в єдиній сім’ї істориків немає більше битв”. У 60-ті роки провідні історики Школи стають постійними гостями телевізійного ефіру і газетних шпальт, здобувають світове визнання – їхні роботи перекладають багатьма мовами, а зарубіжні університети змагаються за присвоєння їм почесних звань. Так, Ф. Бродель був обраний почесним доктором Оксфордського, Кембріджського, Лондонського, Мадридського, Женевського, Флорентійського і багатьох інших університетів.

Перевага методологічних ідей Школи “Анналів” значною мірою пояснювалася відстоюванням її представниками наукового характеру історії, відкритістю на інші теоретичні впливи, зокрема марксизму, увагою до “людських” проблем минулого. Проте Школа хоча й чинила великий вплив на французьку історіографію, але не вичерпувала її теоретичних орієнтацій. У післявоєнний час, разом із впливами компартії, зросла роль істориків-марксистів, котрі теж здобули наукове визнання й зайняли впливові академічні пози-

ців (А. Собоуль, К. Вілар). Зберегли свої позиції в історіографії й прихильники “критичної філософії історії”, найвпливовішими з яких були Р. Ароц, А. І. Марру. Вони наполягали на суб’єктивному характері історичного пізнання, яке неспроможне відкривати наукові істини, тісно співпрацювали з філософами і лінгвістами, що згодом причинилися до виникнення ситуації постмодерну.

Еволюція Школи “Анналів”. Друга світова війна та її наслідки справили глибокий вплив на свідомість і світогляд французів. Один із засновників Школи “Анналів” Л. Февр, який пережив катаклізми війни, продовжив “бої за історію”, яка повинна була не описувати події, а пояснювати їх, звертаючись насамперед до людини в історії. Ці ідеї, починаючи з 50-х років, розвинув учень Февра *Фернан Бродель* (1902–1985), з творчістю якого пов’язане запровадження в історіографію “глобальної” і структурної історії, а також становлення “нової історичної науки”. У 1949 р. він змінив Февра на посаді керівника кафедри сучасної цивілізації в престижному Колеж де Франс, а в 1956 р., після смерті вчителя, очолив часопис “Анналі” і згадувану VI Секцію Практичної школи вищих студій. На цих посадах він пропагував ідеї глобальної історії, яка повинна охопити всі прояви людської діяльності, історичного синтезу, що покликаний встановити цивілізаційну (культурну) природу людського буття у часі і просторі. Ф. Бродель пропонував зробити це з допомогою синхронного вивчення соціальних структур, через побудову їх моделей (докладніше про це йшлося вище). Концепція соціально-культурної історії стала підставою для розроблення його учнями окремих суспільних структур – економічних, політичних, соціальних, культурних в їхніх різноманітних проявах і поєднаннях – географічних, етнічних, психологічних, ментальних тощо.

Крім “Середземномор’я” і “Матеріальної цивілізації”, про які йшлося вище, Ф. Бродель дотримувався усталеного взірця історіописання у своїй останній великій роботі “Ідентичність Франції” (2 томи вийшли вже після його смерті, два наступних він не встиг написати). У ній він аналізує змодельовані ним структури-цивілізації, змальовує структуру “нерухомої історії” вчасини людей з навколишнім природним середовищем, географічні й кліматичні умови Франції та їх вплив на антропологічну, мовну, економічну, політичну різноманітність її регіонів. Назagal, це дослідження

французької самобутності у “часі довгої тривалості” – стосуєнка між містами і селами, впливі на них ландшафтів, розвитку комунікацій тощо. Людей у цьому дослідженні майже не видно, вони “розчинені” в середовищі. Автор прагнув наголосити, що “люди творять історію, але й історія створює людей, вона нерідко формує їхню долю – це анонімна, але глибоко й часто мовчазна історія”.

Таку структурну “історію без людей” розвинули у 60–70-ті роки учні Броделя Ж. ле Гофф, Е. ле Руа Лядюрі, М. Ферро та інші. Дроблення суспільства на структури поступово призвело до фрагментації історичних знань, переносу центру ваги з соціальних процесів на свідомісні, пошуку причин змін у індивідуальній і колективній свідомості, у мотивах людських діянь. Учні і прихильники Школи підхопили й розвинули саме цей аспект історичного пізнання. У 1953–1956 рр. вони опублікували семитомне видання “Загальна історія цивілізацій” під редакцією М. Крузе, на підставі якого були підготовлені шкільні підручники з історії. У них йшлося про нескінченні зустрічі та взаємодії часів та регіонів, цивілізацій і “світів”.

На початках учні Ф. Броделя захоплювалися вивченням соціально-економічних суспільних структур. У 1955–1957 рр. *П'єр Шото* опублікував і захистив докторську дисертацію, що була представлена 12-томною працею “Севілья і Атлантика 1504–1650 рр.” (у співпраці з Г'юїт Шоню). У ній він статистично обробив і проаналізував документи порту Севільї, що був одним з основних центрів торгівлі між Іспанією та Америкою, відзначивши його вплив на всю європейську економіку. Вчений застосував статистичні методи обробки інформації, організував матеріал у т. зв. “серії даних”, через що кліометричні дослідження у Франції отримали назву “серійної історії”.

Вивчення соціальних структур супроводжувалося введенням до наукового обігу масових джерел – описів маєтків, парафій, демографічних матеріалів тощо. Квантифікація і “вимірювання” історичної інформації увійшло в моду. Молоді історики, які легко засвоювали нові віяння й математичні методи, вважали, що відбувається “онаучнення” історії, шукали і обробляли масові джерела, представляючи їх мовою цифр і рівнянь. Ще в 1973 р. один з провідних представників Школи Е. ле Руа Лядюрі писав, що “історія, яка не є квантифікованою, не може претендувати на те, щоб вважатися наукою”. У цьому річчій стали відомими праці *П'єра*

Гюссра, зокрема монографія “Бове і бовеїці з 1660 до 1730 року” (1960). Історик проаналізував приходські книги й представив узагальнену картину родинних стосунків у Бове за понад півстоліття. Демографічні студії були надзвичайно популярні: історики вивчали шпоби, епідемії, наслідки війн тощо.

Наукове визнання здобули праці учня Броделя *Еммануеля де Руа Лядюрі*, який намагався йти слідами свого вчителя у більш широкому охопленні історичної проблематики. У 1966 р. вийшла друком його докторська дисертація “Селяни Лангедока (з XV до початку XVIII ст.)”. У ній вчений на підставі уважного вивчення документів подав картину замкненого і самодостатнього світу селян провінції Лангедок в рамках аграрного циклу довгої тривалості, який характеризувався як “нерухома історія”. Учений дослідив два головні складники цього циклу – динаміку зростання населення і ціни на сільськогосподарську продукцію. Статистичний аналіз коливання чисельності населення, виробництва і цін, становища селян дав змогу йому встановити незбігання економічного розвитку з поширенням грамотності – остання фактично зовсім не залежала від виробничого процесу.

Е. де Руа Лядюрі про проблему неписьменності; уривок з праці “Селяни Лангедока”:

“...Таким чином, всупереч існуючим стереотипам, не економіка визначає розвиток культури. У даному випадку вона мала б сприяти занепадові народної освіти. Навпаки, це культура, яка при повному застої у виробництві, попереджує майбутній розвиток економіки й sirияє майбутньому відновленню матеріального зростання, тому, яке розпочнеться, починаючи з 1720 р.

Культура попереджує, і ми можемо навіть додати, що вона визначає; поруч з іншими факторами вона сприяла з 1700 р., з хронологічного початку століття Просвітництва, закладенню основ, підготовці умов майбутнього економічного піднесення. Дуже повільне поширення початкової освіти внаслідок згаданих заходів досягає найвіддаленіших сіл, впливає на стан економічних чинників: внаслідок цього процесу клас великих фермерів, ще неписьменний наприкінці XVI ст., у своїй більшості стає письменним наприкінці XVII ст. Це ясно показує співставлення проставлених наприкінці документів знаків і підписів” (*Ж.-Б. Дюпон-Мельніченко, В. Ададуров. Французька історіографія XX століття. Львів: Класика, 2001, С. 112.*)

Увага до “малорухливої історії” і стійких суспільних структур виводила французьких істориків на свідомісний рівень. У своїй інавгураційній промові в Колеж де Франс Е. ле Руа Лядюрі проголосив, що історія є “одвічною неперервністю, довгим терміном і постійним коригуванням”. В основі її “нерухомості” лежать глибинні структури – “історія зерна і хліба, історія морських шляхів, історія посухи і зрошення, історія рівноваги між голодом та родючістю”. Така історія скеровувала увагу дослідників на свідомісні структури – менталітет, в якому закріплювалася ця малорухливість. Одними з перших такий перехід до свідомості зробили Філіп Арієс, Робер Мандру, Жак ле Гофф, Жорж Дюбі. Робер Мандру в докторській дисертації (1968) з'ясував, як формувалися уявлення про “нечисту силу” і чому в середні віки влаштовувалися процеси над відьмами. Ж. Дюбі на прикладі однієї битви між французами і німцями при Бувіні у 1214 р. змалював уявлення, спосіб життя, звичаї і стиль мислення французів у ті давні часи.

Проте поворот до історії ментальностей з особливою силою проявився у послідовників Школи у 70–80-ті роки, коли почали задавати тон представники т.зв. “третього покоління”. Усі вони вийшли з лона Школи, заступили свого Метра на керівних посадах в VI Секції, на кафедрі і в редакції “Анналів”. Найбільш відомими його представниками стали Е. ле Руа Лядюрі, Ж. ле Гофф, М. Ферро, П. Нора. У 1974 р. вони опублікували тритомну колективну працю “Техніка історії”, в якій під впливом постмодерну проголосили намір створити “нову історію”, що повинна відійти від вивчення соціальних структур і надструктур, відмовитися від “великих наративів”, “глобальних схем” і зосередитися на дослідженні свідомісних явищ, індивідуальних і колективних уявлень, описі подій. Історія, на думку авторів, повинна бути відкрита всім впливам, співпрацювати з багатьма науками, повернутися обличчям до окремої людини та її переживань. Поворот в історіописанні був закріпленний в колективній роботі “Нова історія” (1978), яка вийшла під редакцією Ж. ле Гоффа. У ній простежувалася сильна тенденція до зв'язку історії з культурною антропологією, вивченням індивідуального і колективного досвіду.

Ініціатори звороту до “нової історії” своїми дослідженнями створили взірці нового історіописання. У 1975 р. великим накладом вийшла праця Е. ле Руа Лядюрі “Монгайно, окситаанське село з 1294

по 1324 р.” Це була історія ізольованої в Піренеях сільської громади в добу середньовіччя. На основі 92-х томів актів докладного розслідування на предмет поширення в селі катарської ересі, історик реконструював цікаву картину життя та уявлень селян, їхнього господарства, звичаїв, сімейних стосунків. Блискуче написана книжка читалася як роман, стала бестселером, побилла всі рекорди популярності (загальний наклад 2 млн примірників), принесла автору комерційний успіх. Подібна реакція була й на наступну роботу Е. ле Руа Лядюрі 1979 р. “Романський карнавал”, де він взяв сюжет про соціальні заворушення у місті Роман, спрямовані проти засилля знаті, здійснив реконструкцію світосприйняття мешканцями Лангедока свого часу і власного місця у ньому. Заколот у Романі 1580 р. змальовано в химерній атмосфері карнавального дійства, в якому люди в силу обставин і звичаїв виступають в певних ролях, про які й самі не здогадуються.

Культурна антропологія стала найбільш популярним захопленням представників “третього покоління” Школи “Анналів”. Гучного розголосу і наслідування набули праці *Філіпа Арісса*, який у 70-ті роки опублікував декілька книжок про ставлення до смерті в різні часи та його відображення в поведінці людей (“Людина перед обличчям смерті”, 1972; “Нарис смерті на Заході”, 1975). Після того чимало істориків почали вивчати народження, шлюб, почуття, кохання, секс, одяг та інші прояви людського життя у минулі часи. Зокрема, *Жорж Дюбі* написав роботу “Лицар, жінка і священник. Шлюб у середньовічній Франції” (1981), *Мишель Фуко* – “Історію сексуальності в класичну добу” (1984, 2 томи) тощо.

У цьому ж напрямі працював і *Жак ле Гофф*, якого цікавили системи колективних уявлень та ідей людей середньовіччя, “учена” та “народна” культура. Героєм його творів стали прості люди та їхні повсякденні проблеми, звичаї, вірування, забобони (“мовчазна більшість”). Культурно-антропологічний підхід усунув з історії події й постулював “неподієву історію” – ментальність, змусив запровадити у дослідження нові типи джерел (фольклор, казки, ритуали, артефакти). Усе це дало змогу значно глибше проникнути у внутрішній світ людей певної епохи.

Культурно-антропологічна історія стала вершиною вивчення свідомісних проявів поведінки людей. Проте у 80-ті роки в середовищі французьких істориків виникли дискусії щодо фрагментації

історії і кризи історичної науки. Редакція “Анналів” провела декілька міжнародних семінарів з обговорення проблем історичної методології. У дискусіях підносилися питання про цілісність бачення історії, ставлення до “мікроісторії”, що набирала популярності. Стверджувалося, що загальна картина минулого нагадує розколоте на друзки дзеркало, яке добре відображає окремі світи, але не світ у цілому. Подрібнення історіографічних практик і вузька спеціалізація дослідників на початку ХХІ ст. ставить під питання існування такого феномену як Школа “Анналів”. Відображенням змін у підходах стала зміна назви часопису, який від 1994 р. вже другий раз поміняв назву з “Анналі: економіка, суспільство, цивілізація” на “Анналі історії та соціальних наук”.

Різноманітність зацікавлень представників Школи нині є значною. У 1988 р. група істориків (Ж.-П. Азема, Ж.-П. Ріу, М. Сірінеллі та інші) опублікувала збірник за редакцією Рене Ремона “За політичну історію”. Автори привертали увагу до потреби вивчати політичну історію як події “часу короткої тривалості”, враховуючи вплив політики на суспільну свідомість. Заклик був почутий: з’явилися праці знаних дослідників, в яких простежувалася роль політики у суспільній та індивідуальній свідомості. Прикладом є монографія Ж. ле Гоффа “Людовик Святий” (1996), в якій представлено політичний портрет французького короля крізь призму політичної думки та ментальності його епохи. Досліджено зміст і механізми політичної влади, її стосунків зі суспільством, ритуали, символіку, способи самоідентифікації. Такий образ політичної історії докорінно відрізняється від традиційної подієвої історії, подає значно об’ємнішу і складнішу картину політичних дій.

Водночас більша увага приділяється історичній свідомості та її функціонуванню в суспільстві. Дослідження проблем історичної свідомості відкрило завісу маніпулювання нею з боку держав, політичних партій та ідеологій, а також показало жахливі наслідки такої маніпуляції (наприклад, взаємне поборювання націй під час розпаду Югославії у 90-ті роки ХХ ст.).

Марк Ферро розглянув цю проблему на прикладі біографії маршала Ф. Петена (1987). Він показав, що завдання історика не “судити” минуле, а зробити його зрозумілим сучасникам. На прикладі ставлення до маршала Петена, якого у 1940 р. обожнювали, а у 1945 р. викреслили з офіційної пам’яті, історик ствердив, що завжди “офіційна” історія та колективна пам’ять вступатимуть у суперечність.

Робер Амбелен у книзі “Драми та секрети історії 1306–1643” (1981) переконливо довів, що офіційна історіографія впродовж століть намагалася приховувати одні та перебільшувати значення інших подій минулого, щоб представити його у вигідному для держави, церкви чи партії світлі. Тому історична пам’ять та історична свідомість в останні роки привертає все більшу увагу істориків. У 1981–1993 рр. у Франції було опубліковано семитомне видання під редакцією *П’єра Нора* “Місяця пам’яті”. У його підготовці брали участь фахові історики, політологи, соціологи, мовознавці, культурологи тощо. Вони вивчили і презентували уявлення французів про символи і ритуали, котрі об’єднують їх у націю. Дослідження показало, що символічні уявлення, які цементують сучасну французьку націю, склалися тільки в останні два століття й сягають періоду Французької революції XVIII ст. Проте в історичній пам’яті завжди присутні й елементи, які роз’єднують її.

Економічна і соціальна історія має давні традиції у французькій історіографії. У міжвоєнний період міжнародне визнання здобули праці дослідника соціально-економічних проблем Франції та Європи *Ернеста Лябресса* (1895–1988). Після війни він очолив кафедру економічної історії Паризького університету, яку перед ним займав М. Блок. Творчість вченого розгорталася під впливом відомого французького економіста *Франсуа Сіміана* (1873–1935), який був прихильником пошуку закономірностей в розвитку економіки, що проявлялися в русі цін на вироблені продукти. Е. Лябресс нішов його слідами, опублікував у 1933 р. широко знану двотомну працю “Нарис руху цін і доходів у Франції XVIII ст.” На підставі обробки статистичних даних він побудував схему розвитку господарства, виявивши цикли різного тривання – довгі, циклічні й сезонні. Ученого цікавили передусім “цикли довгого тривання”, пов’язані зі змінами цін і доходів населення.

Після війни він продовжив дослідження циклів розвитку французької економіки, зосередившись на періоді, що передував Французькій революції (“Криза французької економіки наприкінці Старого режиму і напередодні Революції”, 1944). Дослідник показав, що французька економіка у XVIII ст. залишалася “економікою старого типу”, залежала не стільки від господарської кон’юнктури, скільки від природних катаклізмів, неврожаїв, які викликали різке збідніння населення й гострі соціальні протести. Неврожай автома-

тично призводив до кризи, яка швидко охоплювала все господарство. Одна з таких криз спричинила революцію кінця XVIII ст.

Згодом учений перейшов до вивчення економічних циклів XIX ст. та інших періодів минулого Франції. Він розробив методологічні й методичні засади пошуку залежності між циклами змін цін, доходів, споживання і виробництва, які застосував до XIX ст. Це дало йому підстави стверджувати, що до середини XIX ст. економіка Франції розвивалася за старими, домодерними законами, що й стало наслідком кількох великих соціальних заворушень та революцій. Е. Лябресс був прихильником роботи з масовими джерелами, вибудовуючи на їх основі різноманітні часові цикли. Він легко перейшов до квантифікаційної історії і на IX Міжнародному конгресі істориків в Римі (1955) запропонував загальносвітової проект дослідження буржуазії XVIII–XIX ст., що ґрунтувався б на статистичному дослідженні різноманітних джерел.

Е. Лябресс активно займався організаційною і педагогічною діяльністю, підготував багато учнів, котрі досліджували різні питання соціальної та економічної історії. Він очолював низку комісій МКІІІ, був головою Товариства з історії революції 1848 р., створив Центр з вивчення історії синдикалізму, Французький інститут соціальної історії, заснував часопис “Соціальний рух”. У поглядах Е. Лябресса було чимало елементів, які зближували його зі Школою “Анналів”. Він співпрацював з VI Секцією Практичної школи вищих студій, був її членом та учасником проектів. Одним з них стала підготовка і публікація спільно з Ф. Броделем фундаментального чотиритомного синтезу “Економічна і соціальна історія Франції” (1977–1982).

Учні і послідовники Е. Лябресса розробляли різні питання минулого економіки. Група вчених (Ж. Був'є, В. Жильє, М. Леві-Лебуайє) у 60–70-ті роки підготували роботи з історії банків і банківської системи в Європі, інші займалися вивченням промисловості, транспорту тощо. Історики-економісти з ентузіазмом взяли участь у “квантитативній революції”. Її французький варіант запропонував Ж. Марчевскі, вважаючи, що необхідно досліджувати минуле на підставі вироблених у XX ст. підходів до господарської звітності: вивчати демографічні і статистичні показники розвитку різних галузей. Розроблена ним методологія була застосована працівниками очолюваного Ж. Марчевскі Інституту прикладної еконо-

мриної науки. Було складено статистичні таблиці, що містили покритики промислового і сільськогосподарського виробництва у Франції XVIII–XIX ст. Проте результати здійсненої роботи не привели очікуваних дослідницьких здобутків, але згодилися як джерело для інших історичних досліджень.

“Нова історія міжнародних відносин”. Історія міжнародних відносин і дипломатії теж спиралася на міцні історіографічні традиції, що засновувалися на методології опису подій дипломатичного життя, війн, мирових угод, переговорів тощо. Після Другої світової війни такий підхід був скомпрометований, оскільки провокував істориків на апологетичне ставлення до власних держав і, у підсумку, проводив до спотворення реальної картини минувшини. Засновники Школи “Анналів” висловлювали невдоволення тим, що історики обмежували свої студії політичними чинниками, не беручи до уваги інших. У 1929 р. Л. Февр написав полемічну статтю “Проти дипломатичної історії як такої”, де зазначив, що історики “живляться королівськими примхами, царським дрантям або великими намірами міністрів”. Такий поверховий погляд не розкривав всіх механізмів зовнішньої політики, залишаючи поза увагою її внутрішню сутність.

Формування нових підходів до історії міжнародних відносин у французькій історіографії пов’язане з ім’ям професора Паризького університету *П’єра Ренувена* (1893–1974). Його погляди формувалися у суспільно-політичній атмосфері Франції перших десятиріч XX ст., коли перед істориками стояло завдання виправдати зовнішню політику своєї країни і “ошляхетнити” її цілі у Першій світовій війні, поклавши вину за її розв’язання на Німеччину та її союзників. П. Ренувен, як учасник цієї війни і учень А. Олара, цілком підходив на цю роль. У 1928 р. він був включений до грона знаних французьких істориків, які за дорученням уряду підготували і опублікували – у відповідь на німецьку версію дипломатичної історії – 32-томне видання “Французьких дипломатичних документів 1871–1914 рр.” (1929–1957). Міжвоєнні праці П. Ренувена хоча й перебували в річищі тогочасних офіційних оцінок війни, де основна вина покладалася на центральні держави, вирізнялися спробами кинути більш широкий погляд на події.

Друга світова війна внесла перелом у світогляд і методологічні погляди П. Ренувена. Після її закінчення він працював у провідних університетських центрах Франції, очолював низку до-

слідницьких установ і редакцію часопису "Історичний огляд", був засновником Міжнародного комітету з історії Другої світової війни. Його погляди на історію міждержавних відносин у завершеному вигляді були представлені у 8-томній "Історії міжнародних відносин", яка вийшла під його загальною редакцією у 1953–1958 рр., і книзі "Вступ до історії міжнародних відносин" (1964), написаної спільно з його учнем Ж.-Б. Дюрозелем.

Методологічною підставою оригінального підходу П. Ренувена послуговували марксизм і Школа "Анналів". З'єднавши їх раціональні ідеї, вчений запропонував теорію "глибинних сил", що діють у міжнародних відносинах, а точніше – у відносинах між народами, а не державами. На його думку, міжнародні відносини визначаються не стільки дипломатією урядів, скільки синтезом географічних і демографічних умов суспільств, їхніх економічних і фінансових інтересів, технологій, внутрішніх соціальних структур, ідеологій, вірувань, моралі, ментальності. Врахування всіх цих "глибинних сил" може проявитися основне в міжнародних відносинах – мотиви, причини та наміри. На відміну від представників Школи "Анналів" П. Ренувен не перебільшував значення соціальних процесів, з повагою ставився до "історії-події", вважаючи її необхідним елементом історичного аналізу і пояснення. Він відкидав моністичний погляд на причини розвитку цих стосунків, зазначав, що у конкретних обставинах провідну роль можуть відігравати різні чинники. Тому при розгляді історії міжнародних відносин поряд з політичними та дипломатичними процесами він наводив дані про розвиток науки і техніки, соціально-економічне становище, національні і соціальні рухи та колективну психологію.

Уривок про "Кінець бісмарківської Європи" з праці П. Ренувена "Історія міжнародних відносин" (1955):

"Надіння Бісмарка 18 березня 1890 р. прискорило кризу. Після відставки канцлера німецький уряд розірвав таємний союз з Росією, таким чином відмовившись від визначальної ролі бісмарківської політики. З цього моменту готується подія, якій Бісмарк намагався запобігти і якої йому можливо вдалося би ще певний час уникати: ізольована внаслідок цього розриву Росія переорієнтовується на союз з Францією. В міжнародних відносинах у Європі пелінія глибокої зміни. Як її пояснити і як окреслити значення?"

Відставка канцлера є наслідком конфлікту з молодим імператором Вільгельмом II. У цьому конфлікті значне місце посідають

мотиви особистого порядку: не є несподіванкою, що згода між 70-річним міністром та 25-річним монархом буде важкою; вона стає ще важкою, коли віч-на-віч стикаються амбітний суверен, захопливий ідеєю "великого царювання", та призначений домінувати канцлер (...) Внутрішня політика також створює ситуації для серйозних непорозумінь: канцлер, який з 1879 р. веде занеклу боротьбу проти соціалізму та синдикалізму, не хоче від неї відмовлятися, навіть попри те, що домігся тут менш ніж посередніх результатів; він зробив цю проблему передвиборчою платформою, щоб не допустити соціалістів до рейхстагу; а імператор боявся онору і не бажав розпочинати своє царювання наступом проти робітничих мас, що міг допровадити до кривавих заворушень.

Але суперечності зазначились також у сфері зовнішньої політики. Вільгельм II охоче прислухався до критичних голосів з боку військового командування на адресу російської політики Бісмарка, особливо до думки генерала фон Вальдерзее, а також голосів з кабінетів міністерства закордонних справ, де кілька співробітників канцлера розпочинають подвійну гру, щоб відмежуватися від свого начальника, зірку якого оповиває морок (...) В керівництві Генерального штабу певні особи вважають, що було б на часі розв'язати війну проти Росії "ще до того, як вона зміцнить свої сили" (...)

Як тільки Вільгельм II вручив Бісмарку його відставку, люди "нового курсу" розпочали змінювати орієнтацію німецької політики щодо Росії. Наступник Бісмарка Капріві є хорошим генералом, неоганим адміністратором, проте не має жодного досвіду в питаннях зовнішньої політики; тож його спрямовували співробітники, особливо барон Фріц фон Гольштейн, який на простій посаді радника-референта в міністерстві закордонних справ починає відігравати вирішальну роль у сфері зовнішньої політики (...) В цьому "повороті" німецької зовнішньої політики вплив Гольштейна є величезним (...)

Це німецьке рішення спричинилося - після довгих вагань - до переорієнтації зовнішньої політики царя. Значення цієї дипломатичної еволюції є настільки вагомим, що тут слід розглянути її детальніше, поетапно: всі ці пошуки навпекмачки російської зовнішньої політики відкривають захоплюючі перспективи для історичної інтерпретації..." (Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуров. *Французька історіографія ХХ століття*. Львів: "Класика", 2001, С. 119-121).

У 60–70-ті роки ХХ ст. під керівництвом П. Ренувена було підготовлено низку докторських дисертацій, присвячених економічним і фінансовим взаєминам Франції з іншими державами в ХІХ і ХХ ст. Серед учнів здобули авторитет П'єр Гюйсн, Раймон

Суадевен, Рене Жіро, Жак Тобі, Рене Ремаи зробив вдалу спробу показати вплив міжнародних стосунків на формування суспільної свідомості на прикладі ставлення французів до американців ("Сполучені Штати в очах французької громадської думки (1815–1852)", 1962). Серед учнів Ренувена виділяється творчими здобутками професор Сорбонни *Жан-Батіст Дюрозель* — автор численних праць з історії міжнародних відносин і передусім популярного синтезу "Історія дипломатії від 1919 року до наших днів", який тільки у Франції витримав дванадцять видань, був перекладений багатьма мовами світу (український переклад з'явився 1995 р.). Його працям властива увага до глобальних соціально-економічних, політичних і культурно-духовних зрушень, котрі чинять безпосередній вплив на міжнародні відносини. Нове покоління французьких істориків міжнародних відносин утримує на високому рівні планку досліджень, продовжуючи і збагачуючи концепцію П. Ренувена завдяки новітнім методологіям.

Історія Великої Французької революції. Як і в більшості національних історіографій, у Франції однією з ключових проблем, що були і залишаються під прискіпливим оком істориків, є Французька революція кінця XVIII ст. У XX ст. вона найбільше привертала увагу істориків лівої політичної орієнтації, які бачили в ній прояви соціальної боротьби та революційних рухів знедолених мас. Натомість історики Школи "Анналів" відсунули революційну тематику на другий план, закликаючи вивчати історію "довгої тривалості", вважаючи революції "феєрверками" та "катастрофами", а зміни, спричинені ними, короткочасною кон'юнктурою. У студіях над Французькою революцією впродовж тривалого часу панували політичні пристрасті, стикалися погляди та оцінки різної політичної орієнтації.

Після Другої світової війни одним з перших зробив спробу змінити ситуацію у вивченні історії Французької революції *Жорж Лефевр* (1874–1959). До війни він належав до прихильників марксизму. Післявоєнні обставини спонукали цього маститого вченого врахувати нові тенденції в розвитку світової історіографії, зокрема праці представників Школи "Анналів". Він залучив до групи дослідників революції вчених різної політичної орієнтації, об'єднавши їх зусилля в рамках "Товариства Робесп'єра" та часопису "Історичні аннали Французької революції". Водночас Ж. Лефевр закликав фахівців вивчати революцію "знизу", синтезуючи соціальні, по-

психічні й ментальні характеристики народних мас (праці “Директорія”, 1946, “Французька революція”, 1951). Учений прагнув оновити підходи до революційних процесів взагалі, запровадивши у дослідження вивчення стану суспільної свідомості.

Пошуки Ж. Лефевра продовжив його учень *Альбер Собуль* (1914–1982), який змінив Метра на керівних постах на кафедрі історії Французької революції Паризького університету, товаристві, редакції. Тут, а також в інших наукових центрах було підготовлено чимало фахівців з історії революції (М. Вовель, Ж. Брюа, Ж.-Р. Сюррето). А. Собуль вивчив становище і настрої бідніших майдан, об'єднаних назвою “санкюлоти”. У монографії “Паризькі санкюлоти у II-му році” (1958) та інших працях він доводив підміненість соціальних інтересів якобінців і санкюлотів, що призвело до неминучого їх зігкнення. У пізніших студіях А. Собуль застосував марксистський підхід до соціальної стратифікації французького суспільства, представив боротьбу класів, яка, на його думку, відображала процес переходу від феодальних до капіталістичних стосунків (“Цивілізація і Французька революція”, 3 томи, 1970–1982).

Марксистська інтерпретація історії революції не була єдиною. Ще у 50-ті роки спільними зусиллями французького історика Жака Годшо і американського дослідника Роберта Палмера була сконструйована т. зв. “атлантична” концепція революційних подій кінця XVIII ст. На Міжнародному конгресі історичних наук в Римі (1955) обидва історики сформулювали ідею про спільні риси й причини Французької та Американської революцій, котрі зродили інші революційні рухи по обидва боки Атлантики й створили підстави сучасної Євро-американської цивілізації. Її змістом було утвердження демократії та громадянського суспільства (праця Ж. Годшо “Революції. 1770–1795 роки”, 1963). Проте чимало французьких істориків зауважили в цій концепції елементи тодішньої політичної кон'юнктури.

Іншу візію Французької революції розвивали історики консервативно-теологічної орієнтації, прагнучи насамперед підважити марксистську концепцію. Одним з відомих представників цих кіл був професор Католицького університету в Парижі *Жорж Бернано*. Він звернув увагу на антигуманні дії під час революції, зокрема, на страту революціонерами 16-ти юних дівчат-монахинь, які відмовилися зректися віри і чорнечого сану. Історик стверджував, що рево-

люція не створила у Франції громадянського суспільства, а перетворила людей на піпшаків, якими керувала стихія; революція представлялася йому “суцільним злом”.

У 60-ті роки сформувалася “ревізіоністська” концепція історії Французької революції, яка мала спростувати марксистську. Першою ознакою ревізії стала поява двотомної праці Ф. Фюре і Д. Ріше “Революція” (1965–1966). Автори переконливо показали, що революція не мала антифеодального і буржуазного характеру; напередодні її вибуху у Франції не було кризи сільського господарства, активно розвивалася промисловість і торгівля, комунікації. Головні причини революції, на їхню думку, лежали не в площині соціально-економічного життя, а політичних стосунків - відсутності громадянських прав основної маси населення, гальмуванні реформ частиною привілейованих верств. Автори виокремили в революційному процесі три взаємопов’язані революції, які відбувалися у паралельних площинах: революцію ліберального дворянства і буржуазії, котрі прагнули політичних реформ; селянську консервативну революцію, спрямовану проти капіталістичних стосунків; санкюлотську революцію, найбільш ворожу капіталізму, оскільки вона послугоувалася демократичними гаслами соціальної рівності. Вчені вбачали значення революції не у переході від феодалізму до капіталізму, а в її політичному досвіді, здобутому у боротьбі за громадянське суспільство. У книзі “Осмыслити революцію” (1978) Ф. Фюре зазначав, що Французька революція створила суспільство перехідного типу, яке шукало свого нового “колективного обличчя”, нової схеми влади й державного устрою, була “першим експериментом з демократією”, вперше застосувала форми новітніх владних устроїв – демократії й тоталітаризму.

У наступних працях Франсуа Фюре розвинув і поглибив накреслені обриси “ревізіоністської” концепції Французької революції, намагався розкрити механізми виникнення диктаторських тенденцій в надрах молодого демократії. Він показав, що диктатура народилася тоді, коли відбулося ототожнення народу-суверена з владою: віра у їх тотожність стала “матрицею тоталітаризму”. “У царстві терору, – писав Ф. Фюре, – суверенна легітимація влади – чиста демократія, – повністю підмінила собою конституційну законність – представницьку демократію: ворог стає жертвою терору, тому що він загрожував усьому колективу”. Франсуа Фюре 1988 р.

у співавторстві з М. Озуф підготував і опублікував фундаментальний “Критичний словник Французької революції” (1200 сторінок текстів), який утверджував новий погляд на цю історичну подію; праця стала авторитетною у фахових колах і серед громадськості.

Напередодні 200-річчя від початку Французької революції дискусії навколо її змісту й оцінки набули суспільно-політичного звучання. Історики марксистського (“якобінського”) напрямку відстоювали версію революційного переходу від феодалізму до капіталізму. Так, Пі Лемаршан з допомогою кліометричних досліджень прагнув показати боротьбу феодальних і капіталістичних елементів в одному з районів Нормандії, яка призвела до революційного вибуху у 1789 р. (“Кінець феодалізму в області Ко”, 1989). Мішель Вовель, який змінив А. Собуля на посаді директора Інституту історії Французької революції, вивчав менталітет учасників революційних подій – окремих осіб і груп (“Революційний менталітет. Суспільство і менталітет під час Французької революції”, 1985). Під керівництвом М. Вовеля напередодні ювілейної дати революції було опубліковано п’ятитомне видання “Французька революція. Ілюстрації та розповідь” (1986), в якому презентовано зібрання малюнків, картин, гравюр революційного періоду, що свідчили про формування нової системи суспільних цінностей.

З іншого боку, послідовники “ревізійністської” інтерпретації революції шукали і знаходили аргументи на користь її свідомісно-політичних вимірів. Зокрема, Мішель Гоше у роботі “Революція і права людини” (1988) поглибив пояснення причин невдачі утвердження демократичної політичної системи у Франції. Він з’ясував, що у країні спостерігалася прагнення встановити народний суверенітет у формі колективної волі відповідно до філософських доктрин просвітитиків, що призводило до злиття держави і суспільства, у той час, як, наприклад, у США громадяни і держава були чітко розмежовані – тут народний суверенітет ототожнювався з індивідуальною волею кожного громадянина.

Активна і гостра дискусія навколо проблем Французької революції розширила наукову картину цього складного явища, виявила його різноманітні пласти, котрі часом не збігалися й навіть входили у суперечність. Одноманітне соціально-економічне пояснення її подій змінилося більш глибоким і диференційованим поясненням окремих соціально-свідомісних структур – громадської

думки, менталітету, артефактів. Нове покоління французьких істориків знаходить кожного разу нові й неочікувані ракурси революційного минулого. Проте головним наслідком дискусії навколо Французької революції стало закріплення цієї події в колективній історичній свідомості французів. Незважаючи на відмінні оцінки революції, утвердилося уявлення про історичну значущість цього явища, яке слугує однією з віх національної ідентифікації французів. У 1989 і 1999 рр. Франція і світова громадськість урочисто відзначили 200- і 210-річний ювілей цієї події як переломової для французької та європейської історії.

Проблеми новітньої історії. Як і в інших європейських країнах, у Франції не згасає інтерес до бурхливих подій ХХ ст. Їх наукове дослідження ускладнювалося доступом до архівних матеріалів, що обмежене піввіковим терміном. Тому й досі праці, які тематично потрапляють у хронологічний проміжок останніх п'ятидесяти років, не вважаються науковими і не приймаються провідними університетами як дисертації. Проте обійти події Другої світової війни і післявоєнного розвитку Франції було неможливо. Невдовзі після закінчення війни французький уряд створив спеціальний Комітет з історії Другої світової війни при прем'єр-міністрі, до якого увійшли відомі історики Л. Февр, П. Ренувен, Е. Лябрусс та інші. Його генеральним секретарем тривалий час залишався *Анрі Мішель*, а завданням – збір документів про Рух Опору та уряд Віші. З 1950 р. почав виходити часопис “Огляд історії Другої світової війни”, який до 1986 р. очолював генеральний секретар Комітету. Навколо Комітету згуртувалася група істориків, котрі вивчали переважно Рух Опору. Вони опублікували чимало праць, в яких досліджувалися окремі організації, їх склад і політичні програми, форми боротьби тощо.

Помітною подією став вихід у світ книги А. Мішеля “Думка Опору” (1962). Вона стала першою роботою з історії війни, допущеною до захисту в Паризькому університеті. Її автор змалював ідеологію і політичні прагнення різних визвольних організацій, серед яких переважали дві головні політичні сили – комуністи і прихильники генерала де Голля. Водночас не вщухав інтерес до теми маріонеткового уряду Віші та його ролі в історії Франції ХХ ст. Так, Робер Арон одним з перших виступив з апологетичними твердженнями про “захисну” роль Віші в справі порятунку

екзистенції французької нації ("Історія Віші 1940–1944", 1954). Однак його праці викликали неоднозначну реакцію фахової й громадської думки. Стало очевидним, що для більш об'єктивної оцінки цього явища повинен проминути більший проміжок часу.

У 1978 р. Комітет історії Другої світової війни був перетворений на Інститут історії сучасності, першим директором якого став Ф. Бедаріда. Того ж року в рамках авторитетної Вищої школи досліджень в галузі соціальних наук було відкрито кафедру історії сучасності, яку очолив один з лідерів Школи "Анналів" П. Нора. Поступово було подолано недовіру до праць з новітньої історії, з'явилися нові періодичні видання (часопис "Двадцять століття"). Цьому сприяли прагнення "нових істориків" активно співпрацювати з політологами, культурологами й соціологами. В центрі уваги опинилися дослідження французької політичної системи, політичні організації, настрої, електоральні процеси.

У 60-ті роки здобули популярність праці *Моріса Дюверже*, *Рене Ремана*, присвячені розвитку французьких політичних партій після Другої світової війни. З кінця 50-х років у французькій політології помітні позиції посіли праці знаного філософа *Реймона Арона* (1905–1983), який пропагував у Франції ідеї американської концепції "індустріального суспільства". У численних роботах 60–70-х років він намагався поєднати аналіз економічного розвитку з міждержавними та міжнаціональними відносинами, які характеризувалися постійним суперництвом і боротьбою. Індустріальне суспільство поставило перед всім людством кардинальне питання: навчитися співіснувати у багатоманітності або зникнути у взаємному поборованні ("Мир і війна між націями", 1962). Учений надав політологічно-історичним студіям спрямування на вивчення глобальних процесів людства з опорою на історичному матеріалі. Його учні і послідовники широко застосовували теоретичне моделювання, системний і багатфакторний аналіз, щоб показати взаємозалежність людський діянь.

Певний інтерес французьких істориків викликала колоніальна тематика, пов'язана з гострими проблемами, з якими зіткнулася Франція у зв'язку з розпадом колоніальної системи. У 50–60-ті роки перші дослідження колоніальної політики Франції показали її тісний зв'язок з економічними і фінансовими інтересами банків і фірм. У минуле відійшли апологетичні концепції "цивілізатор-

ської" місії Франції в її колоніальних володіннях. Хоча причини колоніальної експансії історики бачили по-різному. Так, відомий дослідник *Анрі Брюшавіт* у резонансній книзі "Міфи і реальність французького колоніального імперіалізму" (1960) стверджував, що першопричиною захоплення Францією колоній була "націоналістична лихоманка", а не економічні вигоди їх експлуатації, оскільки остання виявилася збитковою. У роботах 70-80-х років французькі історики більше уваги приділяли вивченню складу населення, соціальних і національних рухів в колишніх колоніях. Перу професора Сорбонни Ш.-А. Жюльєна належить низка праць з історії і сучасного розвитку Алжиру ("Історія сучасного Алжиру", 1964).

У ХХІ століття французька історіографія увійшла з авторитетним доробком у вивченні національної і всесвітньої історії, різноманітними методологічними підходами, значними впливами на розвиток світового історіописання. Водночас майже неподільне домінування Школи "Анналів", яким позначена друга половина ХХ ст., фактично завершилося. Французькі історики розійшлися по своїх "квартирах" вузької тематичної й методологічної спеціалізації.

ІСТОРИЧНА НАУКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

*Традиції та новації в історичній науці.
Організаційні підстави. Соціальна історія. Культурно-
антропологічна історія. Віхи британської історії.*

Традиції та новації в історичній науці. Після завершення Другої світової війни місце і роль Великої Британії у світі зазнали глибоких змін. Перед обличчям внутрішніх соціально-економічних труднощів, загострення конфронтації з комуністичним табором приєднавши кола Великої Британії були змушені відмовитися від ролі лідера західного світу й розпочати цивілізований процес деколонізації, перетворення імперії на Британську співдружність, переорієнтуватися на інтеграцію з європейськими державами в рамках Європейського Економічного Співтовариства, а згодом Європейського Союзу. Незважаючи на серйозні господарські й соціально-політичні проблеми, з якими зіткнулися післявоєнні уряди країни, в інтелектуальному середовищі постійно зберігалось переконання в значущості британських демократичних інститутів і соціального досвіду.

Історична думка і наука розвивалися під впливом як традиційних уявлень про історичний процес, так і нових тенденцій у світовій історіографії, пов'язаних з пошуком критеріїв об'єктивності історичного знання. З кінця XIX ст. в британській історіографії спостерігався поступовий відхід від переважного вивчення історії політичних подій та явищ й перенесення погляду на історію народу, соціальних груп і колективів, суспільних процесів. "Історія простих людей" набула популярності в першій половині XX ст. і зустріла співчутливий відгук з боку громадськості. Це спричинило ранищу появу британської *соціальної історії*, про яку один з її творців *Джордж Маколей Тревел्यान* писав: "Соціальну історію можна окреслити через протиставлення – як історію народу після відокремлення від неї політики". Соціальна історія привернула увагу багатьох молодих британських істориків, зокрема прихильників і членів лівих політичних сил, насамперед лейбористів і комуністів. Політичні впливи на історичну думку були особливо відчутними у перше післявоєнне десятиріччя. У середовищі фахових істориків

виникли сумніви щодо адекватності створеної на той час картини минулого, придатності традиційних ціннісних установок. Ці сумніви відобразилися в методологічних дискусіях 50–60-х років, пошуках задовільної наукової парадигми.

На зламі 40–50-х років авторитетний англійський історик *Арнольд Джозеф Тойнбі* (1889–1975) завершив свою фундаментальну філософсько-історичну працю “Дослідження історії” (12 томів, 1936–1946), в якій виступив прихильником провіденційно-позитивістського трактування історії як процесу виникнення й заходу великих культурних систем – цивілізацій. Він намагався показати, що у підсумку вся історія людства є взаємозв’язаним процесом пошуку адекватних відповідей на божественні “виклики”, що стимулюють мислення і духовність як основу цивілізаційного поступу. За А. Д. Тойнбі, історія – це насамперед процес духовного збагачення людства, воно вимагає широкого тла для вивчення окремих його явищ.

Уривок з праці А. Д. Тойнбі “Дослідження історії” про поле історичного дослідження:

“Історія жодної європейської нації чи національної держави не може бути пояснена сама по собі. Якби, скажімо, така держава все-таки знайшлася, то в першу чергу на цю роль претендувала б Великобританія (...)

То зрозумімо ми чи не зрозумімо англійську історію, якщо розглянемо її окремо, абстрагувавшись від усіх зовнішніх зв’язків? Припустимо, нам це вдасться, але чи зможемо ми знехтувати ці зв’язки як щось другорядне? Чи дійдемо ми висновку, вивчаючи їх, що чужоземні впливи на Англію неістотні порівняно з англійськими впливами на інші частини світу? (...) Найкращий спосіб ближче ознайомитися з цією проблемою – спрямувати погляд назад у англійську історію і пригадати її головні розділи. Ось вони, перераховані у зворотньому порядку:

- а) утвердження індустріальної економічної системи (починаючи від останньої чверті XVIII сторіччя);
- б) запровадження парламентської системи врядування (починаючи від останньої чверті XVII сторіччя);
- в) заморська експансія (яка почалася в третій чверті XVI сторіччя з піратства і поступово розвинулася в світову торгівлю, захоплення тропічних колоній та утворення англомовних спільнот у заморських країнах з помірним кліматом);
- г) Реформація (з другої чверті XVI сторіччя);

- д) Ренесанс, включаючи його політичний, економічний, творчий та інтелектуальний аспекти (з останньої чверті XV сторіччя);
- е) утворення феодальної системи (з XI сторіччя);
- є) перехід англійців від релігії так званої Героїчної Доби в західне християнство (в кінці VI сторіччя).

Навіть такий побіжний погляд від сьогодні вглиб англійської історії підтверджує, що чим далі ми заглядаємо назад, тим менше знаходимо аргументів на користь обмеження історичних студій кордонами однієї країни. Навернення до християнства, яке започаткувало всі найважливіші події в англійській історії, є прямою антитезою такого методу; то був акт, який згуртував із півдесятка роз'єднаних варварських спільнот, відкривши всім дорогу до загального добробуту в лоні новонародженого західного суспільства (...)

Наш короткий огляд англійської історії, попри його негативний результат, дав нам, однак, ключ до глибшого розуміння. Розділи цієї історії, які привернули нашу увагу..., були насправді розділами з історії якогось значно більшого суспільства, куди Великобританія входила лише як складова частина, переживаючи той самий досвід, що його переживали й інші учасники згадуваних подій. Отже, "самодостатнім полем історичного дослідження" реально виступає суспільство, яке включає в себе чимало спільнот того самого типу, що й Великобританія, – і Францію, і Італію, і Нідерланди, і Скандинавські країни тощо (...)

Тут справді діють сили, які не є національними, а виникають унаслідок більш загальних причин. Вони визначають розвиток подій у кожній окремо взятій країні, але їх годі правильно зрозуміти, вивчаючи їх в окремих проявах і не беручи до уваги, як вони взаємодіють у межах усього суспільства (...). За таких умов неможливо зрозуміти поведінку тієї або тієї спільноти як наслідок окремого випробування, не беручи до уваги подібної або протилежної поведінки інших спільнот, які утворюють суспільство, і не розглядаючи кожне окреме випробування як елемент загальної системи послідовних подій, що визначає життя суспільства, взятого в цілому" (А. Д. Тойнбі. *Дослідження історії*. Київ: Основи. 1995. Т. 1. С. 14–17).

Підходи А. Д. Тойнбі були співзвучні частині британських істориків, які, однак, відкидали його провідні погляди і зосереджували увагу на особливостях творення історичних знань істориками. Серед них значний вплив на розвиток історичної думки справили праці кількох знаних британських істориків. Насамперед слід згадати професора Оксфордського і Кембріджського універси-

тетів *Майкла Оукшота* (1901–1990), роботи якого з'явилися ще у міжвоєнний період. Учений розвинув думку про суб'єктивний характер історичних знань, котрі не можна вважати суворо науковими. “Історичне минуле, – писав він, – це складний світ, позбавлений єдиної будови і прозорих обрисів; у ньому події не мають ні загальної мети, ні загального взірця, вони нікуди не ведуть, не вказують ні на які сприятливі умови існування суспільства, не підтверджують ніякі практичні висновки. Це світ, що цілком складається з випадковостей...” (“Історія як діяльність”, 1953).

Подібним чином висловлював погляди на історію й визначний філософ та історик *Карл Поппер* (1902–1996). У праці “Злиденність історизму” (1957) він відкинув можливість знайти в історії зміст і мету розвитку. “Історизм”, як спроба сконструювати концепцію “закономірного” розвитку суспільства, був відкинутий ним як невідповідний.

Але особливо впливовими стали погляди іншого британського, а потім американського історика *Ісайї Берліна* (1909–1997). У 1953 р. в лекції “Історична неминучість” він заперечив детермінізм і закономірність в історії, наголосивши на творчій активності історика, який конструює минуле відповідно до власних поглядів на світ. Історія, вважав учений, стоїть ближче до літератури, ніж до природничих наук. У 1960 р. він став одним із засновників авторитетного нині часопису теоретичної історії “Історія і теорія” (“History and Theory”), на сторінках якого найчастіше друкувалися статті прихильників його поглядів. У першому числі часопису була вміщена його стаття “Історія і теорія: концепція наукової історії”, що стала передвісником постмодерністських впливів на історіографію. У ній він зазначав: “Історія є простою проєкцією в минуле цієї (інтелектуальної. – Л. З.) діяльності відбору і пристосування, пошуку зв'язності та єдності”.

Співзвучними з І. Берліном були погляди на історію Д. Баттерфілда, Д. Елтона та інші. Усі вони були прихильниками “індивідуалізуючої” історії, яка стала підставою для формування постмодерної історіографії.

З другого боку, після війни у Великій Британії зміцїли позиції “генералізуючої” історіографії, яка пропагувала модерністські взірці історіобачення. На її розвиток значно вплинули британські історики-марксистки, серед яких виділялися знані згодом дослідни-

ки минулого Моріс Добб, Джордж Рюде, Крістофер Гілл, Ерік Гобсбаум, Едвард Палмер Томпсон. У 1946 р. вони створили “Групу істориків комуністичної партії”, що проіснувала до 1956 р., почали видавати один з найавторитетніших історичних часописів “Минуле і сучасне” (“Past and Present”). Метою групи було “оновити” історію з допомогою марксистської інтерпретації та “комуністичної ідеології”. Її члени наполягали на закономірному характері історичного процесу й необхідності детерміністичного пояснення історичних подій. У центр дослідницької уваги вони ставили економічний розвиток, класову боротьбу, соціальну революцію, надаючи перевагу вивченню формування англійського капіталізму. Історію вони вважали такою ж строгою наукою, як і природничі. Марксистські історики сумлінно займалися історією “простих людей” – селян, робітників. Більшість з них зробили успішну кар’єру, зайнявши професорські посади в багатьох британських університетах. Наприкінці 50-х років Група розпалась: частина істориків взяла участь у дискусіях навколо модернізації британської історіографії, об’єднавшись навколо часопису “Минуле і сучасне” (К. Гілл), інша – приєдналася до “нових лівих”, що дотримувалися концепцій неомарксизму (Е. П. Томпсон).

У 60-ті роки у Великій Британії розгорнувся рух за “оновлення” історії. Він розвинувся під значним впливом французької Школи “Анналів” і був підтриманий британськими марксистами, для яких вивчення соціальних структур і процесів не було новою. Парадигма “*нової історії*” передбачала нову інтерпретацію минулого, засновану на застосуванні теорій і методів інших соціальних наук, передусім соціології, економії, демографії і зустрілася зі сприятливою атмосферою в середовищі молодих дослідників, котрі сподівалися на початок “*нової ери*” в історичних студіях. Усі вони прагнули відійти від традиційної політичної історії і зайнятися дослідженням соціальних процесів.

Оптимістичний настрій “*нової історії*” проявився в низці методологічних робіт, що стали своєрідними маніфестами. До них потрібно віднести працю *Едварда Карра* “Що таке історія?” (1961), яка була курсом лекцій, прочитаних студентам Кембріджського університету. Визнаючи конструктивний характер історичних знань, учений, тим не менше, висловлював впевненість у досягненні наукових істин, якщо дослідження базуватиметься на наукових

теоріях і встановлених фактах. Історія, підсумовував він, є “нескінченний діалог між істориком і фактом, між сучасним і минулим”. Е. Карр наполягав, що історичне пізнання є процесом нагромадження матеріальних і духовних цінностей, щоб удосконалити суспільні відносини.

Погляди Е. Карра викликали схвальний відгук серед багатьох молодих дослідників, які прагнули “творити” науку, а не літературу, спираючись на квантифікацію, методи соціології та демографії. У 60-ті роки з’явилося чимало праць прихильників “нової історії”, в яких обґрунтовувалися можливості нових підходів до вивчення і розуміння минулого. Напрямок швидко ставав “модним”, здобував прихильників та інституціоналізувався.

Думки Е. Карра підхопили інші історики, серед яких були добре знані Пітер Берк, Джордж Барраклоу, Аса Брігге, Джордж Пламб, Сідней Поллард, Лоуренс Стоун, Кейт Томас та інші. З’явилися численні публікації з обґрунтуванням міждисциплінарного характеру історичних досліджень, які повинні заторкувати найрізноманітніші соціальні структури -- верстви, групи, колективи, родину, партії тощо.

Уривок з книги Д. Х. Плама “Смерть минулого” (1969):

“Мета історії, на мій погляд, зрозуміти людину як індивідуальність і як учасника соціальних стосунків у часі. Соціальні основи всієї людської активності – економічної, релігійної, політичної, мистецької, правової, військової, наукової, усякої – дійсно впливають на життя людства. І це, безперечно, не є статичне вивчення, а дослідження руху і змін. Не тільки необхідно докладно розкрити, наскільки це дозволяє спотворений образ речей, якими вони є насправді, але також те, чому вони є такими, і чому вони змінилися; жодне людське суспільство не залишилося незмінним. Безперечно, всередині себе і всередині суспільств ми маємо велику кількість залишків минулого, але ми відкидаємо, переростаємо, зневажаємо, губимо їх значно більше. Усі ми сформовані Часом, починаючи з голого туземця малайського лісу і закінчуючи нобелівським лауреатом Інституту Рокфеллера. Це є трюїзмом, але, як це трапляється, ставить завдання виключної інтелектуальної складності. Матеріалами для його розв’язання є залишки самого Часу – залиски, артефакти, пам’ятки, навіть ландшафт, в якому ми живемо, і мова, якою розмовляємо, – матеріалами, що є нескінченні в їх кількості і багатоманітності, до того ж такі, що потребують впо-

рядкування та інтерпретації. Історичні методи і техніки дослідження цих процесів є порівняно молодими; більшість з них, зокрема археологічні, палеографічні, топографічні, соціологічні, лінгвістичні, демографічні та їм подібні застосовуються істориками трохи менше ста років. Мета історичного дослідження полягає у виробленні відповідей у формі концепцій та узагальнень щодо фундаментальних проблем історичних змін в соціальній активності людей. Такі узагальнення щодо суспільства, зрозуміло, не можуть бути незмінними, вони завжди є експериментальними. Тим не менше, вони повинні бути як точні, так і наукові, бути докладним дослідженням глибокого змісту людської дійсності. Так само мета історика – поглибити розуміння людини і суспільства не тільки задля них самих, а з надією, що глибинне знання і глибинне незнання допоможуть сформуванню гуманістичну свідомість і гуманістичну поведінку. Знання і розуміння не повинні закінчуватися розмовами, а діями” (*Historians on History. An Anthology edited and introduced by John Tosh, Harlow etc.: Peargon Educatio, 2000. P. 50–51*).

“Нові історики” досить швидко опанували академічні заклади. Цьому сприяло також виникнення нових університетів (Ворвік, Сассекс, Ессекс, Східна Англія, Кент тощо), в яких засновувалися кафедри соціальної історії, економічної та соціальної історії. У Кембріджському університеті 1964 р. виникла дослідницька група з вивчення історії населення і соціальних структур під керівництвом *Пітера Ласлетта*. Група зайнялася дослідженням історичної демографії Англії. 1976 р. було створено Британське товариство соціальної історії (А. Бріггс) і згодом часопис “Соціальна історія” (“Social History”). 1986 р. почало виходити періодичне видання “Континуїтет і зміна” (“Continuity and Change”), а в 1990 – “Сільська історія” (“Rural History”) тощо “Нові соціальні історики” швидко розійшлися за спеціальностями, вивчаючи економічні процеси, соціальні групи міста і села тощо. Оптимістичні настрої стимулювали британських істориків до переосінки багатьох проблем і періодів минулого, активного зближення історії з іншими науками. У 1980 р. знаний дослідник *Пітер Берк* у праці “Історія і соціологія” дуже високо оцінив інтеграцію історії з іншими науками і висловив надію на виникнення нової соціально-історичної теорії.

Захоплення студіями соціальних структур перетворилося на моду британської історіографії 60–70-х років. Але воно не скасувало прагнення до історичного синтезу. Взірцем для такого стала

“глобальна історія” Школи “Анналів” і марксизм. Прихильником синтезу в британській історіографії виступив *Ерік Гобсбаум*, який 1971 р. опублікував у часописі “*Daedalus*” (“Дедал”) статтю з промовистою назвою “Від соціальної історії до історії суспільства”. У ній вчений виступив з пересторогою, щоб за вивченням соціальних структур не втратити з поля зору всього суспільства як взаємодії цих структур. Він зазначав, що синтезуюча історія вимагає від дослідника конструювання такої моделі суспільства, в якій всі структури знаходилися б у взаємодії й взаємозалежності.

Для впорядкування соціальних структур британські історики з охотою зверталися до соціологічних теорій, зокрема теорії модернізації, що формувала модель переходу від традиційного аграрного до модерного індустріального суспільства. Прикладом застосування її до конкретних досліджень була праця *А. Брінгса* “Соціальна історія Англії” (1983), численні студії *Е. Гобсбаума* тощо. Проте соціальні історики здебільшого уникали синтетичних моделей, задовільняючись узагальненнями на рівні окремих структур.

“Нова історія” з усіма її різноманітними спеціалізованими течіями характеризувалася певною методологічною єдністю. Але з кінця 70-х років в бік її прибічників стали луhati критичні голоси, звинувачення у втраті головного “актора” історії – людини. Свою роль у цьому відіграли і постмодерністські віяння, пов’язані з “лінгвістичним зворотом” і культурною антропологією. Ще в дискусіях 60-х років з “новими істориками” прихильники “індивідуалізуючої” історії виступали проти її “онаучнення” за допомогою методів інших наук. Так, один з провідних британських істориків *Джефрі Елтон* у 1967 р. в книжці “Практика історії” звинуватив опонентів у “детерміністичних помилках” і неврахуванні свідомісної сфери людських діянь. “Уява, що контролюється вченістю і ерудицією, вченість і ерудиція, що набувають значення завдяки уяві – ось інструменти дослідження, які перебувають в розпорядженні історика”, – писав він. Критика вченого була спрямована передусім проти пошуку закономірностей соціального розвитку і змін, котрі штовхають людей до необдуманих вчинків. У книзі “Політична історія. Принципи і практика” (1970) *Д. Елтон* пропагував повернення до подієвої політичної історії, щоправда з врахуванням соціальних аспектів. Такі погляди, носіями яких були також інші відомі британські історики *Д. К. Кларк*, *Х. Тревор-Ропер*, *А. Д. П. Тейлор* та інші, відображали політичні настрої

британського суспільства, що характеризувалося поворотом від ліричних поглядів до консерватизму.

Водночас постмодерн з його постструктуралізмом заохочував істориків відмовитися від аналізу зовнішніх соціальних структур і переходити до свідомісних. За таких умов у 1979 р. в часописі "Минуле і сучасне" з'явилася стаття *Лоуренса Стоуна* "Відродження нарагиву", про яку йшлося вище (див. розділ "Історична наука у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття"). На початку 80-х років у Великій Британії заговорили про "кризу історіографії". Дискусія навколо кризи заторкнула й "нових істориків", які відчували певний дискомфорт щодо дистанціювання своїх досліджень від суспільної свідомості. Неповною виглядала картина минулого без уявлень про повсякденне життя, розвиток ідей і культури.

У таких умовах 1991 р. вийшла друком згадувана вище праця професора Манчестерського університету *Патріка Джойса* "Візії народу. Індустріальна Англія і питання класу 1848–1914", якій судилося стати переломною в британській історіографії. Її автор переконливо аргументував постмодерністський погляд на те, що реальна дійсність завжди є лише її репрезентацією. Він писав: "Дійсність" можна окреслити як таку, що існує незалежно від наших уявлень про неї і впливає на ці уявлення. Але ця послідовність завжди є дискурсивною, і треба підкреслити, що історія ніколи не презентується нам в іншій формі, ніж дискурсивній". Позиції П. Джойса поділяв також інший відомий нині британський вчений *Герет Стедмен Джонс*, який у своїх дослідженнях показав, що саме поняття "робітничого класу" формувало і соціальну спільноту під такою ж назвою ("Мова класу: студії з історії робітничого класу 1832–1982", 1983).

Пропозиції постмодерністів були лише частково сприйняті та адаптовані британським історіографічним середовищем. Це проявилось у застосуванні нових методів дослідження (лінгвістичних, антропологічних, культурологічних), зміні тематики, в центрі якої опинилися передусім свідомісні процеси. Проте традиційні напрями соціальної і політичної історії не зникли з історіографічного небосхилу, а збагатилися новою історією культури, антропологічною історією, інтелектуальною історією, усною історією тощо.

Організаційні підстави британської історіографії, як і в більшості країн Заходу, ґрунтуються на системі державних, комунальних і приватних університетів. Певну роль відіграють також

спеціальні дослідницькі установи і фахові наукові товариства. Університети провадять підготовку фахових істориків, організовують наукові інститути, центри і групи, в яких гуртуються дослідники. Традиційно престижними університетами є одні з найдавніших в Європі – Оксфорд і Кембрідж. У їх складі з'явилися нові коледжі і наукові центри, що готують спеціалістів і провадять дослідження не лише з історії Англії, а й Східної Європи, Латинської Америки, Азії та Африки, гендеру, антропології тощо. Ці найстаріші британські університети традиційно співпрацюють у всіх сферах освіти і науки, тому часто їх називають об'єднаною назвою “Оксбрідж”. У 1966 р. історики Оксбріджа створили фахове об'єднання і почали видавати часопис “Історична робітня” (“Historical Workshop”). Вони організовують відкриті публічні дискусії з історичних проблем, матеріали яких друкують у часописі. 1990 р. історики Оксбріджа розпочали випуск нового часопису, присвяченого новітній історії, – “Британська історія ХХ ст.” (“XXth Century British History”).

Після війни зросли авторитет і позиції Лондонського університету, який перетворився на найбільший науково-освітній центр країни. У його складі діє понад 50 коледжів, вищих шкіл і наукових інститутів, тут навчається шоста частина всіх студентів Великої Британії. Серед відомих наукових центрів університету є авторитетна Школа економіки і політичних наук, Школа східноєвропейських і слов'янських студій тощо. Діє Інститут історичних досліджень, де готуються кадри докторів наук і реалізуються дослідницькі проекти. Є також інститути археології, германістики, історії США тощо. Усі наукові установи мають свої періодичні видання. Підготовка фахових істориків розпорошена по різних коледжах, де є спеціалізовані відділення історії. У 60-ті роки відкрили Інститут сучасної історії, який розпочав видавати часопис “Журнал модерної історії” (“Journal of Modern History”).

У 60–70-х роках у Великій Британії виникли нові університети внаслідок перетворення окремих коледжів (Бат, Бредфорд, Брансл, Серрей, Селфорд тощо) і заснування т. зв. “міських” (комунальних) університетів (Манчестер, Ноттінгем, Шеффілд, Белфаст). У багатьох з них було відкрито гуманітарні та історичні відділення, створено дослідницькі інститути і центри. Зокрема, у Бірмінгемському університеті почав діяти Центр досліджень сучасної культури (1964), в Університеті Гуллія – Центр соціальної історії (70-ті ро-

ми) з часомієм “Соціальна історія”, а також Центр свронсійських досліджень, Центр вивчення Південно-Східної Азії тощо. Міський університет Лестера відомий як провідний осередок вивчення “локальної історії” та “міської історії”. В Університеті Ворріка з 1970 р. діють потужний Центр вивчення етнічних стосунків і Центр соціальної історії.

На відміну від англійських університетів традиційні шотландські зберігають специфіку організації підготовки кадрів та проведення наукових досліджень. Тут існують факультети і відділення, навчання провадиться за більш широкими програмами з увагою до загальних курсів (Сент-Ендрюс, Глазго, Абердин, Единбург). В історичних дослідженнях перевагу надають минулому Шотландії, регіональній історії. У наукових і навчальних центрах Шотландії, а також Велса, Північної Ірландії багато уваги приділяють вивченню минулого народів, котрі входять до складу Об'єднаного Королівства, їх внеску в розвиток культури Великої Британії.

У другій половині ХХ ст. британський уряд створив низку спеціалізованих науково-дослідних інститутів, завданням яких є обслуговувати державні установи – Міжнародний інститут стратегічних досліджень (1958), Інститут расових стосунків (1958), Інститут вивчення конфліктів (1970) тощо. У їх складі працює немало істориків. Держава також виділяє кошти на розвиток наукових досліджень, але основні субсидії у вигляді грантів і стипендій британські історики одержують від добродішних фондів (Дослідницької ради соціальних наук, Карнегі, Пілігрима, Леверголма, Форда тощо).

Вагому роль у розвитку і поширенні історичних знань відіграють численні та різноманітні історичні товариства (близько 100). Одним з найдавніших серед них є Товариство антикварів (1572). Існують також спеціалізовані фахові та любительські товариства. Проте у фаховому середовищі провідну роль відіграють два найбільші. Королівське історичне товариство (КІТ) бере свій початок у 1868 р. і включає до своїх лав лише знаних істориків, британських і ширубіжних, які здобули визнання своїми дослідженнями. Керує його роботою вибрана Рада в складі 15 вчених (раду очолювали такі знані історики, як Д. Елтон, Д. Голт, Д. Габакук та інші.). КІТ організовує реалізацію дослідницьких програм і проєктів, зокрема щодо публікації документів, монографій, проведення конференцій,

видає “Бібліографію британської історії” (з 1937 р.) і збірник “Праці КІТ” (“Transactions of Royal Historical Society”), а також серію монографій “Дослідження з історії” (“Studies in History”). Кількість членів КІТ сягає двох тисяч.

Другим впливовим фаховим товариством є Історична асоціація (ІА), яка існує з 1906 р. як об'єднання вчителів історії, викладачів університетів і любителів минулого. Вона є масовою громадською організацією, що налічує понад 8 тисяч членів і має свої відділення в більшості регіонів країни, а також у країнах Співдружності. ІА провадить діяльність з поширення і популяризації історичних знань, вдосконалення викладання історії, захисту інтересів фахового середовища. Товариство та його відділення організують літні школи, семінари, конференції, публікують серії видань на допомогу школярам, студентам, вчителям (“Загальна серія”, “Вивчаючи історію”, “Тим, хто вивчає історію”). ІА видає декілька авторитетних історичних часописів, зокрема “Історія” (“History”), “Історія сьогодні” (“History Today”), “Історик” (“Historian”), “Вивчення історії” (“Teaching History”), “Початкова історія” (“Primary History”). У 1982 р. ІА створила “Робочу групу для захисту історії в університетах”, яка виступила з протестом проти скорочення державних асигнувань для університетів, а згодом – таку ж групу за збереження викладання історії в школах, щоб не допустити “розчинення” історії в курсі соціальної науки. Водночас члени ІА провели змістовні дискусії про структуру і зміст історичних знань, матеріали яких публікувалися у часописі “Історія сьогодні”.

Соціальна історія. У другій половині ХХ ст. найбільш динамічною і багатобарвною галуззю британської історіографії була соціальна історія, що нав'язувала до “нової історії”. У розвитку цього напрямку в історіописанні помітну роль відіграли історики-марксистки, що виступили прихильниками вивчення соціально-економічних структур і процесів. Проте на подальший розвиток студій “нових істориків” більшою мірою вплинула модель Школи “Анналів” і концепція М. Вебера. На розходженнях у розумінні “нової соціальної історії” позначилися ідейно-політичні орієнтації її прибічників, які сповідували ліві, ліберальні або праві ідеології. Більшість з них була переконана у можливостях “нової історії” змінити загальний погляд на минуле, сконструювати цілком нову історію “з соціальної точки зору”.

Захоплення “нових істориків” пошуком наукових істин спонукало до колективних досліджень із залученням представників інших наук. У 1964 р. в Кембріджському університеті була створена “Група з вивчення народонаселення і соціальних структур XVII–XIX ст.” під керівництвом *Пітера Ласлетта*. Члени групи провели велику дослідницьку роботу, зібравши і обробивши численні документи про соціальне становище народних мас Англії. Результати студії вони виклали в колективній роботі “Вступ до англійської історичної демографії” (1966) під редакцією Е. А. Ріглі і праці П. Ласлетта “Світ, який ми загубили” (1966). У них простежувалася динаміка народонаселення країни в зв’язку зі станом господарства і соціальними умовами.

Подібні тенденції розвивалися в університетах Оксфорда, Ворріка, Сассекса, Ессекса, Лестера. Зокрема, в Оксфорді під керівництвом Р. Семюеля 1967 р. постала “Історична робітня” з одноіменним часописом, в рамках якої молоді дослідники вивчали становище широких верств населення, передусім робітництва, його повсякденне життя, свідомість, форми соціального протесту. У 1984 р. група перетворилася на Центр соціальної історії, розширивши дослідження на різні соціальні спільноти – жінок, дітей, конфесійні групи тощо. Впливовий Центр соціальної історії 1968 р. виник в університеті Ворріка, де його засновником був знаний історик-марксист Е. П. Томпсон. Дослідники Центру акцентували увагу на вивченні робітничого класу.

Особливе місце в британській історіографії займає наукова творчість колишнього професора Лондонського університету і прихильника марксизму *Еріка Гобсбаума* – автора численних праць з історії робітництва і робітничого руху. Світову славу здобули його синтези, присвячені XIX–XX ст. (“Вік революції 1789–1848”, “Вік Капіталу 1848–1875”, “Вік Імперії 1875–1914”, “Вік екстремізму. Коротка історія XX століття”). У них він намагається зберегти цінність європейської історії, розглядаючи зміни суспільних структур як взаємозв’язані процеси трансформації всіх сфер людського життя – від господарства до свідомості. Історик зазначав: “Те, що я намагався зробити в цій книзі, а також інших, які їй передували... так це зрозуміти і пояснити світ в процесі революційної трансформації. Прослідкувати коріння нашого сучасного, зануреного в ґрунті минулого, і, можливо, крім іншого, подивитися на минуле як

на пов'язане ціле... ніж як на зібрання окремих тем: історію різних держав, політики, економіки, культури тощо. З того часу, як я почав цікавитися історією, мені завжди хотілося знати, яким чином і чому всі ці аспекти минулого (або сучасного) життя з'єднуються між собою". Виконуючи це завдання, Е. Гобсбаум в своїх роботах уважно аналізував не країни, а процеси – політичні, економічні, соціальні, культурні. Водночас він знаходив те важливе, що їх об'єднувало і впливало на напрям змін – ідеї та дії.

На розвиток соціальної історії в 60–70-ті роки значний вплив мали праці Лоуренса Стоуна. Він виступав прибічником зближення історії з іншими соціальними науками. У 1965 р. вийшла його монографія “Криза аристократії 1558–1640”. У ній читач знайшов докладний образ “стилю життя” англійської аристократії – способу ведення фінансових справ, поведінки в політиці, звичаїв у родині і між родинами. Вчений показав, що англійська аристократія в XVII ст. втратила суспільний престиж і, тим самим, політичну роль, оскільки на той час вже не мала економічного потенціалу, позбулася військових функцій, була прив'язана до королівського двору і поділена на фракції. Кульмінацією студій Л. Стоуна в річницю соціальної історії стала праця “Причини Англійської революції” (1972). Прагнучи пояснити передумови революції XVII ст., історик вдався до моделювання і квантифікації, за лаштунками яких, однак, залишилися свідомісні аспекти суспільного життя. Книга зустріла критичну реакцію інших істориків у зв'язку зі спрощенням реальних процесів і малозрозумілу мову тексту, насиченого соціологічною та економічною термінологією.

Це змусило дослідника дещо змінити тематику студій. У 1977 р. вийшла нова його монографія “Сім'я, статі і шлюб в Англії 1500–1800”. Л. Стоун зібрав і опрацював величезний джерельний матеріал, який ілюстрував зміни моделей сім'ї від т. зв. “відкритої сім'ї” до “закритої нуклеарної сім'ї”. Щоб охарактеризувати таку трансформацію, він розглянув сім'ю з погляду демографії, соціології, політики, господарських, психологічних та статевих стосунків. Ця книга стала переломним моментом у переході від соціальної до культурно-антропологічної історії, що почала набирати сили у 80–90-х роках.

У переорієнтації британських істориків на нові теми і методи помітну роль відіграв часопис “Минуле і сучасне”, який у 70–80-ті ро-

ми організував дискусії і обговорення нових проблем, пов'язаних з культурою і антропологією. Як і в інших європейських країнах, широк в бік цієї тематики здійснювали ті ж самі історики, котрі до цього були прихильниками соціально-структурної історії (Л. Стоун, П. Берк, Е. П. Томпсон, Р. Семюел).

Культурно-антропологічна історія. Кригіка соціально-структурної історії досягла апогею у 80-ті роки. Їй закидали дезінтеграцію і фрагментацію суспільства, ігнорування індивідуальних і колективних форм свідомості. Не останню роль у знеохоченні істориків до структуралізму, поряд з науковими чинниками, відіграв розпад комуністичної системи.

Дослідження з історії культури у Великій Британії мали свою традицію. Новий інтерес до культури був стимульований особливими обставинами, які склались у свідомості істориків під впливом постмодерну. Інспірацією до погляду в бік культури послугували праці англійського антрополога *Едварда Еванса-Прічарда* – автора роботи “Антропологія і історія” (1961). Послідовником його поглядів виступив *Кейт Томас* у праці “Людина і природний світ. Зміна ставлення в Англії 1500–1800”. У книжці було проаналізовано зміну ставлення англійців до природи, краєвиду, показано які емоції вони у них викликали.

Культурно-антропологічна історія радикально відрізнялася від традиційної історії культури: вона розглядала культуру як стан індивідуальної й групової свідомості та їх зміни в часі й просторі. П. Берк визначив її як “систему сприйнятливих значень, позицій та цінностей, а також символічних форм (дій, артефактів), в яких вони виражаються або втілюються. Культура в такому розумінні є частиною цілісного стилю життя, але не ідентична йому” (“Народна культура у ранньомодерній Європі”, 1978). Такий підхід відкривав перед істориками широкий простір дослідження повсякденного життя і менталітету. Він також “вводив у гру” цілком нові соціальні об'єкти – окремі особистості, етнічні і расові спільноти, статеві групи, маргінальні угруповання тощо. Антропологічний підхід до культури відкрив історикам непростий шлях до вивчення і розуміння станів свідомості у минулому, давши простір для найрізноманітніших способів їх пізнання – історії повсякденності, ментальностей, гендеру, інтелектуальної, усної, мікроісторії, історії низу тощо.

Багатоманітність і різноманітність культурно-антропологічних студій в сучасній британській історіографії не піддається строгій типології. Її окремими спільними рисами можна вважати методологічну еkleктику, відмову від соціально-економічного детермінізму, сцієнтизму і телеології, надання переваги одиничному і особливо-му перед загальним. Разом з тим, вона містить також приховану тенденцію до нового історичного синтезу, спрямованого на пошук цілісності через її окремі частини.

Ілюстрацією культурно-антропологічних студій може слугувати книжка *Роя Портера і Лесли Холла* “Факти життя: формування статевого знання в Британії 1650–1950” (1995). Автори проаналізували публікації щодо сексуальної практики досліджуваного періоду, щоб розкрити, як змінювалися моральний, релігійний, науковий, медичний, громадський і культурний контексти цих творів.

Іншим прикладом може послугувати робота воєнного історика *Джосона Елліса* “На фронтах. Воєнний досвід очима солдатів під час II світової війни” (1980). На оригінальних матеріалах, що включають мемуари, листи, офіційні документи тощо, історик реконструював бачення простими вояками воєнних дій, побуту, порядків в армії, стану свідомості і психіки, тобто всього того, що, як правило, залишалося за межами традиційних історичних описів війни.

З'явилися також численні дослідження *гендерної* проблематики, яка вивчає особливості становища жінок в Англії (С. Александер, Р. Герріс, М. Гестер, С. Роснейм), чоловіків (Е. Коен, Д. Вікс, А. Брей). У 1989 р. почав виходити спеціалізований часопис “Гендер і історія” (“Gender and History”).

“*Нова політична історія*” зосередила увагу на проблемі нації та ідентичності. Праці Е. Геллнера, Е. Гобсбаума, Р. Семюеля, Т. Каннінгема та інших заторкнули питання формування національних ідентичностей – англійської, валлійської, шотландської, ірландської і британської, розглядаючи їх як продукт зміни культурних уявлень.

У зв'язку зі зверненням уваги на етнічні проблеми у Великій Британії з'явився певний інтерес до історії України, котра до цього була “розчинена” в історії Росії та СРСР. Серед небагатьох українців в британській історіографії в останні роки на перший план висунувся науковець Школи слов'янських і східноєвропейських студій *Ендрю Вілсон* – автор кількох книжок з історії України. У

1900 р. вийшла його узагальнююча праця “Українці”, в якій він представив процес формування української ідеї та нації. Автор належить до прибічників нації як культурної категорії і своїм методом дослідження обрав деконструкцію. На його думку, термін “українці” є випадковим збігом багатьох соціально-політичних і культурних обставин, котрі спричинили складання окремої ідентичності з конгломерату етносів, що в різний час заселяли терен сучасної України. Такий шлях формування української нації не був винятковим – подібну еволюцію пройшли всі європейські, і не тільки, народи. Проте ця еволюція мала і має свою специфіку, яка полягає в багатоманітності соціальних ідентичностей багатокультурного населення України.

Значного розвитку набула “усна історія”, яка апелювала до історичної пам’яті. Вона з’явилася у Великій Британії після 1968 р. як результат зацікавлення дослідників історією “простих людей”. Молоді історики лівої орієнтації з “Історичної робітні” Оксфорда почали збирати свідчення учасників історичних подій недавнього минулого, які пізніше систематизували і опрацьовували. Згодом інтерес поширився на різні соціальні групи і спільноти, заторкнув не тільки минулі події, а й історичну пам’ять, повсякденне життя. Завдяки праці добровольців з любителів і фахівців доволі швидко були створені великі архіви усної історії в Національній бібліотеці Лондона й університеті Ессекса.

Ініціатором інституціоналізації і теоретиком усної історії у Великій Британії став Пол Томпсон, який створив Товариство усної історії та часопис “Усна історія”. У книжці “Голос минулого: усна історія” (1978) він намагався довести, що матеріали усної історії, одержані шляхом опитування (інтерв’ю) безпосередніх учасників подій, містять менше суб’єктивізму, ніж праці істориків, засновані на “писаних” джерелах. Проте надто оптимістичні оцінки матеріалів усної історії згодом були піддані критиці, в той час як згромаджені в процесі роботи документальні свідчення послуговували й слугують доброю підставою для вивчення індивідуальної та колективної свідомості різних соціальних середовищ. У 1975 р. П. Томпсон опублікував працю “Едвардіанці. Перетворення бригадського суспільства”, яка базувалася на понад 400 інтерв’ю з особами, котрі народилися до 1906 р. Аналіз інтерв’ю повинен був допомогти реконструювати стан і зміни британського суспільства на початку

XX ст., але замість цього автор одержав цікавий зріз соціальної свідомості цього суспільства.

У 80-ті роки історики “Групи народної пам’яті” бірмінгемського Центру сучасних культурних студій (Р. Джонсон, Г. Доусон, Б. Вест, Д. Гард, П. Райг) запропонували нову модель усної історії – дослідження взаємодії індивідуальної і колективної пам’яті (“Роблячи історію”, 1982). Вони показали результат такої взаємодії на прикладі пам’яті британців про Другу світову війну. Внаслідок тривалих дискусій з приводу різних підходів до усної історії скристалізувалася спільна позиція стосовно того, що кожна історія – і усна, і писана – нерозривно пов’язана з перешлегінням об’єктивних і суб’єктивних джерел, які відображалися в історичній пам’яті. Метафори індивідуальної пам’яті немишуче творять міфи – фундаментальні компоненти людської свідомості. Розкриття цих міфів і стереотипів є головним завданням істориків.

Значного розмаху в британській історіографії набула “локальна історія”, пов’язана з краєзнавчими зацікавленнями, в яких могли брати участь і фахівці, і любителі. Поступово сформувався методологічний центр локальних студій у Лестерському університеті, де 1964 р. була відкрита перша кафедра цього напрямку. Провідними дослідниками в цій галузі були В. Госкіне, Г. Фінберг, А. Еверітт. У тому ж університеті виник напрям “міської історії” на чолі з Д. Дайосом, який почав видавати “Щорічник міської історії”.

В останні десятиріччя у Великій Британії у зв’язку з процесами глобалізації на урядовому рівні багато уваги приділяють плеканню “старих добрих традицій”. У різних куточках країни створено “центри спадковості” (heritage center), які заохочують громадян цікавитися минулим своїх попередників, населених пунктів, писати власні мемуари, створювати музеї тощо. Ці центри виникали на базі бібліотек і музеїв, їх завданням є згуртовувати локальні спільноти на основі буденного життя і традицій. Такі центри влаштовують тематичні “історичні парки” з реконструйованих давніх вулиць, будинків, сіл, історичних сцен та епізодів; вони представляють інтерес не тільки для місцевих мешканців, а й збирають численних туристів, зокрема закордонних. Справжні історичні вистави дають змогу наочно “пережити історію”, перенестися в інші часові рамки, побачити “героїв” минулих епох (у виконанні акторів). Усе це підтверджує життєвість і затребуваність культурно-антропологічної історії.

Шли британської історії. “Нова історична наука” потіснила традиційно описову історію й вивела на арену структури й процеси. Основна увага фахових істориків була прикута до великих і тривалих процесів переходу від доіндустріального до індустріального суспільства, що охопив XVI–XX ст. Під час їх вивчення було неможливо оминути віхові явища британської історії.

Серед таких явищ на першому місці була *Англійська революція XVII ст.*, її причини і наслідки. Британські історики провели декілька дискусій з її проблем. Одною з них була дискусія щодо ролі “джентрі” (шляхти). Вчений старшого покоління Р. Тоуні бачив причини революції в суперечностях між джентрі та аристократією, що стали наслідком зміцнення соціально-економічних позицій перших і послаблення других (“Піднесення джентрі 1558–1640”, 1978). Цього погляду не поділяв дослідник революції Х. Тревор-Ропер, який вважав, що становище джентрі було вкрай тяжким і це штовхало їх на радикальні дії (“Джентрі 1540–1640”, 1951). Інші історики дотримувалися погляду, що головною причиною революції став конфлікт між представниками правлячої еліти (“двору”) і “протилиці”; у цей конфлікт були втягнуті також інші верстви (П. Загорін, Д. Еймер). Нову версію причин революції запропонував Л. Стоун. На його думку, ними стала боротьба станів і внутріпньо-станових груп з питань устрою, політики, господарства, релігії тощо. Він мав на увазі, що режим Стюартів не зумів пристосуватися й відреагувати на зміни, що відбувалися тоді в країні та Європі.

М. Джеймс зробив спробу прийти до синтезуючого погляду на соціальні аспекти революції внаслідок вивчення ситуації в окремих регіонах, беручи до уваги як соціально-економічні, так і свідомісні процеси. Він простежив за змінами, що відбулися в сімейних відносинах, буденній свідомості, релігійних уявленнях, культурі різних соціальних груп і прийшов до висновку, що вони відображають процес формування нових світоглядних підстав, характерних для переходу від патріархально-авторитарного устрою до громадянського суспільства (“Сім’я, епоха і громадянське суспільство”, 1974). Своєю чергою Б. Меннінг звернувся до вивчення ширшої маси, її настроїв та сподівань (“Англійський народ і Англійська революція”, 1976). На думку цього вченого, революція стала наслідком конфлікту між правлячою елітою і середніми виробниками міста й села, в той час як бідніша частина населення

залишалася пасивною. У таких побудовах відчувався схематичний підхід автора. Ще одна дослідниця – Е. Г'юз, – попрацювала з архівними джерелами, зробила висновок, що лінія розколу між двома протилежними таборами напередодні і під час революції чітко поділила всю країну на роялістів і прихильників парламенту. Тільки останні були виразниками нових тенденцій в державно-політичному розвитку країни, в той час як перші не бажали ніяких новацій.

Частина британських істориків розглядала історію революції в рамках концепції “загальної кризи” XVII ст., що виникла внаслідок запізнення реформування суспільства. Результатом цього став конфлікт між державною владою, яка прагнула проведення реформ в напрямку централізації управління, і суспільством в особі парламенту, який чинив всілякі перешкоди реформам (Д. Елтон, П. Кларк, Д. Елліот, Д. Морілл). Громадянську війну вони вважали випадковим явищем, яке не мало під собою серйозних соціально-економічних підстав. Боротьба між монархією і парламентом була спором за владу різних угруповань.

Вивчення історії революції значно збагатилося завдяки внесенню шотландських сюжетів. Шотландські історики, висвітливши події 1637–1651 рр. в Шотландії, прийшли до висновку, що там мала місце “особлива” революція і громадянська війна. Концепцію Шотландської революції сформулював Д. Стівенсон (“Революція і контрреволюція. Революція в Шотландії 1644–1651”, 1977). Історик заперечив винятково релігійний характер руху ковенантерів, оскільки за ним стояли соціально-політичні інтереси шотландських станів, невдоволених асиміляторською політикою Стюартів, прагнення встановити рівноправний союз з Англією.

Загалом Англійську революцію XVII ст. трактують в британській історіографії як початок епохи глибоких якісних змін, що тривали до XX ст. включно. Їх змістом було поступове перетворення “патронажного” суспільства з переважанням вертикальних зв'язків та ієрархій на поляризоване громадянське суспільство з домінацією горизонтальних ієрархічних зв'язків.

Ще однією проблемою, яка привертала увагу британських істориків, було і залишається *стаюлення індустріального суспільства*. Теорія модернізації, що набула поширення у західній історичній думці в другій половині XX ст., стала доброю підставою для інтерпретації суспільних процесів XVII–XIX ст. У центрі уваги

виникали питання промислової революції на Британських островах і в інших європейських країнах, насамперед причини швидкого економічного й технічного поступу, починаючи з кінця XVIII ст. Частина істориків (А. Бріггс, Г. Перкін, Р. Гартвелл, М. Томіс) вважали промислову революцію в Англії взірцем глибоких еволюційних перетворень всього суспільства на засадах демократії і широкості. Вони представляли т. зв. “оптимістичний” погляд на процес модернізації британського суспільства, відзначали позитивні наслідки змін соціальної структури, підносили роль “середнього класу”, який став основою трансформацій. Історики марксистської орієнтації дотримувалися “песимістичних” поглядів на причини і наслідки промислової революції. Е. Гобсбаум, Е. П. Томпсон, Д. Фостер відзначали, що революція супроводжувалася значним погіршенням умов життя і праці широких мас населення, яке зазнавало безправним і беззахисним. Це призвело до формування класової свідомості робітництва і початку боротьби за соціальні і громадянські права.

Дискусія між прихильниками “оптимізму” і “песимістами” в поглядах на індустріалізацію спонукала дослідників докладно вивчити соціальне становище різних верств населення в XIX – на початку XX ст. “Нові соціальні історики” всебічно проаналізували найрізноманітніші питання становища соціальних груп міського та сільського населення, включаючи зміни у психології й свідомості, способу життя тощо. Особлива увага була прикута до робітництва. Представники “нової робітничої історії” не зацікловалися на класовому підході до вивчення промислових робітників, виділивши всередині робітництва дуже різноманітні соціальні групи, що відрізнялися між собою світоглядом та інтересами. Це дозволило по-новому побачити й оцінити організований робітничий рух, зокрема чартизм. Останній подавали як багатоманітний народний рух епохи промислової революції, в якому співіснували елементи старого і нового (Е. Гобсбаум, П. Джойс, Б. Гаррісон). Докладний аналіз робітництва епохи промислової революції дав змогу констатувати в його середовищі численні внутрішні групи і шари, конфлікти інтересів, а також “відставання” свідомісних змін від економічних (Г. Стедмен Джонс, Д. Томпсон, А. Кларк).

Популярними стали дослідження локальних робітничих спільнот, “історія знизу”, де відмінності були ще більшими, ніж на

загальному рівні. Згодом дослідницький інтерес перемістився на культурно-антропологічні аспекти соціального життя – питання споживання і відпочинку, культури і ціннісних орієнтацій, масової та індивідуальної свідомості. Усе це дало підстави британським історикам “відсунути” поняття “клас” з історичного пояснення, замінивши його більш адекватними термінами соціальної стратифікації, котрі точніше відображали конкретні соціальні групи. Назагал було встановлено, що як “клас”, так і інші терміни соціально-політичної ідентифікації людей, представляють собою “уявлені спільноти”, які ґрунтуються на ціннісних орієнтаціях (Р. Морріс, П. Джойс, К. Вілсон, Д. Епстейн). На думку сучасних дослідників, мова, пошук слів для визначення нових явищ реальності, що виникали як наслідок промислової революції, формували соціальну свідомість суспільних груп, виступали в ролі “конструктора” соціальних ідентичностей. Дослідження періоду індустріалізації британськими істориками показало більш складну і багатовимірну картину як економічної, так і соціальної еволюції, які руйнували схеми і моделі попередньої історіографії.

Водночас зміни у розумінні соціальних процесів спонукали до перегляду загальної концепції промислової революції. Її новий образ подавали тепер як більш тривалий процес суспільної еволюції, що розпочався ще на зорі XVIII ст. і тривав до початку XX ст. Його наслідком стала докорінна зміна суспільства, стану суспільної свідомості та інститутів. Особливістю цього нового суспільства стали рівноправність його верств і утвердження переконання про можливість компромісного розв’язання всіх суперечностей між ними (Г. Перкін).

Проблеми історії зовнішньої політики традиційно залишаються одним з провідних напрямів роздумів британських дослідників. Цей напрям розподілявся на низку спеціальних галузей, серед яких виокремлюють дипломатичну історію, історію суперництва з іншими державами та війн, історію Співдружності, постколоніальну історію тощо. Наприкінці XX ст. відбулося зближення певних галузей, які інтегрувалися в історію зовнішньої політики. Це дало змогу формувати більш цілісну картину, яка відображає становище Великої Британії в системі міжнародних відносин.

Основна увага дослідників була привернута до вивчення історії піднесення країни до рівня провідних держав світу у XIX ст.

і втрати нею лідерських позицій у ХХ ст. Британська зовнішня політика ХІХ ст. пояснювалася потребами забезпечення економічних інтересів і національної безпеки у суперництві з іншими європейськими країнами, передусім Францією та Німеччиною. Ті самі приматичні причини лежали у підстав британської колоніальної експансії ХVІІ–ХІХ ст. Апологетичні оцінки проявлялися щодо трактування стосунків Великої Британії з революційною та наполеонівською Францією, створення системи міжнародних відносин у Європі в ХІХ ст., назрівання світового воєнного конфлікту на початку ХХ ст. Зокрема, підкреслювалося, що британська держава не прагнула до світової гегемонії, а лише дбала про національну безпеку. Особливості її розташування на островах, що змушували створювати потужний флот, високі темпи індустріалізації, утвердження демократичних інститутів, забезпечили країні лідерські позиції і спричинили розроблення довготривалого зовнішньополітичного курсу, який реалізували британські уряди, незалежно від їх партійної приналежності. Британія виступала в ролі “диригента” “європейського концерту” держав, котрі плекали надії на континентальну гегемонію (Франція, Пруссія, Австрія, Росія). Тому вона укладала прагматичні союзи, щоб не допустити порушення стабільності в Європі (Д. Джонс, І. Крісті, Д. Конечер).

Тими ж причинами британські історики пояснюють перехід Великої Британії від “блискучої ізоляції” до блокової політики на початку ХХ ст. (К. Борн, К. Стейнер, П. Кеннеді, К. Вілсон). На їхню думку, британські керівники постійно прагнули зберегти “багаче сил” на континенті, і тільки страх перед послабленням позицій країни змусив їх вступити у війну.

Апологетичну позицію зайняли британські історики також стосовно зовнішньої політики Великої Британії напередодні і під час Другої світової війни. Хоча лунали критичні голоси щодо політики “умиротворення” в Європі напередодні розв’язання війни, згодом цей курс оцінювався як єдино можливий (К. Робінс, М. Коулінг, Д. Томпсон). Відкриття наприкінці 60-х років документів державного архівного фонду стимулювало нові дослідження, в яких було показано, що політика “умиротворення” була не стільки прагненням не допустити війни в Європі, скільки спробою відтягти її початок через внутрішньополітичні труднощі у самій Великій Британії (А. Мілфорд, П. Кеннеді, Р. Паркер).

Післявоєнну зовнішню політику Великої Британії історики розглядають переважно в річищі європейської інтеграції і процесів глобалізації. Так, роботи *Стефена Джорджа* присвячені висвітленню ставлення та участі Великої Британії в європейських інтеграційних процесах (“Британія та європейська інтеграція після 1945 р.”, 1991). Автор показав, з якими труднощами британські політики долали стереотипи, пов’язані з традиціями попереднього періоду, коли країна була серед лідерів західного світу.

Натомість інший британський (згодом американський) історик *Пол Кеннеді* більшою мірою тяжіє до глобальних процесів та їх міжнародних аспектів. У 1988 р. він дебютував книжкою “Піднесення і занепад великих держав. Економічні зміни та воєнні конфлікти від 1500 до 2000 року”, в якій продемонстрував своє прагнення до комплексного і всеохопного трактування міжнародних відносин. Зокрема, він тісно пов’язав економічне піднесення чи занепад країни з її місцем на міжнародній арені. У наступних працях він представив свої погляди на розвиток міжнародних відносин у ХХ ст., трактуючи їх з позиції розв’язання глобальних викликів (“Вступаючи у двадцять перше століття”, 1993).

Значний масив історичної літератури присвячено проблемам *колоніальної експансії і деколонізації*. Розпад колоніальної імперії спонукав британських істориків переосмислити всю її історію. Пасамперед було піддано перегляду зміст терміна “імперіалізм”. Традиційне його тлумачення включало в основному торговельну, економічну і територіальну експансію та створення колоніальних імперій. При цьому імперіалізм часом трактувався як “прилучення до цивілізації” відсталих народів Азії, Африки і Америки. Історія Британської імперії охоплювала три основних періоди: “перша імперія”, яка засновувалася на завоюваннях і колоніальному управлінні й припинила своє існування в результаті Американської революції ХVІІІ ст.; “друга імперія” базувалася на вільній торговельній експансії в колоніях; “третья імперія” в останній третині ХІХ ст. і першій половині ХХ ст. характеризувалася вивозом капіталів і територіальною експансією.

Перегляд традиційної схеми припав на кінець 50-х – початок 60-х років ХХ ст., коли передусім історики консервативного табору поставили під сумнів ідею залежності імперіальної політики від внутрішніх економічних і політичних чинників. У 1961 р. Д. Гала-

тер, П. Робінсон і А. Денні опублікували книгу “Африка і вікторіанці. Офіційна думка про імперіалізм”, в якій доводили, що т. зв. “імперіалістичний період” колоніальної політики 1880–1914 рр. значно відрізнявся від попереднього тим, що британський уряд був змушений легалізувати “імперію” через міжнародні відносини, в той час як раніше в його діях переважали економічні інтереси. Було запропоновано версію про те, що колонізація мала “природний” характер і визначалася інтересами місцевих еліт та переселенців до колоній. Наприкінці ХІХ ст. Велика Британія була змушена застосувати апексію низки колоніальних країн через те, що національні рухи виступили серйозною загрозою безпеці морських торговельних шляхів Великої Британії та інших європейських країн, а також у зв'язку з виникненням суперництва за впливи в колоніях між провідними західними державами. Економічні інтереси відійшли на другий план, а “імперіалізм” став не причиною, а наслідком суперництва за поділ колоній.

Консервативна модель колоніальної історії зазнала серйозної критики як з погляду її ідейно-політичної кон'юнктурності, так і підставальних засад. Більш прискіпливі погляди на історію колоніальної імперії спричинили ревізію базового терміну “імперіалізм”, який, на думку дослідників, не надавався до окреслення британської державної політики (Д. Філдгаус, Р. Хасм, Д. Мартін, К. Вілсон). Р. Хасм у праці “Британське імперське століття 1815–1914. Дослідження імперії та експансії” (1976) взагалі відкинув реальність існування британської колоніальної імперії, котра “завжди лишалася проектом та існувала лише в уяві”.

Загалом ревізія поглядів на історію колоніалізму була пов'язана з переглядом уявлень, котрі утвердилися в політизованій науці попереднього періоду. Наслідком цього стало виникнення нової історіографічної течії “постколоніальних студій”. Її прибічники розглядають імперіалізм, колоніалізм і деколонізацію як історію багатоманітних культурних взаємодій, коли політичні питання відходять на задній план (П. Волф, Д. Маккензі, Е. Баркан). Під впливом постмодерну зазнала зміни тематика історії британського колоніалізму: на перший план вийшли дослідження сприйняття (рецепції) європейської культури населенням колоній, зміни свідомості в результаті взаємодії відмінних культур, ролі расового, соціального і гендерного факторів в колоніальному правлінні тощо.

Усі ці тенденції відображають непростий шлях включення постколоніальних країн до світового співтовариства.

У постколоніальних студіях помітну роль відіграла підготовка у британських вищих школах істориків, що походили з колоніальних країн. Це також сприяло розширенню дослідницького простору британських істориків. Ще 1960 р. вийшов перший номер “Журналу африканської історії” (“Journal of African History”), розпочав роботу семінар *Роланда Олівера* в Лондонській школі орієнтальних і африканських досліджень, де постала перша “Коротка історія Африки”, написана Р. Олівером і Д. Фейджем. До вивчення постколоніальних країн було залучено “теорію залежності”, розроблену аргентинським ученим Раулем Пребішем на прикладі країн Латинської Америки. Британські історики успішно застосовували її до інших постколоніальних країн. Так, *Волтер Родні* опублікував книгу “Як Європа недорозвинула Африку” (1972), в якій показав, що економічна залежність постколоніальних країн обмежує і стримує їхній поступ і після завоювання ними незалежності. Проте сучасні студії в цій галузі, що розвиваються також завдяки вихідцям з постколоніальних країн, намагаються підкреслити автономію африканської історії, зумовлену специфікою її культурних традицій та менталітету.

Загалом історіографія Великої Британії вносить вагомий вклад у розвиток світової історичної думки, спираючись на солідний досвід новаторства у пізнанні минулого, широкі міжнародні зв'язки та впливи в багатьох країнах світу.

ІСТОРИЧНА НАУКА ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ

*Етапи і напрями історичних досліджень.
Організація історичної науки. Соціальна історія.
Культурно-антропологічна історія.
Проблеми національної історії.*

Етапи і напрями історичних досліджень. Німецька історіографія, що була однією з найбільш розвинутих в Європі наприкінці XIX ст., у наступному віці пережила два глибокі потрясіння, пов'язані з поразками Німеччини у двох світових війнах і крахом німецьких великодержавних ідейно-політичних доктрин. Історіографія, будучи тісно пов'язаною з цими доктринами, що обґрунтовували особливу роль німців в історичному розвитку континенту і світу, виявилася дискредитованою. 1945 рік став початком перелому в суспільному розвитку і суспільній свідомості німців. Оцінка поразки у Другій світовій війні і пошук відповідальних за неї поклали початок болісним і тривалим дискусіям щодо минулого й майбутнього поділеної країни в німецькій суспільно-політичній думці. Гільйонність інтелектуалів погоджувалися з тим, що 8 травня 1945 р. німці “були одночасно визволені і знищені”, і що Німеччина та Європа зазнали гуманітарної катастрофи. Для німців це означало втрату національного суверенітету через неспроможність власними силами звільнитися від тоталітарного нацистського режиму.

За рішенням Потсдамської конференції держав-переможниць (1945) управління окупованими територіями Німеччини перейшло до Союзної Контрольної Комісії, а країна була поділена на чотири зони окупації – американську, британську, французьку і радянську. Відбудовою економіки, державних інститутів і суспільного життя керували представники союзних держав. Початок “холодної війни” між західними країнами та СРСР спричинив розкол Німеччини, що завершився створенням двох німецьких держав – Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) та прорадянської Німецької Демократичної Республіки (НДР). ФРН як демократична держава взяла курс на повне відновлення суверенітету, інтеграцію з країнами Західної Європи і майбутнє об'єднання німецьких держав. Здійсне-

ні реформи уможливили її швидкий економічний поступ, що одержав назву “німецького дива”. У 1955 р. було скасовано контрольний орган – Вищу Союзнау Комісію. ФРН увійшла до європейських структур і НАТО, стала повноправною незалежною країною. Переломне значення для розвитку Німеччини мало знесення т. зв. “Берлінського муру”, вибудованого за ініціативою СРСР у Берліні в 1961 р., та об’єднання двох німецьких держав, що сталося 3 жовтня 1990 р.

Труднощі післявоєнного господарського розвитку супроводжувалися складними процесами подолання свідомісних упереджень багатьох німців, заліковування “травм війни”, національного приниження, звільнення від нацистських ілюзій. “Денацифікація” вимагала тривалих заходів щодо зміни кадрів, перебудови системи освіти, науки та культури з орієнтацією на демократичні цінності. У цьому процесі історична наука відіграла чи не найголовнішу роль: її завданням було усунути той глибокий розлам, що утворився внаслідок потреби розриву з традиціями німецького “класичного історизму” взірця XIX ст.

Реорганізація німецької вищої освіти і науки розпочалася зі створення у вересні 1945 р. у Британській окупаційній зоні Північно-західнонімецької конференції ректорів вищих шкіл. Університети не зазнали докорінних структурних змін, але в грудні того ж року в м. Ерланген були затверджені принципи викладання історії, які передбачали повернення до універсально-історичного європейського історичного бачення, що містилося у німецьких підручниках зразка 1928–1929 рр. Однак духовне життя університетів віддзеркалювало глибоку кризу повоєнного німецького суспільства, що відзначалася почуттям ностальгії за втраченою національною величчю та зневагою до ліберальної демократії. В академічній історіографії домінуючі позиції посідали націонал-консерватори (О. Бруннер, Г. Гаймпель, Т. Шидер, Ф. Фішер та інші), які нелегко долали усталені великодержавні стереотипи.

У 1946 р. авторитетний німецький історик *Фрідріх Майнеке* (1862–1953) видав книжку “Німецька катастрофа”, в якій поставив питання необхідності ревізії традиційних положень німецької історіографії. Джерела національної трагедії XX ст. він вбачав у антиліберальному і антидемократичному дусі Німецької імперії, створеної 1871 р. на ідейних засадах пруського мілітаризму, який розривав зв’язки з цінностями загальноєвропейської культури.

Нацизм і фашизм він вважав не тільки німецьким явищем, а загальним результатом схиляння європейських інтелектуалів перед “материнізмом і утилітаризмом”. Учений вказав на шляхи примирення Німеччини та Європи – відновлення ліберальних і демократичних цінностей, гостру критику всіх проявів тоталітаризму, утвердження у суспільній свідомості німців “почуття вини” за нацизм.

Проте звільнення від усталених історіографічних стереотипів проходило у ФРН не просто. У 40–50-ті роки домінуючі позиції в історіографії займали представники старшого консервативного покоління дослідників. Визнаним авторитетом був професор Фрайбурзького університету *Гергард А. Ріттер* (1888–1967). Для нього та інших істориків-консерваторів важливим питанням було визначити роль нацизму в історії Німеччини. Г. Ріттер виводив його із загальної кризи ліберальної форми державності і суспільства. Кладучи в основу своїх міркувань політичну історію державності, він ідеалізував пруський мілітаризм як такий, що був змушений постійно захищатися від сусідніх держав, які прагнули знищити Пруссію. Корені воєнничого мілітаризму вчений пов’язував з Французькою революцією і Наполеоном, в той час як політику Бісмарка оцінював як таку, що стримувала і обмежувала мілітаристські тенденції (“Держава і війна. Проблема мілітаризму в Німеччині”, 4 томи, 1954–1968). Інший представник консервативного напрямку *Ганс Йоахім Шьопс* (1909–1980) також намагався насамперед реабілітувати Пруссію та “німецький дух”. У п’ятитомній праці “Духовна історія Німеччини нового часу” він заперечував будь-який зв’язок між пруським мілітаризмом і нацизмом. Останній він вважав наслідком Версаля, що принизив “німецький дух” і, тим самим, привів до влади радикальних націонал-соціалістів.

У дискусію з такими поглядами вступив професор Гамбурзького університету *Фріц Фішер*. У 1961 р. він опублікував працю “Зрив до світового панування”. Вивчивши архівні матеріали, він зробив висновок, що німецький уряд напередодні Першої світової війни плевав експансіоністські плани, які підтримували більшість політичних сил і населення. Мало того, вчений стверджував, що Гітлер фактично ставив такі ж загарбницькі цілі, тим самим демонструючи спадкосмість німецької політики у ХХ ст.

Консервативні історики не погодилися з такими міркуваннями, вважаючи, що вони принижують національну гідність німців.

Дискусія досягла апогею 1964 р. Фріц Фінсер відстоював свої погляди у пізніших працях, наполягаючи на взаємозв'язку і спадкоємності між пруським милітаризмом і нацизмом ("Війна Люзовій. Німецька політика в 1911–1914 рр.", 1969). Його погляди розвинули учні, зокрема, професор Гамбурзького університету *Гельмут Беме* у фундаментальній роботі "Німецький шлях до могутності 1848–1881" (1966). Цей дослідник розширив поле аналізу, включивши у вивчення не тільки державу, а й економічні та соціальні стосунки. Він стверджував, що внаслідок промислової революції і боротьби за ринки Пруссія змогла встановити своє економічне панування у Центральній Європі, об'єднати господарство інших німецьких держав і поставити їх в залежність від себе. Результатом стало усунення від впливів буржуазних сил і зосередження влади в руках аристократичних угруповань. Таким чином, сформувалася міцна авторитарно-консервативна система, яка вплинула на розвиток Німеччини.

Консервативні погляди були властиві історикам правої політичної орієнтації. Вони гуртувалися навколо створеного у Тюбінгені 1960 р. Інституту післявоєнної німецької історії. У численних працях консерватори намагалися висвітлювати історію Німеччини з націоналістичних позицій. Так, у двотомній праці *А. Гельбока* "Історія німецького народу" (1964–1967) пропагувалися ідеї про вищість німецької нації над іншими народами, необхідність об'єднання всіх німців в єдиній державі, включення в неї Австрії і частини Швейцарії, а також територій, з яких після війни було виселено близько 7 млн німців. Для цих істориків національні цінності залишалися пріоритетними, а держава – прямим знаряддям їх втілення. Професор Рурського університету *Б. Віллме* у праці "Німецька нація" (1982) зазначав, що історія творить і згуртовує націю, яка є вищою цінністю, "не підвладною моралі". Тому й період нацизму є невід'ємним елементом німецької нації, з яким повинен ідентифікуватися кожен німець.

Натомість у ліберальному таборі більшою мірою були представлені різноманітні ідейні підходи. У 60-ті роки на його розвиток певний час вплинули теоретики Франкфуртської школи неомарксизму, зокрема "соціальної філософії" *Юріена Габермаса*. Цей вчений пропонував історико-філософську концепцію вдосконалення соціальної організації, засновану на "комунікативній взаємо-

дії членів суспільства в рамках раціоналізації взаємовідносин у соціумі, яка забезпечує появу та зміцнення громадянського суспільства. У лівому спектрі історичних ідей постулати неомарксистзму зближувалися з ідеологією соціал-демократії, котра мала і масові позиції в політичному житті ФРН. Певний час (до об'єднання Німеччини) в спектрі історичної науки були представлені також ортодоксальні марксистки, пов'язані з нечисленною компанією та її Інститутом марксистських досліджень.

У 60–70-ті роки в німецькій історіографії стався перелом, сформувався і поширився напрям *соціальної історії*. Його каталізатором, як і в інших тогочасних історіографіях, були ідеї Школи “Анналів”, американські й британські здобутки “нових істориків”. Молоде покоління істориків ФРН, що виросло після війни, було більш відкритим до світових історіографічних новацій, критично ставилося до традицій і оптимістично дивилося на майбутнє історичної науки та суспільний поступ. Їхня увага перемістилася з подієвої політичної історії на історичні процеси й соціальні структури, досліджувані з допомогою методів соціальних наук. При цьому вони пригадали теоретичні й методичні постулати К. Маркса, К. Лампрехта і, насамперед, М. Вебера. У центрі зацікавлень істориків були явища індустріалізації, умови життя і праці різних верств населення, до наукового вжитку запроваджувалися нові масові і статистичні джерела, методи аналізу. Відбулося поступове зближення історії та соціальних наук. Потрібно зазначити, що в розвитку соціальної історії у ФРН важливу роль відіграли ідейно-політичні чинники: критика традиції пошуку в історії “німецького духу”, своєрідний “розрахунок з минулим” і утвердження нових поглядів на майбутнє. Тому в працях прихильників цього напрямку політичні асоціації тривалий час були присутніми на підсвідомому рівні.

У 1957 р. група істориків з Гайдельберга під керівництвом К. Янке і В. Конце створила “Робочу групу сучасної соціальної історії”, яка об'єднала прибічників міждисциплінарних студій. У 60-ті роки було відкрито нові університети у Білефельді, Дортмунді, Регенсбурзі, Констанці, Бохумі, де виникли відповідні кафедри соціальної історії, згуртувалися молоді дослідники. Кількість прибічників соціальної історії почала стрімко зростати, охопивши з часом більшість університетів. 1975 р. вони об'єдналися навколо заснованого цього ж року часопису “Історія і суспільство. Часопис історичної соціальної науки”. Провідну роль у ньому відігравав Г. У. Велер.

В основі “історичної соціальної історії” були концепти суспільства рівноправних громадян, в яких йшлося про значення раціональної орієнтації в справі врегулювання суспільних проблем. Вони стали методологічною основою для оцінки сучасності й минулих подій. Завдяки їм на історичну арену виводилися народні маси та їх роль у суспільних трансформаціях. Виник особливий гатунок історіописання – т. зв. “політична соціальна історія”, де події політичного життя пояснювалися за допомогою соціальних процесів. Прихильниками такого історіописання стали знані й молоді історики Ф. Фішер, К. Д. Брахер, Г. У. Велер, Т. Шидер, Г. А. Вінклер та інші.

Особлива роль у соціальному спрямуванні німецької історіографії належить *Вернеру Конце* (1910–1986). У своїх студіях він спирався на теорію індустріального суспільства. На його думку, промислова революція XVIII–XIX ст. глибоко змінила хід історії, запровадивши колективну дію мас на місце волі окремих осіб. Традиційні замкнуті суспільні структури були зруйновані і на їх місці сформувалися нові відкриті суспільства із взаємообміном культурними здобутками. Учений запропонував нову періодизацію всесвітньої історії: доісторична епоха примітивних культур, епоха високої культури статичного характеру і епоха високих культур динамічного плану (сучасність). Однодумці й ровесники В. Конце – Г. Ротфельс і Т. Шидер – підсилили культурні аспекти його підходу завдяки залученню теорії ідеальних типів М. Вебера. Цим же шляхом пішли й численні учні. Проте в Німеччині виникло декілька різних течій соціальної історії.

Представники “історичної соціальної науки” були змушені в 70-ті роки виступити на захист історичних знань, котрі в цей час були піддані сумнівам через їхню політичну заангажованість та уповільнену реакцію на світові світоглядні зміни. У низці земель ФРН викладання історії в школі було замінене курсом “суспільствознавства”. Це викликало протест Союзу німецьких істориків, бурхливі дискусії на тему “чи потрібна історія?” в засобах масової інформації та парламенті. Рішення про скорочення курсів історії в школах невдовзі було скасоване, а дискусія послугувала стимулом до активізації історичного середовища щодо висвітлення тих тем, які викликають найбільший суспільний інтерес. Наслідком дискусій стало зростання престижу і впливів історіографії у 80–90-ті ро-

ки XX ст., коли стався культурно-антропологічний новоріг в історіописанні й на перший план вийшли проблеми "пам'яті" та "ідентичності", що спричинили жвавий інтерес ширшої громадськості.

Зближення історії з іншими соціальними і гуманітарними науками виявилось плідним для німецької історіографії. Слідом за світовою історичною думкою у 80–90-х роках німецькі історики активно переключилися на свідомісні процеси. Культурна антропологія привернула увагу багатьох дослідників, спрямувала їх пізнання на вивчення свідомісних структур – менталітету. Вона змусила підсилити герменевтичний складник досліджень, розшифрування сенсів, які стоять за мовою і артефактами відповідної епохи й середовища. Хоча назагал постмодерністські впливи позначилися на розвитку німецької історіографії меншою мірою, ніж в інших західних країнах.

У 1990 р. німецька історіографія опинилася в новій ситуації – до неї приєдналася східнонімецька історична наука, що мала певні особливі традиції, наукові центри і здобутки. Історики НДР, поза прискіпливим ідеологічним контролем з боку комуністичного режиму, зуміли розвинути плідні дослідження з аграрної історії Центральної та Східної Європи, історії Ганзи і скандинавських країн, порівняльної історії революцій нового часу. Після утворення об'єднаної Німеччини розпочався процес "департизації" східнонімецьких університетів, під час якого історичні факультети були тимчасово закриті до завершення набору нових викладацьких кадрів за існуючою у ФРН процедурою. У 1991 р. директором Інституту історичних наук Берлінського університету став знаний західнонімецький вчений-історик Г. А. Вінклер. Вдалося уникнути "полювання на відьом" і працевлаштувати за фахом більшість істориків колишньої НДР, зберегти провідні історичні часописи, оновити тематику досліджень. У Берліні було створено Центр досліджень з історії та теорії науки, де почали працювати відомі східнонімецькі гуманітарії, зокрема історики. Отримавши в своє розпорядження багаті архіви НДР, під егідою спеціальної комісії бундестагу історики підготували і опублікували у 1990-х роках дев'ять томів документів про комуністичний режим НДР.

Наприкінці XX ст. німецька історіографія являла дуже строкату картину. У ній працюють найрізноманітніші школи і напрями, представники яких досліджують як проблеми національної, так і

всесвітньої історії. В останнє десятиріччя ХХ ст. німецькі історики поза конкретно-історичними студіями реалізовували і, частково, реалізують низку міжнародних науково-дослідницьких проєктів. Серед них проєкт “Диктатури в Європі ХХ ст.”, який виконує Центр досліджень сучасної історії в Потсдамі під керівництвом Ю. Кокки. Під егідою Фонду Фрідріха Еберта і під керівництвом Г. А. Ріттера реалізується 12-томний проєкт “Історія робітників і робітничого руху в Німеччині”. З 1991 р. публікують дослідження серії, присвяченої історії європейської буржуазії, у якій побачили світ монографії Г. Берггоффа, М. Вінфорта та інших. Професор Берлінського університету В. Бенц ініціював реалізацію міжнародного проєкту “Європейська історія”, який за участю провідних вчених багатьох країн світу повинен у декількох десятках томів висвітлити всі аспекти історії континенту від часів античності до наших днів. Зацікавленість німецьких істориків викликає тема “реального соціалізму” або вивчення суспільного розвитку НДР та його порівняння з ФРН.

Організація історичної науки. На відміну від інших західних країн історичні дослідження у ФРН зосереджені не тільки в близько 40 університетах та вищих школах, а й в численних спеціалізованих науково-дослідних центрах, інститутах, товариствах. Дослідження спираються на солідні фінансові субсидії з федерального і земельних бюджетів, партійних кас і добродійних фондів. Особливістю ФРН є широкий спектр добродійних організацій, котрі фінансують гуманітарні і, зокрема, історичні дослідження: Союз фондів для розвитку німецької науки, фонди Ф. Тіссена, Фольксвагена, Рокфеллера, Г. Форда, К. Аденауера, Г. Зайделя, Ф. Наумана, Ф. Еберта тощо.

Найбільшим спеціалізованим центром є мюнхенський Інститут сучасної історії (1947), який вивчає історію Німеччини у ХХ ст. Він має свій часопис (“Квартальник сучасної історії”), публікує документи і дослідницькі праці (“Баварія у часи націонал-соціалізму”, 6 томів, 1977–1983). Він же видає “Бібліографію історії сучасності”, яка налічує понад 75 тис. публікацій, присвячених історії націонал-соціалізму. Подібні проблеми вивчає також Воєнно-історичний центр досліджень у Фрайбурзі (1957), який опублікував 10-томну працю “Німецький райх і Друга світова війна” (1979–1985).

Одним з найбільших фахових товариств є Союз істориків Німеччини (СН), створений 1949 р. на базі розлушеного Союзу ні-

мецьких істориків, що існував з 1893 р. Він об'єднує фахових істориків університетів, історичних установ і шкіл на засадах індивідуального членства. У 90-х роках його членами було понад 900 істориків. До того ж, в складі СІН створено вісім комісій, котрі координують дослідження в різних напрямках, починаючи з давньої історії і закінчуючи історією Східної Європи.

З 1949 р. діє Союз вчителів історії Німеччини (СВІН), що об'єднує 11 земельних союзів вчителів і три тисячі членів. Його метою є обмін досвідом викладання, методична допомога і підвищення кваліфікації. Видається часопис "Історія в школі", щотри роки проводять з'їзди товариства.

У 1972 р. було створено Об'єднання позауніверситетських історичних дослідницьких закладів у ФРН, до якого увійшло понад 40 наукових організацій і центрів. Воно утворило низку комісій, котрі займаються координацією досліджень, поширенням інформації науково-історичного характеру, проведенням наукових конференцій і семінарів. Об'єднання видає авторитетний "Щорічник історичних досліджень у ФРН", що подає інформацію про стан і проблеми історичної науки.

Особливу роль у німецькій історіографії відіграє Товариство імені М. Ранке, засноване 1950 р. в Гамбурзі. Воно об'єднує фахових істориків консервативного табору (Г. А. Райн, Г. Ресслер, О. Гаузер та інші). У 60-ті роки Товариство відмовилося від одіозного націоналізму й почало підтримувати серйозні наукові дослідження. Щорічно воно проводить тематичні засідання в замку Генсбург Бюдінген, куди з'їжджаються німецькі та зарубіжні вчені, видає свій друкований орган "Історико-політична книга" і серію праць "Особа в історії" (вийшло понад 100 томів). Проявляючи інтерес до суспільних еліт, публікує серію "Провідні верстви Німеччини нового часу" (понад 10 томів), а також "Книги Януса: нариси всесвітньої історії" (понад 20 томів).

Архівні установи Німеччини привертають особливу увагу істориків; у них зібрано багато документів, важливих для дослідження насамперед європейської історії ХІХ–ХХ ст. Провідною архівною установою ФРН є створений 1960 р. Федеральний архів у м. Кобленц з відділеннями Воєнного архіву у Фрайбурзі і Політичного архіву в Бонні. На їхній базі у 1956 р. продовжено видання оглядової серії "Документи німецької зовнішньої політики

1918–1945” (понад 60 томів). Федеральний архів зберігає документи центральних державних установ Німеччини, а також частину архіву НСДАП.

У Берліні діє два великих архівосховища – Архів фонду пруського культурного спадку, що містить матеріали з історії Пруссії, і Берлінський документальний центр, у якому зберігаються документи НСДАП (11 млн облікових карток членів), СС, міністерства з расових питань (до 1990 р. перебував у віданні держдепартаменту США). У Мюнхені діють Баварський головний архів і Тасмний державний архів. Подібні архівні установи розташовані в центрах інших земель ФРН – Гамбурзі, Вісбадені, Ганновері, Кілі, Штутгарті, Кьольні тощо. Діють також численні університетські та місцеві архіви.

Історична періодика ФРН охоплює понад 250 різних часописів, кварталників та щорічників. Авторитетними вважаються “Історичний журнал” (“Historische Zeitschrift”), що виходить у Мюнхені з 1859 р., теоретично-методологічний часопис “Століття” (“Saeculum”), що з 1950 р. видається у Фрайбурзі, часопис з історії робітничого руху “Архів соціальної історії” (“Archiv für sozialgeschichte”), що виходить під егідою Фонду Ф. Еберта з 1961 р. Популярністю користуються часописи “Аргумент” (“Das Argument”), “Стб-рінки німецької та міжнародної політики” (“Blätter für deutsche und internationale politik”), “Історичні соціальні дослідження. Квант інформації” (“Historische sozialforschung. Quantum information”) тощо.

Соціальна історія. Як зазначалося вище, з 60-х років ХХ ст. у німецькій історичній науці стався рішучий поворот у бік соціальної історії. У процесі утвердження засад соціального дослідження у ФРН виникло декілька напрямів і шкіл.

Найперше заявила про себе школа соціальної історії в *Гайдельберзькому університеті*, засновником якої вважають В. Конце. Тут виникло “Робітничє товариство з сучасної соціальної історії” (1957), члени якого досліджували інтеграцію промислових робітників до капіталістичної суспільної системи. Товариство розпочало випуск серії досліджень “Індустріальний світ”; у них розглядали різноманітні питання, пов’язані зі змінами німецького суспільства у ХІХ – на початку ХХ ст. Молоді дослідники звернули особливу увагу на робітників і робітничий рух, вважаючи, що з ними пов’язані важливі соціальні процеси і перетворення, які заторкнули все німецьке суспільство. У підсумку виникла нова типологія німе-

цького і міжнародного робітничого руху. Було виокремлено три основні типи робітничого руху: англосаксонський, російський і німецький. Англосаксонський тип вирізнявся прагматизмом, реформізмом та ідеологічною слабкістю. Для російського типу були характерні підвищена увага до ідеологічних питань і активна революційна позиція, що зумовлювалося існуванням консервативно-авторитарної політичної системи. Німецький тип робітничого руху посідав проміжну позицію між двома вищезазначеними і вирізнявся особливими суперечностями: йому були властиві значне відчуження від держави і суспільства, прагнення створити окрему соціальну групу та її політичне представництво, дуалізм революційної ідеології і реформістські практики. Тому німецький робітничий рух розвивався особливо складним шляхом.

У Марбурзькому університеті навколо професора *Вольфганга Арендота* (1906–1985) у 70-ті роки сформувалася марксистська ("марбурзька") школа історії робітничого руху. Представники школи зверталися насамперед до питань ідейно-політичного розвитку робітничого руху і становища робітництва. Цим питанням присвятив свої роботи засновник школи – "Піднесення і криза німецької соціал-демократії" (1964), "Історія німецької соціал-демократії" (1975). Він вважав, що німецьке робітництво було найбільш послідовним носієм демократичних ідей, що пробивали собі шлях у німецькому суспільстві в цілому.

Інший представник цієї школи – *Райнгард Кюль* – вивчав історію німецького нацизму. Його роботи виявили причини значного поширення націонал-соціалістичних ідей у німецькому суспільстві після Першої світової війни ("Націонал-соціалістична ліва", 1966; "Фашизм. Причини. Структура панування. Актуальність", 1983; "Нація. Націоналізм. Національне питання", 1986). Він показав, що нацисти, на відміну від традиційних консервативних партій, змогли забезпечити масову базу для реалізації цілей, яких намагалися досягти правоконсервативні сили. Результатом цього став союз двох нерівноцінних партнерів – масової націонал-соціалістичної партії і промислово-аристократичних еліт. Масовість руху, що відображала прагнення як великої буржуазії, середніх і дрібних власників, так і найманих працівників, стала запорукою встановлення нацистської диктатури.

Ще одна школа, яка одержала назву "соціально-критичної", виникла в Білефельдському університеті. Її характеризував більш широкий підхід до соціальної історії в дусі Школи "Анналів", який передбачав аналіз соціальних шарів, політичних форм панування, економічного розвитку і соціально-культурних феноменів. У такому плані соціальна історія повинна була досліджувати соціальні структури, процеси та дії, розвиток класів, верств і груп, їх взаємодії та конфлікти. Через такий підхід історики намагалися критично переосмислити німецьке минуле, звільнити його від "елітарних" тлумачень, вивести на перший план масові демократичні процеси. Водночас така оновлена історія мала стати "політичною педагогікою", що розвінчає усталені націоцентричні стереотипи. Теоретичною підставою досліджень було обрано теорію модернізації, ідеї М. Вебера і марксизм.

Лідером соціально-критичної школи став професор університету в Білефельді *Ганс Ульріх Велер*. Він створив концепцію німецької історії XIX–XX ст. ("Бісмарк і імперіалізм", 1969, "Німецька імперія 1871–1918", 1973 тощо). Учений показав, що всі сфери суспільного життя нерозривно пов'язані між собою. Політика імперіалізму, яку проводили правлячі кола Німеччини в другій половині XIX і на початку XX ст., була одним із способів стабілізації влади, що прагнула розв'язати внутрішні проблеми не шляхом реформ, а зовнішньої експансії. Це спричинило поширення націоналізму, який переріс у шовінізм і закріпився у свідомості мас. У результаті цього не відбулося модернізації суспільних відносин, збереглися віджиті форми авторитарного правління, котрі штовхали країну до чергової диктатури, якою став нацизм. Учений склав послідовний ланцюг спадкоємності влади від Бісмарка до Гітлера, аргументовано показав відставання модернізації суспільних стосунків від індустріального розвитку, що становило внутрішню суперечність історії Німеччини. Своєрідність Німеччини, на його думку, полягала в тому, що на рубежі нового часу у ній не відбулося успішної демократичної революції.

Герріх Август Вінклер свої дослідження присвятив історії робітничого руху у Веймарській республіці ("Робітники і робітничий рух у Веймарській республіці", 3 томи, 1984–1987). Проаналізувавши великий комплекс різноманітних документів, учений показав, що робітничий рух не зміг закріпити демократичних засад державного правління, пішов на необґрунтований компроміс зі

і стирим бюрократичним апаратом і консервативними силами. При цьому значну долю вини за крах демократичних інститутів у Пфальмській республіці він поклав на німецьких комуністів, які теж причинилися до компрометації і розхитування демократичних інститутів за вказівкою Комінтерну, що полегшило встановлення нацистської диктатури.

Професор Дюссельдорфського університету *Вольфганг Моммсен* досліджував проблеми німецького та міжнародного імперіалізму, спираючись на творчі здобутки М. Вебера. Він побудував свою теорію імперіалізму як технологічної та економічної переваги розвинутих країн, для яких стали тісними їхні власні кордони. Учений виокремив два типи імперіалізму – реакційний і загарбницький, що здійснює захоплення нових територій, й історично прогресивний, який спрямований на вивіз капіталів, міжнародну співпрацю й кооперацію.

Найбільш різноманітну картину соціальної історії Німеччини презентував знаний представник цього напрямку *Юрген Кокка*. У численних роботах про стан і зміни німецького суспільства в XIX і XX ст. він прагнув простежити за змінами, що відбувалися в різних соціальних групах під впливом політичних, економічних, воєнних, культурних чинників. В одній з монографій, присвячених стану німецького суспільства в роки Першої світової війни (“Класове суспільство під час війни. Німецька соціальна історія 1914–1918”, 1973) він довів, що у той час значно зміцнилися позиції промислових підприємців, котрі відтіснили земельну аристократію на другий план. Але це не змінило ситуації на краще – демократичні реформи, яких потребувала Німеччина, так і не відбулися. В інших працях Ю. Кокка зайнявся вивченням розвитку німецького капіталізму, ролі і становища соціальних верств у цьому процесі.

Уривок з праці Ю. Кокки “Ремісники, робітники і держава: з соціальної історії початків німецького робітничого руху” (1991):

“У підсумку можемо ствердити, що, по-перше, ранній робітничий рух більшою мірою сформували ремісники і халупники та їхні традиції, ніж це було визнано самим робітничим рухом і ніж звичайно представляли пізніші історики. Якщо серйозно поставитися до цього питання, то побачимо, що ранній робітничий рух не був

простим реформістським чи революційним рухом, що прагне визволення, а що був він також виразом традиційно вкоріненого, захисного протесту проти процесу модернізації. По-друге, [я] старався показати, що до цієї нової інтерпретації не слід прив'язувати надто великої уваги. З багатьох точок зору робітничий рух був відкритий і фундаментально новий – у тому, що заглядав у майбутнє і зумів розкритися як класовий рух, який виходив за рамки галузевого поділу. Починаючи з XVIII ст. інтервенціоністська політика авторитарної держави не була єдиним, хоча і головним фактором, що причинився до цього процесу. Держава набагато більше втручалася у формування соціальних зв'язків у Німеччині, ніж в інших країнах. Уклад сил, пов'язаних ремісничо-становими традиціями, і вплив авторитарної держави сформували істотні риси німецького робітничого руху і визначили особливу ситуацію в Німеччині порівняно з іншими країнами” (*J. Kocka. O historii społecznej Niemiec. Poznań, 1997. S. 237*).

Далеко не всі німецькі історики сприймали новаторські підходи соціальних істориків. За лаштунками їхніх праць проглядала тенденція ревізувати німецьку історію з позицій нової політичної реальності ФРН. З академічною критикою їхніх поглядів виступив мюнхенський історик *Томас Хіннердей* (1927–1992). Він вважав доцільним використання соціологічних методів в історичних дослідженнях і підвищення уваги до соціально-економічних структур, але не погоджувався з перетворенням історії на “політичну педагогіку”, яка бачить своє призначення лише у витягненні уроків з минулого. Учений розвивав думку про те, що завданням науки є показати, що відбувалося і чому відбулося саме так, а не інакше. Він наполягав на тому, що історію Німеччини не можна розглядати тільки через лінію спадкосмітності від Бісмарка до Гітлера і не бачити інших, хоча й нереалізованих ліній розвитку, зокрема ліберально-демократичної. Реальна історична дійсність, вважав Т. Хіннердей, є багатоманітнішою, ніж вона представлена в роботах соціальних істориків.

Культурно-антропологічна історія. Постмодерн почав впливати на німецьку історіографію ще у 70-х роках ХХ ст. Під впливом Школи “Анналів” і американської історичної науки частина німецьких істориків звернулася до вивчення умов життя і побуту окремих осіб і спільнот, відмовляючись від студіювання політичних і соціально-економічних структур. Вони застосували методи

антропології, психології, культурології, запровадивши в науку нові джерела – метричні записи, матеріали усних опитувань, епістолярії, художню літературу, фольклор тощо. Так, *Рольф Еугельзін* в книзі “Неписьменність і читання” (1973) показав, яку літературу читали широкі кола німецького населення на початку епохи капіталізму і як вони сприймали прочитане. На прикладі одного міста Бремена він ствердив, що “революція у читанні” відбулася лише наприкінці XVIII ст. Від середньовіччя до середини XVIII ст. люди читали “екстенсивно”: у них було лише кілька книжок, переважно релігійних, або календарі, які вони читали вголос і в групах знову і знову; і це вузьке коло традиційної літератури значно впливало на їхню свідомість. З початку XIX ст. люди почали читати “інтенсивно”: читали різні види паперової продукції, особливо журнали і газети, прочитували один раз, одразу читали інші. *Рольф Шенде* звернув увагу на той же період минулого Німеччини, охарактеризувавши усну народну творчість кінця XVIII – початку XX ст. (“Народ без книги”, 1970). *Карстен Кютхер* дослідив світ злидарів і волоцюг в німецьких землях XVIII ст. (“Люди на вулиці”, 1983).

Від початку 80-х років унаслідок “антропологічного повороту” в світовій історіографії і переносу акцентів вивчення з великих структур на рівень окремої людини і повсякденності Німеччину охопив справжній “історичний бум”. Виник масовий інтерес до вивчення минулого свого міста чи села, історії родини. У родинуках і публікації документів та пам’яток співпрацювали фахівці і любителі, проводилися численні “історичні робітні”, широко практикувалася “усна історія”. У Німеччині виникло близько 40 ініціативних груп, які вивчали буденне життя малих спільнот та окремих осіб у різні періоди минулого, надаючи перевагу тим, кого називали “безіменні статисти”.

Представники академічної науки достатньо скептично поставилися до зусиль ентузіастів, але підтримали ідею розвитку “*історії повсякденності*” (Alltagsgeschichte). Вони запропонували відмовитися від вивчення соціально-економічних структур і процесів та перейти до дослідження таких питань, котрі раніше не бралися до уваги, зокрема ролі “маленької” людини в історії, її буденного життя, взаємин із соціальними структурами. Найбільший вклад в розробку наукової теорії “історії повсякденності” вніс співробітник Інституту історії ім. М. Планка в Геттінгені *Альф Людтке*. Він

вивчав історію німецьких робітників в XIX і XX ст. на предмет їх ставлення до взаємин з власниками, сприйняття різних ідеологічних доктрин і показав, що залежність робітників від заводського керівництва була далеко не абсолютною – вони знаходили у фабричних порядках певні “ніші”, в яких самостверджувалися.

На початку 1990-х років “історія повсякденності” стала самостійним напрямом в німецькій, а також і у світовій історіографії. На Національному конгресі німецьких істориків в Ганновері 1992 р. була створена спеціальна секція “Що буде після історії повсякденності?”. На ній сформувалася група дослідників, які надавали перевагу історії буденності. 1993 р. вона почала видавати періодичне видання “Історична антропология. Культура. Суспільство. Повсякденність”, поставивши завдання “розкрити” історію через “призму життєвих обставин людей”.

Прихильники цього напрямку трактують повсякденність досить широко – від соціального портрета середньовічного суспільства до історії міста, села, приватного життя, дитинства і смерті тощо. Повсякденність, на їхню думку, відображає масову свідомість людей та їхніх традиційних уявлень, показує особистісне сприйняття суспільних процесів. Вивчення показує, що повсякденність нерозривно пов’язана з ментальністю, оскільки демонструє насамперед стійкі і тривалі форми міжособових зв’язків у суспільстві: змінюються політичні системи і режими, ідеологія та її соціальні носії тощо, а повсякденність залишається малозмінною формою соціальної поведінки, зумовленою тривалими культурними традиціями та звичками.

Німецькі історики приділили увагу розробці методологічних питань повсякденної історії. Вони ввели у вжиток категорію “привласнення світу” (*Aneignung*), згідно з якою кожна людина, потрапивши в ту чи іншу життєву ситуацію, буде поводити себе відповідно до свого світогляду, ставлення до дійсності, а не визначених соціальних норм. Тому пояснювати поведінку людини можна не з позицій її жорсткого підпорядкування соціальним нормам, а з варіативності ситуації та неповторності кожної людини. Характер взаємин між людьми, що гарантує соціальну впорядкованість, ставить кожну людину перед необхідністю вибору складних життєвих рішень. Цей вибір і стратегія поведінки, на думку А. Людтке, зумовлені характером людини, її своєрідністю і “впер-

історії", її поруванням загальних групових настанов. Запровадження кінеторії "впертості" (Eigensinn) зумовлено визнанням своєрідної форми організації особистості, яка формується в умовах конфронтації суб'єкта з усталеними суспільними структурами (в цьому проявляється вплив неомарксистських ідей).

В історії повсякденності німецькі дослідники виокремлюють проблему насильства, вбачаючи її прояви у стосунках між державою і громадянами, режимом і суспільством. Влада виступає і як ініціатор запровадження регламентуючих норм, і як соціальна практика. У підсумку, суспільні процеси набувають форми складної діалектики і моделі розвитку, в рамках якої міститься і взаємодія, і конфронтація людей та влади. Прикладом таких взаємин є вивчення історії Німеччини періоду нацистського режиму, яке показало, що опір гітлерівцям з боку суспільства був маргінальним явищем, навпаки, більшість звичайних німців були лояльні в стосунках до режиму і навіть ініціювали його репресивні акції (прці А. Людтке, Д. Шуманна).

Гендерна проблематика не набула особливого поширення в Німеччині, але й тут з'явилися перші дослідження, зокрема *Утти Даніель* про становище і повсякденне життя німецьких жінок-робітниць у роки Першої світової війни ("Робітниця у воєнному суспільстві", 1989).

У Німеччині розвинувся особливий підхід до інтелектуальної історії, який одержав назву "історія понять". Біля його початків стояли *Отто Брушер*, *Вернер Коцце* і *Райнгард Коззлек*. Вони запланували колективну історію політичних і соціальних понять з особливим наголосом на періоді 1750–1850 рр. Результатом колективних досліджень стала 8-томна праця "Основні історичні поняття" (1972–1993), в якій на семи тисячах сторінок було обговорено 120 понять – їх виникнення, запровадження, вживання, зміст. На підставі проведеного аналізу Р. Коззлек розробив оригінальну методологію історичного пізнання, що поєднувала соціологічні ідеї М. Вебера та герменевтику Г. Гадамера, наводячи часовий місток між сприйняттям і розумінням уживаних історичних понять ("Часові пласти. Дослідження з теорії історії", 2000). Вона змушує дослідників минулого враховувати відмінність вживання і тлумачення термінів залежно від історичного часу.

Проблеми національної історії. Внаслідок обставин суспільно-політичного розвитку ФРН сучасна німецька історіографія обертається переважно навколо питань нового та новітнього часу. Серед них центральною проблемою, як зазначалося вище, була тема нацизму, що заторкувала комплекс явищ нового та новітнього часу. Створений 1919 р. і відновлений 1947 р. Інститут сучасної історії у Мюнхені відразу приступив до нагромадження документів з історії III Райху і націонал-соціалізму. Навколо нього згуртувалася група молодих істориків. Згодом інститут почав публікувати наукові збірники “Третій райх” (1981) та документи (“Анатомія держави СС”, 2 томи, 1983). Подібні дослідницькі роботи провадились у Воєнно-історичному дослідницькому центрі Фрайбурга, Федеральному центрі політичної освіти в Бонні, Інституті європейської історії в Майнці, багатьох університетах та історичних товариствах.

Одним з перших досліджень стала книга *Ереста Польте* “Фашизм у його епоху” (1963). Спираючись переважно на офіційні документи нацистів та їхніх вождів, історик стверджував, що фашизм (нацизм) став реакцією на марксизм і лібералізм, народжених на ґрунті капіталізму.

Більшою глибиною проникнення відзначалися праці професора політичних наук Боннського університету *Карла Дітріха Брахе*ра, зокрема “Німецька диктатура. Виникнення, структура, розвиток націонал-соціалізму” (1969). Цей вчений виводив нацизм з поєднання трьох ідейних течій – демократії, соціалізму і націоналізму, які переплелися під впливом Першої світової війни. У Німеччині, яка програла війну, націоналістично-авторитарна за сутністю і революційна за формою хвиля знищила слабкі інститути демократичного суспільства і призвела до встановлення тоталітарної диктатури.

Уривок з есея К. Д. Брахера “Авторитаризм і тоталітаризм” (1988):

“Після Жовтневої революції в Росії [1917 р.] пролунав сигнал зліва, а з Італії пролунав не менш виразний сигнал захоплення влади справа. Зрозуміло, що Муссоліні теж вийшов з революційного соціалізму; фактично його фашизм за своєю структурою і впливом був більш комплексним, ніж лівацьке гасло “контрреволюції”. Сталося так: всередині антидемократичного руху розвинулися одночасно дві складні концепції, позначені спокуюсою і терором, що

випиналися дуже суперечливими в конфліктах століття: фашизм і тоталітаризм. Італійська післявоєнна політика, нерішуча через перешлетіння революційності і націоналізму, прокомуністичних і антикомуністичних гасел та устремлінь, побачила першу перемогу одного з нових масових рухів. Комбінацією у цьому консервативних і прогресивних, антикомуністичних і державно-соціалістичних цілей, комбінацією, що зверталася до всіх класів, цей рух боровся передусім проти ліберальної демократії. Такі рухи були дійсно новим феноменом міжвоєнного періоду, з якого підносилися нові форми диктатури – тоталітарної диктатури. Але значення таких високо ідеологізованих масових рухів і “абсолютно інтегрованих партій” полягало у факті, що вони робили можливим відновлення крайностей національно-імперіалістичної державної політики в Європі, а потім проводили до її глобального занепаду. Особливий внесок фашизму до модерної історії був фактично неочікуваним відкриттям – неочікуваним насамперед для лівих, – що антимарксизм і антилібералізм як поряд, так і в комбінації можуть стати притягальними для мас. Проте це передбачало логічну формулу націонал-соціалізму. Як альтернатива до марксизму і капіталізму, лібералізму і комунізму (проти “Червоного фронту” і реакції”) націонал-соціалізм запропонував масам здійснення національних і соціальних вимог у національно-революційній обгортці.

Націонал-соціалізм у Німеччині висловив цю вимогу зрозуміло і радикально навіть у своїй назві, і він без всякого сумніву повинен сприйматися як німецький фашизм. Його “революція справа” (Ганс Фреер) означає більше, ніж контрреволюція, про яку ліві опоненти говорили з такою рішучою недооцінкою. Їхній присуд був сформований і поширений з допомогою міфу про “добру” революцію, що базувалася на французькій моделі або навіть на ленінській всеохопній меті і дещо рідше на поміркованому американському ідеалі. Ліберальні спостерігачі, з другого боку, вагалися через моральні та інтелектуальні причини застосувати концепцію революції до націонал-соціалістичного типу захоплення влади, навіть якщо вони відкидали марксистські і комуністичні вимоги щодо доброї або справжньої революції, яка донині зберігає подібне розрізнення між правим путчем і лівою революцією. Безперечною правдою є те, що національні соціалісти бачили себе великими противниками Французької революції. Коли вони захопили владу в 1933 р., Геббельс емоційно проголосив: “З цим роком 1789 рік викреслений з історії”. Водночас вони не без підстав говорили про свою “легальність” і про “національну революцію”. Ігнорування або недооцінка цього є рівнозначною певному хибному розумінню.

яке трапляється в критиці тоталітаризму, що закладає уявні відмінності між лівою і правою диктатурою. Тим не менше, навіть якісні відмінності в інтелектуальній і моральній сферах не призводять до вирішального заперечення концепції тоталітаризму, якщо форми ідеологізованого правління однієї партії та його brutальні наслідки для тих, ким вона править і кого переслідує, є подібними. У Німеччині націонал-соціалізм з його революційністю і водночас псевдodemократичною ударною силою найяскравіше показав себе у битві проти Веймарської республіки. Він здобув перемогу в диктаторських змаганнях над комунізмом і, після 1938 р., над фашизмом” (K. Bracher. *Turning Point in Modern Times. Essays on German and European History*. Cambridge, Mass. and London, 1995. P. 123-124).

Найбільш ґрунтовні праці з історії нацизму з'явилися з-під пера істориків, пов'язаних з Інститутом сучасної історії. Передусім заслуговує на увагу монографія його директора *Мартина Брошата* (1926-1989) “Держава Гітлера” (1979). У ній дослідник зробив висновок, що нацизм був закономірним продуктом розвитку німецького суспільства, де правлячі кола прагнули розв'язати внутрішні суперечності завдяки зовнішній експансії. Нацисти стали класичним взірцем такої недалекоглядної політики. М. Брошат однак не асоціював Гітлера і нацистів з німецьким народом, який назагал є миролюбним і працьовитим. Співробітники інституту опрацювали двотомну працю “Анатомія націонал-соціалістичної держави” (1965), в якій показали функціонування нацистської влади з її арсеналом каральних військ (СС), концгаборами, масовими екзекуціями цивільного населення, винищенням євреїв, циган (авторами були М. Брошат, Г. А. Якобсон, Г. Бухгайм, Г. Краснік та інші).

Значний суспільний резонанс мала праця публіциста *Йоахіма Феста* “Гітлер. Одна біографія”, що вийшла друком 1973 р. і, незважаючи на великий обсяг (1200 стор.) і високу ціну, швидко зникла з продажу. Її автор підійшов до біографії нацистського вождя з психологічних позицій, намагаючись реконструювати особливий внутрішній світ свого героя, звертаючись до засобів психології і містичних асоціацій. Й. Фесту вдалося представити Гітлера як особистість, яка відображала інтереси, світосприйняття і страхи середнього німецького обивателя, котрий за своє життя пережив глибокі соціальні катаклізми, а також особистість, яка фанатично вірила в своє

що обриває призначення. Успіх книги Й. Феста був значним; вона видана ще кількома виданнями і була перекладена багатьма мовами.

Персоналістський підхід Й. Феста не розкривав соціальних аспектів феномену нацизму. Цей недолік намагалися подолати інші німецькі історики. Герхард Шульц виступив з положенням про те, що нацизм і фашизм були проявами крайнього націоналізму, який був співзвучний з настроями більшості населення, котре зазнало тяжких психологічних травм у роки війни і післявоєнної відбудови. Ного погляди на нацизм, як на споріднене з консерватизмом, марксистом і націоналізмом явище, перегукувалися з поглядами К. Д. Брахера. Постановка нацизму в більш широкій контекст порівняння тоталітарних режимів в Європі першої половини ХХ ст. змусила істориків давати відповідь на запитання, чому в одних країнах перемогли диктаторські режими, а в інших збереглися демократичні інститути.

Г. А. Вінклер спробував дати відповідь на це запитання в праці "Революція. Держава. Фашизм" (1973). Він посилався на відставання певних країн в капіталістичній модернізації, в результаті чого багато верств населення не змогли пристосуватися до нових умов і стали сприйнятливими до радикальних гасел. До цього додалися почуття приниження від поразки у війні (Німеччина, Угорщина, Болгарія), що створили сприятливий ґрунт для крайнього націоналізму. Таким чином історичне минуле лягло важким тягарем у свідомості мас, створивши настрої непевності, недовіри до демократичних інститутів. Цим скористалися "декласовані" елементи суспільства, які не виражали інтересів якихось певних соціальних верств, а лише прагнули перенести вину за негаразди на зовнішніх і внутрішніх ворогів в особі комуністів, лібералів, євреїв тощо.

У середині 80-х років німецька історіографія пережила бурхливу дискусію про сутність і уроки нацизму. Її розпочали статті А. Хільдгрубера і Е. Нольте в авторитетних газетах "Вельт" і "Франкфуртер альгемайне" навесні 1986 р. Автори стверджували, що злочини нацистів не являли якогось виняткового явища в історії ХХ ст., оскільки масові винищення людей за расовими, національними чи соціальними ознаками також були в інших країнах. Ці положення підтримали Й. Фест і К. Гільдебрандт, стверджуючи поширення загальних тоталітарних тенденцій у ХХ ст.

Проти таких поглядів, що затушовували злочини нацизму, виступили філософи та історики ліберальної та лівої орієнтації, як німецькі, так і зарубіжні. Одним з перших подав голос відомий вчений Ю. Габермас, експонувавши політичні наміри “ревізійністів”, котрі прагнули зняти з гітлерівців відповідальність за розв’язання Другої світової війни. Услід за ним у дискусії взяли участь інші вчені. Багато полемічних статей друкував професор університету в Бохумі *Ганс Моммзен*, наводячи аргументи щодо небезпеки відродження німецького націоналізму. У дискусії, що одержала назву “снір істориків”, більшість учених були на боці демократичного табору. Ю. Кокка відзначав не тільки політичні, а й наукові наслідки полеміки: історики внесли в неї елементи наукової критики, що стали вагомим чинником ідеологічної ідентифікації людей.

З новою силою дискусія навколо нацизму спалахнула наприкінці 1990-х років. Приводом для неї стала фотовиставка “Винищувальна війна. Злочини вермахту 1941–1944”, підготовлена Гамбурзьким інститутом соціальних досліджень в рамках науково-дослідного проекту “Перед обличчям нашого століття. Насильство і деструктивність в цивілізаційному процесі”. Виставка супроводжувалася науковими доповідями, конференціями, численними публікаціями. Організатори показали, що вермахт не був таким “чистим”, як тривалий час вважалося в суспільстві, на відміну від каральних структур нацистів. У 1995–1999 рр. виставка демонструвалася у 33-х містах ФРН, її відвідало понад 800 тис. німців. Проте сприйняли її неоднозначно: вона спричинила гостру полеміку в ЗМІ, два тури дебатів у Бундестазі і численні дискусії у земельних парламентах. На адресу організаторів пролунали звинувачення в огульному очорненні всієї армії, сумніви в автентичності деяких світлин. Працівники Інституту продовжили дослідження і 2001 р. підготували нову фотовиставку про злочини вермахту, яка доводила причетність армії до воєнних злочинів проти цивільного населення. Виставки, публікації і полеміка навколо них стимулюють зусилля істориків у намаганні розібратися з феноменом нацизму і взяти з цього далекосяжні уроки.

В останні десятиріччя зріс інтерес до спадку НДР. Минуле Східної Німеччини розглядається під кутом зору “особливого німецького шляху”. Для вивчення історії НДР 1992 р. в Потсдамі був

Утворений Центр історичних досліджень, який певний час очолював Ю. Кокка. Центр публікує збірники “Дослідження історії НДР”.

Насамперед увагу істориків привернула організація системи владди східнонімецької держави, яку вони визначають як однопартийну диктатуру. Така влада була спрямована на контроль і маніпуляцію масами, будувалася за взірцем СРСР. Німецькі історики досліджують функціонування структур, що здійснювали цей контроль: цензуру, поліцію, службу безпеки “Штазі” (С. Локатіс, Г. Лінденбергер). Цікаві дані щодо формування інтелектуальних еліт НДР одержали історики Інституту досліджень ім. М. Шланка в Іюріліні під керівництвом Карла-Ульріха Майєра. Науковець цього шкциду Ральф Ессен показав, що в НДР було фактично сформовано нову університетську еліту, яка на 39% складалася з вихідців з робітничого і селянського середовищ.

Водночас зріс інтерес до з’ясування глибини проникнення політичного контролю за життям східних німців. Крістоф Клесманн показав, що в НДР, незважаючи на тотальний контроль з боку влади, існували зони альтернативної культури – протестантська церква, неформальні молодіжні організації. Аналіз повсякденного життя висвітлив присутність неформальних структур в усіх сферах життя НДР, включаючи виробництво. Іна Меркель встановила наявність у східних німців “буденних структур спротиву”, котрі функціювали на різних рівнях – від родини до спільноти. Проте поки що залишаються без задовільної відповіді питання про причини і насади погодження людей з тоталітарною системою – під примусом чи за взаємною згодою. Історія НДР є яскравим прикладом злиття політичної і соціальної структур, де суспільство виступає як твір політики, хоча й намагається зберегти неформальну автономію від неї.

Ще до 1989 р. німецькі історики намагалися порівнювати розвиток ФРН і НДР, передусім у ракурсі проведення модернізації економіки і суспільних стосунків. У цьому плані ФРН представлялася більш модернізованою країною; НДР відставала від неї на 20–30 років, що стало особливо помітним у 70–80-ті роки. Це відставання проявилось в продуктивності праці, рівні та якості споживання тощо. Загалом розвиток НДР німецькі історики характеризують трьома головними рисами: серед інших країн комуністичного габору НДР була найбільш промислово розвинутою країною; накинута радянська модель устрою затримала модернізаційні процеси у

НДР; весь розвиток НДР був тісно пов'язаний багатьма взаєминами з розвитком ФРН, зокрема й завдяки своєрідному змаганням між двома країнами (Ю. Кокка).

Об'єднання Німеччини створило сприятливі умови для розвитку історичної думки і науки. Німецькі історики здобули високий авторитет у світовій спільноті дослідників минулого, часто виступають ініціаторами та організаторами наукових дискусій, великих міжнародних дослідницьких проєктів, популяризації історичних знань.

ІТАЛІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Основні напрями історіографії. Організація історичних досліджень. Дослідження Рісорджименто. Історіографія фашизму. Історіографія Руху Опору.

Основні напрями історіографії. Після Другої світової війни Італія, що звільнилася від фашизму, стала на шлях демократизації суспільного життя. Схвалена 1947 р. Конституція встановлювала в країні парламентсько-президентську республіку. Соціально-політична диференціація населення, що склалася у попередній період, відчутно впливала на суспільний розвиток, спричиняючи неодноразові політичні кризи. На політичній арені активно виступали ліві сили – комуністи і соціалісти, а також християнські демократи. У результаті компромісів й створення лівоцентристських урядів відзначалося зберегті відносно внутрішню стабільність, а в 60-ті роки досягти високих темпів економічного розвитку. Символами італійського “економічного дива” стали автомобілі фірми “Фіат” й великі вигошляхи. Кризові явища в економіці, що проявилися наприкінці 60-х років, спричинили зростання лівацького тероризму, жертвою якого став також впливовий християнсько-демократичний політик і прем’єр Альдо Моро (1978). Антитерористична боротьба, яку розпочав уряд проти лівацьких угруповань (“Червоні бригади”) і мафії, принесла лише часткові успіхи. Традиція лівоцентристських урядів стала особливістю політичного життя Італії, давала змогу зберігати відносно стабільність і спадкоємність влади. Запорукою демократичного розвитку країни стала участь у НАТО і ЄС. На початку 90-х років назріла гостра потреба реформи політичної системи.

Історична думка у післявоєнній Італії розвивалася в умовах конфронтації світоглядних доктрин, парадигм лібералізму і марксизму, а також світових історіографічних новацій.

У перші післявоєнні роки на інтелектуальну ситуацію в Італії значний вплив мали історико-філософські ідеї *Бенедетто Кроче* (1866–1952), що послуговували підставою для формування і поширення ліберального світогляду. Його теорія “абсолютного історизму”, сформульована ще у міжвоєнний період, наголошувала на ідеальних свідомісних процесах, підпорядкованих універсальному

Духу. Вона суперечила будь-яким намаганням уніфікувати людський розум з допомогою однієї ідеї і тому послуговувала інтелектуальним підґрунтям для протиставлення тоталітарній фашистській ідеології. У своїх працях після війни вчений всіляко наголошував на інтелектуальних цінностях італійської історії, а фашизм кваліфікував як “результат втрати свідомості, депресії суспільства, запаморочення, викликаного війною”, своєрідну моральну “хворобу”.

Ідеї Б. Кроче після війни продовжували впливати на творчість багатьох його послідовників. Серед них виділявся *Федеріко Шабо* (1901-1960), який ініціював багатотомне видання італійських дипломатичних документів, досліджував зовнішню політику Італії (“Історія італійської зовнішньої політики від 1870 до 1896 рр.”, 1965), був прихильником нерозривного взаємозв’язку внутрішньої та зовнішньої політики, який виводив з суспільних умов життя народу. В оцінці генезису і змісту фашизму він відходив від крочеанства, стверджуючи необхідність врахування його соціально-політичних аспектів – інтересів великих промисловців і землевласників, королівського двору. У зв’язку з цим він вважав фашизм продовженням тих антидемократичних тенденцій, котрі проявилися ще в період об’єднання Італії. Певного впливу Ф. Шабо зазнали інші представники історичної науки старшого покоління, які продовжували працювати й у післявоєнній Італії – Ф. Вальсеккі, А. М. Гізальберті, В. Матурі, а також молоді історики, що розпочали діяльність після закінчення війни – Р. Ромео, Р. де Феліче та інші.

Близькими до поглядів послідовників Б. Кроче були методологічні позиції католицької історіографії. Її представники обрали предметом своїх студій історію церкви, релігійних організацій, взаємин церкви і держави тощо. У 50-ті роки з’явилися часописи, які зверталися до цієї тематики – “Коментар” (“Il Commento”), “Життя і думка” (“Vita e pensiero”); було засноване католицьке видавництво “П’ять місяців”. Серед відомих представників цього напрямку були професор Римського університету *Артуро Карло Емоло* (1891–1981), професор Пізанського університету *Етторе Пассерен Д’Андрев*, *Габріеле де Роза*, *П’єтро Скоппола*. Авторитетним центром католицької історіографії став Каголицький університет “Святого Серція” в Мілані. З бігом часу католицькі історики зазнали впливу світської історіографії, розглядали проблеми історії церкви у тісному зв’язку з суспільно-політичними процесами.

На базі посилення позицій лівих партій в політичному житті Італії сформувався й розвинувся впливовий напрям марксистської історіографії. Історики-марксистів гуртувалися навколо центрів з вивчення Руху Опору, італійського й міжнародного робітничого руху. Чимало марксистів зайняли університетські кафедри. Ернесто Раджонієрі, Розаріо Віллари, Джуліано Прокаччі, Ніно Алварі, Енцо Сантареллі та інші. На розвиток марксистської історіографії пряму значний вплив мали праці одного з лідерів італійської комуністичної партії *Антоніо Грамши* (1891–1937). У 1948–1951 рр. під назвою “В’язничні зошити” вийшли друком підготовчі матеріали для його книг, які він написав під час перебування у в’язниці (1929–1935). Поява цієї та інших праць А. Грамши засвідчила творчий підхід автора до марксизму, який згодом стали називати неомаркшизмом. З ним пов’язують відмову марксистів від жорсткого економічного детермінізму, врахування ролі свідомісного чинника, який у підсумку відіграв провідну роль у суспільно-політичних змінах. Маркшизм у такому тлумаченні приваблював системним вивченням розвитку суспільства, врахуванням тісного взаємозв’язку і взаємозалежності між всіма його складниками. Тому впливи марксистської методології відчутно позначилися на творчості багатьох істориків, котрі не асоціювали себе з марксизмом. Особливо помітним це було у творчості італійського фашизму й періоду Другої світової війни.

Проте чіткий методологічний поділ на напрями існував в італійській історіографії у 50–60-х роках. Згодом під впливом нових теоретичних здобутків світової історіографії такий поділ нівелювався: зазнала змін тематика історичних досліджень, на зміну оцінюваним судженням прийшли “нова історія” і нарративізм. У колективних синтетичних працях починають брати участь історики різної методологічної орієнтації (“Історія Італії”, 6 томів, 1972–1981).

Дискусії істориків заторкнули й методологічні проблеми. Їх обговорення вилилося на сторінки нових історичних часописів – “Яка історія?” (“Quale storia?”, з 1974 р.), “Історія та історія” (“Storia a storia”, з 1979 р.), “Заняття історією” (з 1981 р.). У центрі дискусій постали питання міждисциплінарних підходів, нової соціальної історії, культури й антропології. Однак на ґрунті практичного історіописання популярні на Заході підходи не набули значного поширення. Виняток становлять студії з “міської історії” та мікроісторії. З 1978 р. почав виходити часопис “Міська історія” (“Storia

urbana”), який засвідчив інтерес до соціальної історії міста і села, локальної історії. Історією села опікується Інститут Альчіде Черві, який підготував колективні праці про сільських мешканців провінції Реджо-Емілія, про землеробів в районі долини р. По тощо. Певного поширення набули дослідження з усної історії: з 1981 р. видається часопис “Усні джерела” (“Fonti orali”).

В Італії народився історіографічний напрям “мікроісторії”. Перші роботи цього плану були опубліковані в часописі “Історичні зошити” (“Quaderni storici”), їх авторами були *Карло Гінзбург*, *Джованні Леві*, *Едоардо Гренді*. Гаслом цих авторів було – “від вивчення державної політики і аналізу глобальних суспільних структур та процесів звернемося до малих життєвих світів”. Мікроаналіз, на думку засновників напряму, дозволяє не просто поглянути на явище під “збільшувальним склом”, а й побачити переломлення загальних процесів “у визначеній точці реального життя” (Д. Леві). Класичними роботами з мікроісторії стали книжки К. Гінзбурга “Сир і хробаки. Картина світу одного мірошника XVI ст.” (1976), *П’єтро Редонді* “Галілей-еретик” (1983), Д. Леві “Нематеріальний спадок. Кар’єра екзорциста в П’ємонті XVII ст.” (1985), Сімони Черутті “Майстри і привілеї” (1992) тощо.

У названій роботі Д. Леві головним героєм виступає місцевий священик-екзорцист К’єза, який прославився своїм вмінням “виганяти диявола”, а місцем дії – п’ємонтське село Сантена, в якому пробиваються паростки модернізації. К’єза здобув неформальну владу і авторитет в селі. Історик добре вивчив збережені документи і прагне простежити за складною взаємодією індивідуальних й сімейних стратегій та понадособових господарських і політичних тенденцій. Коло питань, які історик ставить перед документами, є дуже широке: демографічні показники, сімейні структури й зв’язки, земельні операції, селянська ментальність, суперництво кланів, відносини селян із зовнішнім світом тощо. Висновки виявляються значущими. Те, що раніше здавалося “ринком землі”, виявилось більш складним явищем – усі земельні операції мали особистісне забарвлення, а ціна на землю більше залежала від особистих відносин учасників угоди, ніж від “ринкової ціни”. Цікавими були й політичні процеси: автономія села значною мірою була наслідком суперництва за владу кількох сил – держави, близького міста К’єри, архієпископа.

Уривок з праці К. Гінзбурга "Образ шабашу відьом та його витoki" (1990):

"Чаклунство в Європі як тема історичних досліджень, що колись вважалася другорядною і навіть несерйозною, за останні 15 років посіла видне місце в світовій історичній літературі (...) В образі шабашу треба бачити швидше компроміс культур, ніж просту проєкцію домінуючої культури (...) Образ же відьми, що переслідує дітей та дорослих з тим, щоб їх з'їсти чи врочити, безумовно є більш агресивним.

Щоб зрозуміти, як виник цей образ, я пропоную розглянути шшу послідовність фактів. Варто би почати з чуток про змову прокажених, що отруюють воду в річках і криницях, котрі поширилися у Франції влітку 1321 р. Потім виникла ідея, що прокажених спровокували євреї, які, своєю чергою, діяли за підбурюванням мусульманських володарів Гренади і Тунісу. Запалали вогнища, почалися масові побиття. Потім прокажені були піддані сегрегації, євреї – вислані. Так вперше в історії Європи ідея внутрішнього ворога – союзника і зброї зовнішнього ворога, що існувала раніше, знайшла своє реальне втілення у жорстоких репресіях.

Знайомство з хроніками, зізнаннями, одержаними під тортурами, зі сфабрикованими доказами не залишає сумніву в тому, що чулки про дві змови у Франції були справою рук світських і церковних властей. Не було змов прокажених та євреїв, були змови проти прокажених і євреїв. За декілька місяців до розкриття уявної змови консули сенешальства Каркасона писали королю Франції Філіпу V про бажаність ізоляції прокажених й висилки євреїв. І ось у 1367 р. під час епідемії чуми в Каркасоні знову виникає звинувачення за взірцем 1321 р. Цього разу в отруєнні води і поширенні зарази винуваті, за офіційною версією, тільки євреї. У Дофіне і поселеннях, розташованих на берегах Женевського озера, починаються переслідування єврейських громад. Застосування тортур знову призводить до "розкриття змови". Декілька десятиріч потому, у 1409 р., у тому ж районі, що включає Дофіне і поселення навколо Женевського озера, інквізиція звинувачує групи євреїв і християн у спільній відправі обрядів, які суперечили віруванням і тих, і других. Можливо, що цей загадковий натяк мав на думці саме диявольський шабаш, уявлення про який починає набувати цілком конкретних форм в трактаті "Formicarius", написаному домініканським монахом Йоганном Нідером 1437 р. під час Базельського собору. Для написання трактату Нідер користується відомостями про суди над чаклунами, одержаними ним від гвіанського інквізитора і бернського судді. На підставі цих відомостей він стверджує, що приблизно за 60 років до цього з'явився новий вид чаклунства – виникла справжня

секта з обрядами поклоніння дияволу й паплюження хреста і святих текстів. Ця дата знаходить підтвердження по іншій бік Альпі: на початку XVI ст. домініканський інквізитор Бернардо да Комо пише, що, згідно з документами судових процесів, які збереглися в архіві місцевої інквізиції, секта відьом виникла близько 150 років тому (...)

Виникнення образу чаклунської секти, що накладається на образи окремих чаклунів і відьом, але не такого, що їх витісняє, треба розглядати як розділ, що, починаючи з XIV ст., стає характерним для європейського суспільства. Це була ідея, яку очікувало велике майбутнє (...)

Ця ідея швидко знайшла широкий відгук в народних масах (...) Хоча уявлення про існування групи ворогів, які гасмно змовляються, поступово вкоренилося у всіх шарах населення, воно звернулося, однак, на цілком неочікувані об'єкти (...) Відомо, що відьми і чаклуни зліталися на шабаш верхи на тваринах або набували вигляду тварин. Ці два елементи (політ і перетворення) відсутні в агресивному стереотипі – уявленні про секту отруйників – і вперше згадуються лише 1428 р. під час двох великих процесів над чаклунами (...) Ключ до розуміння цих уявлень дають нам деякі народні вірування, що існували ще до формування образу шабашу, але пов'язані з ним низкою спільних рис (...)

Отже, стереотип шабашу утворився в результаті злиття двох різних образів. Перший, вироблений вченою культурою (суддями, інквізиторами, демонологами), виходив з віри в існування ворожої секти, що діє спонукою диявола, вступ до якої попереджався паплюженням хреста і святих таїнств. Другий образ, що корінням сягав у фольклорну культуру, засновувався на вірі в незвичні здібності певних людей, чоловіків чи жінок, котрі в стані екстазу, часто у вигляді тварин чи верхи на тваринах відправлялися у світ мертвих, щоб забезпечити добробут своєї громади. Як ми бачили, другий стереотип був нескінченно більш давнім, ніж перший, і отримав незмірно більше поширення (...)

Отже, викладені тут в загальних рисах ідеї заторкують різно-рідну міфологічну структуру, сліди якої можна віднайти в описах шабашу. Я чудово даю собі звіт у тому, що мої можливості (і не лише лінгвістичні) неадекватні величині і складності поставлених питань. Тим не менше вивчення цих питань, що виникають з поширенням свідчень про шабаш у часі та просторі й через стереотипний характер самих свідчень, необхідно було розглянути у їх сукупності. Іноді треба відволіктися від дерев, щоб розгледіти прихований за ними ліс" (*К. Гінзбург. Образ шабаша відьом и его истоки // Одиссей. Человек в истории. Москва, 1990. С. 132-146.*)

Тематична спрямованість досліджень італійських істориків Після війни зазнала значних змін. Спочатку зростає питома вага соціально-економічних досліджень. У 1967 р. на Конгресі італійських істориків відзначалося, що економічна історія набула статусу повноправної науки, зокрема у дослідженнях з аграрної історії, історії міст тощо. Тон цим студіям задавав *Луїджі Дель Пале* (1905–1980), який пропагував марксистський підхід щодо вивчення суспільного розвитку. Навколо нього сформувалася група молодих істориків, котрі досліджували аграрні відносини XVIII–XIX ст.

Значний інтерес викликав період Рісорджименто (відродження у XIX ст.), а його інтерпретація стала однією з провідних проблем національної історіографії, навколо якої відбулося багато наукових дискусій і з'явилося чимало дослідницьких праць. Новою темою стало вивчення історії робітничого і соціалістичного рухів. У другій половині 60-х років розпочалися серйозні дослідження політичної історії Італії і, насамперед, періоду фашизму, Руху Опору і післявоєнних змін.

Організація історичних досліджень. Після закінчення війни було демонтовано тоталітарну систему організації історичної науки. В університетах скасовано присягу професорів, закрито одіозні Інститути (Інститут культури), наукові товариства набули автономії. Водночас було збережено “Центральну джунту” як орган, що координував діяльність державних наукових установ – інститутів античної історії, середніх віків, нової та сучасної історії. Рісорджименто. Було встановлено фіксований термін доступу до архівних документів (50 років). Активно розвинулася історична періодика, яка у 70-ті роки нараховувала понад 250 назв видань, серед яких були традиційні – “Італійський історичний журнал”, “Журнал з історії Рісорджименто”, а також багато спеціалізованих.

У зв'язку зі зростанням впливу лівих політичних сил на розвиток Італії виникли центри вивчення історії робітничого і соціалістичного руху: в Мілані на кошти підприємця Д. Фельтрінеллі 1948 р. було засновано Бібліотеку, згодом Інститут (1960), а тоді Фонд Фельтрінеллі, який нагромаджує архівні матеріали і публікує дослідження з цієї тематики. Подібну еволюцію пройшов Центр робітничого руху в Римі – Фонд Грамши (1950), перетворений на Інститут Грамши. Його працівники спеціалізуються на вивченні спадщини цього італійського діяча, зберігають архіви ІКП та її членів,

проводять дослідження з нової та новітньої історії Італії, видають часопис "Історичні дослідження" ("Studi storici"). Добра співпраця склалася в Інституті з французькою Школою "Анналів" у вивченні проблем робітничої культури та ментальності.

У 1949 р. в Мілані почав діяти Національний інститут історії визвольного руху, який на засадах федерації товариств об'єднав 44 місцеві інститути, котрі нагромаджували матеріали до історії Руху Опору та антифашистського руху міжвоєнного періоду. Доробком Інституту стали десятки монографій та збірників документів з цієї тематики. Він виступив ініціатором створення Міжнародного комітету з історії Другої світової війни; його друкованим органом є часопис "Сучасна Італія" ("Italia contemporanea").

Чотири науково-дослідні інститути Центральної джунти також публікують документи й проводять тематичні дослідження відповідно до свого профілю, організовують національні та міжнародні наукові форуми. Історію зовнішньої політики Італії та міжнародних відносин вивчають в стінах міланського Інституту міжнародної політики та римського Інституту міжнародних відносин. Багато спеціалізованих центрів та інститутів діють в італійських університетах. Підготовка наукових кадрів фахівців-істориків проводиться на гуманітарних й політологічних відділеннях університетів. 1947 р. за ініціативою Б. Кроче був створений Італійський інститут історичних наук (нині – Інститут Кроче), де готують тільки дослідників минулого.

Лише 1963 р. виникло Товариство італійських істориків, а 1967 – пройшов його перший загальноіталійський конгрес. Другий конгрес відбувся 1972 р. і був присвячений новим методам історичних досліджень. На ньому було вирішено збирати загальнонаціональні конгреси раз на 10–15 років. Діють також численні спеціальні історичні товариства та організації.

Дослідження Рісорджименто. Тема національного відродження залишалася в полі зору істориків і після Другої світової війни. Вона диктувалася суспільними очікуваннями відповідей на питання про нещодавно пережиті події і вибір шляхів подальшого розвитку країни. До цього спонукали також сторічні ювілеї Весни Народів і створення Італійського королівства (1861). Звернення до цих переломних подій, зокрема у перше післявоєнне десятиріччя, було просякнуте політичними асоціаціями і партійними позиціями

вичню поділеного за партійними та ідеологічними поглядами італійського соціуму. Стосовно 1848 р. погляди італійських істориків суттєво різнилися: ліві партії та дослідники вивисували події ринкової, відзначаючи в ній роль радикально-демократичних сил і широким масам; праві й ліберальні вчені та політики трактували її як національний рух, що провадив до об'єднання країни під проводом широким масам демократичних політиків.

Цей стимул для наукової розробки Рісорджименто став публікація "В'язничних зошитів" А. Грамши, в яких він окреслив контури своєї концепції процесу об'єднання Італії, що відбувався соціальними змінами та формуванням національної свідомості. На підставі його ідей розпочалося дослідження етнічних та ідеологій соціальних станів попередні і під час об'єднання процесу. Це дало змогу встановити, що національна свідомість була властива не тільки вищим прошаркам суспільства, а й широким масам, котрі, однак, пов'язували об'єднання процес з глибокими соціальними реформами.

Соціальні аспекти Рісорджименто були найбільш ґрунтовно представлені в працях марксистських істориків Ф. Делла Перуца ("Демократи та італійська революція", 1958), і Д. Берті ("Демократи та ініціатива Півдня", 1962). Марксистки акцентували увагу на радикальних ідеологічних течіях, зокрема італійських якобінцях. Приці А. Галанге Гарроне, А. Саятта, Р. де Феліче були присвячені особі Філіппо Буонаротті, демонстрували, що якобінці не були "вдуреними фанатиками", а спиралися на розроблені ідеологічні засади і програму суспільних перетворень.

Навколо цих питань розгорнулася дискусія, що тривала понад десятиріччя. У ній марксистським історикам протистояли ліберальні і консервативні дослідники, виступаючи з критикою їхньої перебільшеної уваги до соціально-економічних питань. У центрі полеміки опинилася проблема "аграрної революції, що відбулася". Оponentом марксистського трактування соціальних питань виступив *Розаріо Ромео* (1924–1987). Він стверджував, що соціальні прагнення селян виходили за рамки канігалізму, загрожували національній єдності і тому були "принесені в жертву" ідеї об'єднання ("Рісорджименто і капіталізм", 1959). Дискусія спонукала істориків більш уважно вивчити аграрні стосунки періоду Рісорджименто. З'явилися праці М. Романі, М. Беренго, Л. Віллари,

в яких були конкретизовані положення концепції А. Грамши про суперечності між соціальними й національними аспектами освітнього процесу, котрі у підсумку окреслили недемократичні підстави відбудованого Італійського королівства.

У 60-ті роки інтерес істориків перемістився на питання індустріалізації. Вийшла робота П. Моранді “Історія великої промисловості Італії” (1965); у ній було накреслено загальну картину індустріалізації, що здійснювалася при значній участі іноземного капіталу. Р. Ромео наполягав на внутрішніх джерелах нагромадження першого капіталу завдяки аграрному сектору економіки країни. Проте його погляди спростував американський історик А. Гершенкрон, який в основних рисах підтримав версію П. Моранді.

У зв'язку із розглядом соціально-економічних проблем історики заторкнули й дражливі питання особливостей історичного розвитку Півдня Італії. 1961 р. історики-марксистичні під керівництвом Л. Віллари опублікували антологію “Південь в історії Італії”, в якій містилися праці, що охоплювали період ХІХ–ХХ ст., а також окремі дослідження А. Лепре, Л. де Рози та інших. Ці праці проясняли причини відставання Півдня в економічному розвитку і капіталістичних перетвореннях, що пов'язувалося з незавершеністю на цих теренах аграрних реформ. Проте інші дослідники (Р. Ромео, А. Карло) наполягали на тому, що причиною відставання Півдня була не “недорозвинутість” капіталізму, а недолуга політика урядів Італії. Інтерес до Півдня з новою силою спалахнув у 80-ті роки, коли італійський уряд був змушений проводити гостру боротьбу проти мафіозних кланів, що зуміли створити на Півдні своєрідний консервативний анклав.

Історіографія фашизму. Проблема фашизму залишалася в полі зору італійської історіографії та суспільно-політичної думки впродовж усього ХХ ст. Історики і публіцисти розглядали її в широкому контексті з розвитком Італії у новий та новітній час, прагнучи дати відповіді на причини його виникнення і поширення. На початках в історіографії переважала думка Б. Кроче та його послідовників, які вважали фашизм своєрідним відхиленням від “нормального” демократичного шляху розвитку. У 50-ті роки сформувалися два основні підходи до генезису фашизму – крочеанський і марксистський. Перший підхід був обґрунтований в книжці Л. Сальватореллі і Д. Міра “Історія Італії періоду фашизму” (1956).

Автори вбачали передумови зародження фашизму в діяльності націоналізму, який посилювався внаслідок незадоволення результатами Першої світової війни, страху перед комунізмом. Ці погляди розвивали Ф. Шабо, П. Матурі, Р. Ромео, котрі звертали увагу й на соціально-економічні чинники.

Марксистська версія фашизму спиралася на теоретичні погляди А. Грамши, який розглядав фашизм як своєрідне поєднання різних соціально-політичних сил і верств, зацікавлених у збереженні і стабільності своїх позицій та впливів у державі. Серед істориків марксистів відзначалися праці Е. Серені, П. Алатрі, В. Фoa. Ці автори намагалися довести, що фашистський режим був тісно пов'язаний з інтересами великих промисловців та земельної аристократії, котрі тільки на словах закликали до демократії та свободи, а насправді прагнули будь-що забезпечити свої соціальні інтереси від намаху з боку лівих сил. У зв'язку з цим марксистів доводило, що італійський капіталізм до Першої світової війни досягнув високого розвитку і намагався посилити свій вплив на політику.

У 60-ті роки прямолінійні політичні асоціації, що проглядалися в публікаціях про фашизм, уже не могли задовільнити фахової громадськості. До того ж, з'явилися праці знаних західних теоретиків фашизму (Е. Фромм, А. Арндт, Е. Вольте), в яких розкривалася тоталітарна природа фашизму, нацизму і комунізму. В Італії почала формуватися "нова" історіографія, що народжувалась у дискусіях представників різних світоглядних позицій. 1961 р. молодий дослідник К. Казуччі опублікував антологію робіт про фашизм, яка викликала широкий резонанс в наукових колах. У полеміці з основних питань фашизму взяли участь майже всі провідні історики та гуманітарії. А. Дель Ноче закликав вивчати фашизм з позицій тоталітаризму, підкресливши, що фашизм був відповіддю на "комуністичний виклик". Він указав на кризу моральних цінностей, що виникла внаслідок секуляризації духовних ідеалів в епоху матеріалізму та поширення "світецької ідеології". Учений наводив місток між революційними сторонами ідеології націоналізму і соціалізму, котрі у підсумку породили фашизм ("Епоха секуляризації", 1970).

Найбільш вагомий вплив на формування " нової " історіографії фашизму мали професор Римського університету *Ренцо де Феліче* та його послідовники, які наприкінці 60-х років згуртувалися навколо часопису "Сучасна історія". Сам професор був авто-

ром багатьох праць з різних питань новітньої історії Італії, вихованимало здібних учнів (Е. Дженгіле, Л. Голія, Р. Квартараро та інших). Погляди Р. де Феліче сформувалися у Римському університеті, де у свій час панував дух кроччанства. Проте ознайомлення з новаціями світової наукової літератури, різними напрямками історіографії вплинуло на його методологічні погляди: він сприйняв політологічні ідеї, які дали йому змогу соціально структурувати ідеологічні концепції. Найбільш знаною роботою Р. де Феліче стала багатомна біографія Б. Муссоліні (“Муссоліні – революціонер”, 1965; “Муссоліні – фашист”, 2 томи, 1966–1968; “Муссоліні – дуче”, 2 томи, 1974–1981). Цей вчений вважав, що постать лідера італійських фашистів має ключове значення для розуміння феномена фашизму в цілому. На його думку, італійський фашизм був різновидом “лівого тоталітаризму”, який своїм корінням сягав радикального соціалізму у версіях Прудона, Бланкі і Мадзіні й контрастував з “правим тоталітаризмом” німецького нацизму. Головним постулатом фашистської ідеології та державності він вважав ідею “солідарності” і консенсусу на базі національних цінностей. Ідеологія фашизму була спрямована на формування та утвердження міфу “нової” держави, який засновувався на “свідомості, добровільності, волі, культурі нації та держави, камератизмі (дусі товариськості. – Л. З.) у відносинах між людьми, соціальній і посадовій ієрархії”.

Погляди Р. де Феліче та його прибічників знайшли значний відгук серед італійської та міжнародної громадськості. Це не перешкодило їх критичним оцінкам з боку правих і лівих істориків та публіцистів, котрі зауважили в них приховану тенденцію до реабілітації фашизму.

Неочікувано для багатьох ця тематика відродилася у 90-х роках, коли внаслідок демократичних виборів 1994 р. в Італії при владі опинилися праві сили з неофашистським відтінком, а уряд очолив бізнесмен С. Берлусконі. Небезпека повернення фашистської ідеології спонукала італійських та європейських інтелектуалів розпочати дискусію на тему “історія і сучасність”, матеріали якої були опубліковані в книзі “Італія Берлусконі – Італія проти Берлусконі” (2004). Більшість знаних вчених та інтелектуалів, серед яких були Умберто Еко, Джованні Сарторе, Ніколо Транфалья, виступили з тривожними думками з приводу зростання впливів тоталітарної ідеології у свідомості італійців.

У 2002 р. вийшла друком книжка відомого історика *Енріко Джентіле* “Фашизм: історія та інтерпретації”, в якій він підомі висумки понад тридцятирічного дослідження теми. Учений наголошує на особливостях італійського фашизму, який більшість людей сприймала як “високий патріотизм” і тому, не будучи фашистами, ці люди, тим не менше, підтримали Муссоліні. Е. Джентіле констатував, що фашизм – “це політичний феномен, націоналістичний і революційний, антиліберальний і антимарксистський, що організований у дієву партію з тоталітарною концепцією політики і держави”. Італійський фашизм послугував взірцем для німецького штизму та інших диктатур націоналістичного типу в Європі.

Історіографія Руху Опору. Історія Другої світової війни і Руху Опору теж належить до актуальних проблем італійської національної історіографії. Після війни з'явилось багато свідчень, спогадів і публіцистики з цієї тематики, які перегукувалися з тогочасною політичною боротьбою, що велася в країні. Впадали у вічі протиріччя у поглядах на недавні події, які містилися у цій літературі. Водночас формувався новий міф про “друге Рісорджименто”. Тому історики намагалися внести ясність у трактування цієї теми.

Бенедетто Кроче і кроччанці вважали Рух Опору боротьбою за ліберально-демократичні цінності й традиції. Більш радикальні історики, що зазнали переслідувань з боку фашизму, відзначали насамперед народний характер антифашистського руху, що об'єднав нижчі та середні верстви суспільства. Таких поглядів дотримувалися, зокрема, вчений старшого покоління *Гаetano Сальвеміні* (1873–1957), який повернувся до країни з вимушеної еміграції й виступив з новими працями, де доводив, що антифашистський рух був не тільки національно-визвольним, а й соціальним. Католицькі історики наголошували на моральних цілях Руху Опору, ролі католицьких священників у мобілізації селянства (Д. Россіні).

У 50-ті роки ідея “другого Рісорджименто” перетворилася на офіційну концепцію Руху Опору, закріплену в колективному збірнику праць з одноіменною назвою (1955). Натомість історики марксистського напрямку уникали паралелей з ХІХ ст., відзначали відмінність епох, намагалися знайти аргументи для концепції “національно-демократичної революції”, яка доконала завдання, невирішені у попередній період (В. Батталья, П. Секкья).

На початку 60-х років дискусії навколо “другого Рісорджименто” вичерпалися й прийшов час на більш глибокий аналіз.

Дослідження виявили розходження щодо оцінки Руху Опору: чи був він тільки національно-визвольною боротьбою патріотичного характеру, чи рухом за соціально-політичні зміни. Частина істориків лівого табору вважала події 1943–1945 рр. “революцією, що не вдалася”, оскільки в широкому антифашистському фронті ліві сили були змушені йти на компроміси з правими. Марксистські історики намагалися обґрунтувати концепцію демократичної революції, в якій комуністи і ліві сили відіграли провідну роль, але у підсумку були вимушені рахуватися зі своїми союзниками, а також присутністю на терені Італії військ західних держав (П. Секкья і Ф. Фрассаті “Історія руху Опору” 2 томи, 1965).

Подальший розвиток досліджень відбувався на базі підготовки і публікації документів партизанського руху, які здійснював Інститут історії визвольного руху (згодом – Інститут сучасної Італії) у 70-ті роки. Це дало змогу краще зрозуміти наміри і цілі керівних органів Руху Опору – Корпусу добровольців свободи, Комітету національного визволення Північної Італії, “Бригад Гарібальді”.

У 1979 р. з’явилася друком двотомна колективна праця “Культура політики і партій стосовно Конституції”, в якій у спокійних тонах було розглянуто позицію кожної політичної партії щодо основних проблем суспільного розвитку країни після війни. Цей період характеризується в ній як “Реконструкція”, змістом якої був розумний компроміс головних політичних сил. У 70–80-ті роки вийшло чимало досліджень різних аспектів Руху Опору періоду Реконструкції, зокрема, тритомна колективна праця під редакцією К. Валлаурі “Реконструкція демократичних партій (1943–1948)” (1977–1979), у якій висвітлено процес конституювання і розвитку провідних італійських політичних партій, їх роль у будівництві Італійської республіки.

Сучасна італійська історіографія залишається дуже різноманітною у методологічному та інституційному відношеннях. У ній представлені як новітні тенденції (мікроісторія, культурна антропологія, локальна історія, гендерні студії), так і традиційні напрями історіописання (політична і соціально-економічна історія, історія античності, історія релігії та церкви). Італійські історики беруть активну участь у роботі міжнародного співтовариства дослідників минулого.

ІСТОРИЧНА НАУКА СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

Основні етапи та напрями розвитку історіографії. Організація історичної науки. Історіографія американських революцій. Історія зовнішньої політики. “Нова історична наука”. “Культурний поворот” в історіографії.

Основні етапи та напрями розвитку історіографії. Після Другої світової війни США зміцнили свої економічні та політичні позиції в світі. На цьому ґрунті зросла глобальна політика “світової відповідальності” за долю “вільного світу”. Співіснування і взаємини двох ядерних надпотуг – США та СРСР – вплинули не лише на свідомість людей двох протилежних таборів (“капіталістичного і соціалістичного”), а й на всі сфери суспільного життя цих країн, включаячи історичну науку. Не дивно, що конфронтація демократії та комунізму часом набувала потворних форм по обидва боки “залізної завіси”, яка їх розділяла. Так, 1950 р. президент США Г. Трумен у зверненні до Американської історичної асоціації закликав істориків сприяти боротьбі з комунізмом усіма можливими способами. Конфронтація періоду “холодної війни” сприяла посиленню консервативних тенденцій в американській суспільній свідомості, політизації історичної думки.

У 60-ті роки наслідки активної зовнішньої політики США, їх участі у численних конфліктах в різних куточках світу, насамперед у війні у В’єтнамі, похитнули внутрішню гармонію розвитку країни, чумовили у численні антивоєнні виступи та громадські рухи, соціальні протести. До активного суспільного життя долучилася молода генерація, яка прагнула покінчити зі спадком американського “поліцейського”, поширити і втілити засади ліберального світогляду. Цьому сприяла науково-технічна революція, що поставила перед суспільством цілком нові вимоги. Післявоєнні покоління американців скептично поставилися до ідеологічного протиборства, виступили за мирне і відкрите змагання двох світових систем.

Крах комунізму і розпад СРСР поклали край “холодній війні”, сприяли поширенню демократичних цінностей на країни ко-

лишнього комуністичного табору. США і країни “великої сімки” виступили гарантом становлення демократії та світового порядку. Проте події 11 вересня 2001 р., пов’язані з терористичною атакою мусульманських фанатиків на будівлі Світового торгового центру в Нью-Йорку і Пентагону, внаслідок якої загинули тисячі мирних громадян, посилили правоконсервативні тенденції в політиці американського уряду, втягнули США і країни НАТО у події в Афганістані та Іраку, послали втручання у внутрішній розвиток інших країн світу.

У перші післявоєнні десятиріччя в американській історіографії утвердився напрям, заснований на т. зв. “теорії консенсусу” (згоди). Його прихильники виходили з положення про винятковість “американського шляху”, якому властива загальна згода суспільства щодо розв’язання головних проблем розвитку. У зв’язку з цим занепав найвпливовіший у попередній період “прогресистський” напрям в історіографії США, представники якого (Ч. Бірд, Л. Гекер, Д. Адамс та інші) намагалися розглядати історію США у світовому, передусім європейському, контексті, охоплюючи й соціально-економічні та політичні процеси. Їх розгляд крізь призму суспільних суперечностей вступав у дисонанс із загальною патріотично-апологетичною атмосферою в країні. Ідеалізації історії США більше відповідали неокантіантські підходи, котрі розмежовували природничі та гуманітарні науки. Свідченням цього став збірник “Теорія та практика в історичному дослідженні” (1946), в якому взяли участь провідні американські історики (Ч. Бірд, Д. Гейні тощо). Вони констатували зростання впливу суспільно-політичних доктрин на творчість істориків, що, у підсумку, робить історичні знання “відносно об’єктивними”. І хоча не всі історики підтримали “зміну орієнтирів”, але цей перелом серйозно позначився на оцінках історичних подій багатьох дослідників.

У той час домінуючі позиції в історіографії зайняла *теорія “узгоджених інтересів”*, що впливала з теорії консенсусу. Її прибічники стверджували, що впродовж всієї історії США американське суспільство вирізнялося єдністю поглядів та дій щодо суспільно-політичного устрою, а також відсутністю серйозних внутрішніх конфліктів політичного плану. Одним з перших цю теорію сформулював *Річард Хофстедтер* (1916–1970) (“Американська політична традиція і люди, які її створили”, 1948). Він відзначав, що попередня історіографія не зауважувала “консенсусу” головних політичних

спів країни щодо питань власності, економічного індивідуалізму та конкуренції. Тому американські історики повинні переглянути минуле США з погляду ідей, політичних доктрин і психологічної мотивації, а головне – стабільності суспільства. Великі соціальні конфлікти – Війна за незалежність, Громадянська війна 1861–1865 рр., соціальні протести – відсувались у тінь. У центрі американської історіографії опинялися переважно проблеми новітньої історії, пов'язані з поступовим зростанням економічної та політичної потуги США у ХХ ст.

Уривок з “Вступу” до книги Р. Хофстедтера “Американська політична традиція і люди, які її створили” (1976):

“З того часу, коли американці стали вважати більш зручним бачити, де вони є, ніж думати, куди вони йдуть, їх державне мислення стає більш пасивним і споглядальним. Історичні новели, міфологізовані (fictionalized) біографії, колекції картин і карикатур, книжок про американські регіони і річки заповнили вибагливі апетити Америки. Це захоплення американським минулим проходить швидше в дусі сентиментальної поваги, ніж з допомогою критичного аналізу. Усвідомлення історії завжди є частиною будь-якого культурно зумовленого національного життя; але я вірю, що те, що лежить в основі цієї зростаючої ностальгії останніх п'ятнадцяти років, є гостре відчуття неадекватності. Дві світові війни, нестабільні успіхи в комерції й безмежна депресія нашого часу глибоко підважили національну віру в майбутнє. Упродовж економічного буму двадцятих років вважалося зрозумілим, що щасливі дні продовжуватимуться у невизначене майбутнє, але сьогодні залишилися лише одиниці, які не очікують наступних глибоких економічних спадів. Якщо майбутнє уявляється темним, то минуле за контрастом виглядає більш рожевим, ніж раніше; але далеко легше визначити і покерувати сучасним, ніж принести заспокоєння. Американська історія, представлена як дуже компенсуюча вистава і послідовність вдано реалізованих обіцянок, викликає бажання дивитися і захоплюватися, але не аналізувати. Найбільш загальне бачення національного життя з його вражаючим поглядом у минуле є подібним до оглядового майданчика.

Хоча національна ностальгія зросла за останні десятиріччя, вона не є новою. Вона має свою історію, зокрема у політичних традиціях. Пристрасть захоплення минулим є сама по собі головним складником сучасної американської історії, яку жодна історія політичної думки не намагається пояснити (...)

Продовження вивчення американської державності переконує мене в потребі реінтерпретації наших політичних традицій,

котрі відзначають спільну атмосферу американської політичної думки. Існування такої атмосфери затуманене тенденцією запровадити політичний конфлікт на передній план історії. Загалом приймається, що американська політика, серед іншого, містить серію конфліктів особливих інтересів – між земельним капіталом і фінансовим або промисловим, між старими і новими підприємствами, великими і малими прибутками, – і що досі не показано багато явищ боротьби між заможними й незаможними класами. Те, що не було достатньо визнано, заторкує наслідки політичної думки. Жорстокість політичної боротьби часто втрачається в поглядах опонентів з провідних партій, завжди обмежених обріями власності і підприємництва (...)

Для політики природно, що конфлікти стоять на першому плані, й історики звичайно заохочують політиків у цьому. Два особливі інтереси, що борються за контроль над державною політикою, залучають достатньо різні ідеї на підтримку своїх справ. Матеріальні інтереси у добрі часи замінюються іншими, зокрема організацією економічних змін, але їхні ідеї, котрі вже здобули підтримку, приймаються знову і знову, без огляду на змінені умови. Пізніше покоління, знаходячи певну подібність між їхніми власними проблемами й тими, що були в минулому, безумовно приймають сторону компаньйонів минулих років; історики, котрі дійсно з великими зусиллями можуть почувати себе вільними від партійності, реконструюють оригінальний конфлікт з позицій застарілих ідей, що здаються їм найбільш доцільними в світлі сучасного досвіду й бжучих переконань. Тому проблеми ХХ ст. досі обговорюють мовою Джефферсона, а наша історія епохи Джефферсона також зумовлена впливом концепцій ХХ ст., котрі Джефферсон та його опоненти могли б визнати дивними. У той час як конфлікти днів Джефферсона постійно реанімуються і вносяться у свідомість, нехтують спільно усталеними переконаннями.

Ці спільні переконання є далекими від зневажання. Хоча прихильники Джефферсона і федералісти зневажали один одного з кожною появою жорсткої та згуртованої опозиції, відмінності у практичній політиці випарувалися до мінімуму, коли Джефферсон прийшов до влади й задовго до того, як сформувалися дві партії. Якщо їхні ідеї протестувати діями, то ми повинні констатувати невелику відмінність у політиці, яку вони проводили. Це, як мені здається, є один з ключових моментів в історичному аналізі, оскільки він провадить нас до спільного висновку, що є характерним й для Джефферсона, й для федералістів. Подібний принцип може бути вдало поширений на всю американську історію (...) Над і поза тимчасовими й локальними конфліктами був спільний ґрунт,

однання культурної та політичної традиції, на яких розвивалася американська цивілізація. Ця культура була сильно націоналістичною і значною мірою ізоляціоністською: вона була жорстко індивідуалістичною та капіталістичною. У корпоративному і консолідованому суспільстві, що вимагало інтернаціональної відповідальності, згуртованості, централізації та планування, традиційний ґрунт виникав у процесі розвитку” (R. Hofstadter. *The American Political Tradition and the Men Who Made It*. New York: Vintage Books, 1976. P. XXXIII–XXXIX).

У 60-ті роки в американській історичній науці відбулися помітні зрушення. У цей час на ґрунті економічних успіхів у впровадженні науково-технічної революції, а також загальних тенденцій розвитку історичної думки виникло прагнення, з одного боку, “онаучити” історіографію за допомогою методів інших наук, зокрема математики (кліометрія), а з другого – відмовитися від великих всеохопних теорій суспільного розвитку, котрі постулюють його закономірний характер, і звернути увагу на суб’єктивний бік людської поведінки в соціумі. Такі тенденції, що виникли не без впливу поглядів Школи “Анналів” і британської “нової історії”, дали поштовх до формування у США “*нової історичної науки*” з особливим наголосом на кліометриці та психоісторії. Цей напрям, подрібнившись на численні тематичні течії, віднайшов себе у докладному вивченні соціальних структур в їхній часовій та просторовій динаміці: політичних угруповань, економічних процесів, соціальних груп, культурних явищ, соціальної поведінки тощо.

На розвиток “*нової історичної науки*” у США вишилили нові соціальні теорії, що набули популярності саме у той час. Чимало американських учених задумувалися над питаннями пояснення соціальних дій та змін. Соціологи Т. Парсонс, Е. Шилс та Н. Смелсер у 50-ті роки запропонували моделі досягнення соціальної рівноваги, беручи за підставу західні суспільства та їхні цінності, насамперед вільноринкову економіку та демократичні інститути, що гарантували суспільний консенсус. Соціолог та історик В. Ростоу 1960 р. опублікував книжку “*Стадії економічного росту. Некомуністичний маніфест*”. У ній він поділив історію людства на п’ять стадій: “традиційне суспільство” з низьким рівнем продуктивності праці й економікою на базі сільського господарства; “перехідне суспільство”, що знаменувало початок формування капіталістичних відносин; “пе-

ріод зсуву” як початок індустріалізації; “період зрілості” і завершення індустріалізації; “ера масового споживання”, коли індустріальне суспільство задовольняє всі основні потреби його членів.

Теорія В. Ростоу була розвинута і модифікована іншими вченими – Д. Беллом, З. Бжезіньським, Д. Гелбрайтом, що у підсумку дало змогу сформулювати “теорію модернізації”. Остання стала базою для загального підходу до історичного процесу, який трактувався як зміна всіх суспільних структур та свідомості під впливом “модернізації”. Свідомо чи інтуїтивно багато американських “нових істориків” почали розглядати минуле під кутом зору теорії модернізації, стежачи за змінами в різних соціальних структурах.

Однак ця теорія мала певну методологічну слабкість: вона брала за основу розгляду історичного процесу західну модель розвитку, абстрагуючись від інших варіантів. Тому вона добре прикидалася до європейської та північноамериканської історії. Крім того, вона була відкритою для дуже різних інтерпретацій, чим користалися її прихильники. Спроби подолати слабкі моменти теорії модернізації зробив відомий політолог і соціолог *Імануель Валлерстайн*. Він поділив світ на три частини (“світоєкономіки”) – центр, напівпериферію і периферію, – які відображали різні способи виробництва, котрі були взаємозалежними. Європа виступала найдинамічнішим “центром”, однак вона не могла розвиватися без двох інших частин (“Модерна світ-система”, 3 томи, 1974–1989). Проте погляди І. Валлерстайна не так вплинули на істориків як теорія модернізації. На той час в європейській та американській історіографіях почали все гучніше лунати критичні голоси щодо звільнення історії від різних соціологічних та історіософських теоретичних конструкцій.

Реакцією на апологетичну й некритичну історіографію консенсусу, яка відображала погляди правлячих кіл США, було виникнення у 60-ті роки критичної за ставленням до неї течії “нових лівих істориків”. Вона зросла на базі ліворадикальних студентських організацій, що були в опозиції до офіційної політики Вашингтона. Студентська молодь, що невдовзі стала на шлях фахової діяльності, захоплювалася різноманітними ідеями, включаючи марксизм, радикальний лібералізм, висгупала із закликami перегляду усталених поглядів на важливі події історії США. Ці історики невдовзі посіли професорські посади в низці американських університетів: Б. Бернштейн у Стенфорді, Г. Колтко – Пенсильванії, Д. Леміш – у Чикаго,

С. Лінд - у Йелі тощо: вони ініціювали дискусію в періодиці з приводу дослідження різних соціальних груп та їх суспільної активності.

Бурхливу полеміку викликали праці Юджіна Дженевезе з історії рабовласництва на Півдні США. Цей дослідник показав, як рабовласницька структура "вросла" в капіталістичну економіку й створила своєрідну "аристократичну" систему, відмінну від традиційного капіталізму ("Політична економія рабства. Дослідження економіки і суспільства рабовласницького Півдня", 1965). Вільям А. Вільямс у праці "Трагедія американської дипломатії" (1959) стверджував, що американський імперіалізм середини ХХ ст. був у сушності продовженням політики "експансії кордонів" ХІХ ст. і політики домінування в Латинській Америці початку ХХ ст. Тому політику США можна назвати реалізацією прагнення до світової гегемонії.

Праці "нових лівих істориків" здобули чимало різних престижних нагород за оригінальну тематику, нестандартні висновки, критичний підхід. Так, Е. Фонер у роботі про наслідки Громадянської війни достатньо переконливо змалював незавершеність суспільних перетворень в період Реконструкції, що позначилося на наступному розвитку США, збереженні позицій плантаторів і системи сегрегації негрів ("Реконструкція. Американська незавершена революція 1863–1877", 1988). "Нові ліві історики" приділяли увагу багатьом проблемам історії США, здебільшого оцінюючи їх критичними мірками. У 70–80-ті роки більшість з них перейшли на позиції "нової соціальної історії".

Приблизно з середини 70-х років у розвитку американської історіографії з'явилися нові риси і поступово окреслився зворот у бік "нової культурної історії" або *культурно-антропологічної історіографії*. Він розвинувся під впливом критики наукового "об'єктивізму", а також поширення ідей постмодерну. Цей напрям так само швидко розгалужився на "нову культурну історію", гендерну історію, постколоніальні студії, усну історію тощо. На відміну від "нової історичної науки" в культурно-антропологічній історії спостерігається перехід до вивчення індивідуальної та колективної свідомості.

Як вже зазначалося вище, до виникнення цього напрямку причетні також американські антропологи, зокрема Кліфорд Гіртц. У роботі "Ця благородна мрія: "шукання об'єктивності" і професія історика в Америці" (1988) Пітер Новік констатував, що епістемологічна революція постмодерну скасувала жорстку систему послі-

довних прийомів, і кожний історик “діє сам по собі”. Культурологічна парадигма постмодерну підважила об’єктивні пізнавальні можливості історичної науки і показала, що змінити справу на краще в цій ситуації неможливо. Три відомі історики – А. Апплбі, Л. Гант і М. Джейкоб – у книзі “Говорячи правду про історію” (1994) зазначили, що постмодернізм відродив релятивізм історичного знання, спричинив крах всіх політичних та інтелектуальних інститутів й зіштовхнув історичну науку США в глибоку кризу. Популярності набула теорія “практичного, або внутрішнього реалізму”, сформульована професором Гарвардського університету *Гіларі Патнемом*, згідно з якою дослідник завжди “відчуває”, що саме у пропонованому тексті є істинним, а що – брехливим. Прихильник деконструктивізму в американській філософії історії *Річард Рорті* (Йельський університет) виступив за вивчення історії з лінгвістичного погляду. Така ситуація викликала значну диференціацію й вузьку спеціалізацію американських істориків за численними напрямками і школами.

Загалом американська історіографія на початку ХХІ ст. являла собою велике розмаїття тематичних й методологічних напрямів та шкіл, поділених за історією країн та народів, періодами, явищами та подіями, когнітивними уподобаннями, теоретичними орієнтаціями тощо. Особливе значення для сучасного періоду розвитку історіографії США має глобалізація, яка створює нові стимули для вивчення історії країн та народів світу, а також “публічна історія” як пошук форм поширення популярних історичних знань. У сучасній американській історіографії відчутні настрої “кризового стану” науки про минуле. Показовою є, зокрема, стаття *Лоуренса В. Левіна* під назвою “Непередбачуване минуле” (1993). Цей автор зазначає, що у свій час простежувалося зловживання уявленням про “добрий американський досвід” (теорія консенсусу). Коли ж у 60–80-ті роки парадигма однорідності та консенсусу змінилася моделлю подрібнення й різномірності, а ідеал національної спільноти – ідеалом місцевої громади, коли відбулося заглиблення у дослідження свідомості та дій робітників, жінок, етнічних, расових, національних меншин, імігрантів та їхніх нащадків, тоді в істориків зникло розуміння загального, почуття соціальних взаємозв’язків. Тоді постало завдання заново віднайти національну єдність та ідентичність.

Хоча елементи скептицизму поширені серед частини американських істориків, проте, на думку інших, на практиці кожен з них надає перевагу “американоцентричній моделі прогресу західного сві-

ту” (Д. Росс). Найновіші праці з історії США, що з'явилися в останнє десятиріччя ХХ і на початку ХХІ ст., засвідчили велику ризикомітність в описі минулого, що поєднує соціальну структуру і довільність зі свідомістю і культурою. Постає питання про те, чи можна національній історії залишатися і плюралістичним, і національним.

Водночас для американської історіографії характерна традиційна суперечність між пізнавальною та виховною функціями історичних знань. Дослідження показали, що американські школярі та студенти неприхильно ставляться до предмета історії, оскільки вона викладає лише позитивну й оптимістичну візію американського минулого, що більше затуманює розуміння складних та конфліктних суспільних ситуацій, які виникали або виникають. Така наука історії не вчить молодь мислити, давати самостійну оцінку тим чи іншим явищам їхнього життя у соціумі. Представники фіхового історичного середовища США на початку ХХІ ст. виступили з пропозиціями реформувати історичну освіту в цілому, наблизити її до плюралістичних наукових стандартів. У “Викладі стандартів професійної поведінки”, що його систематично друкує Американська історична асоціація, зазначено, що “інтелектуальна різноманітність посилює історичну увагу і сприяє розробці й життєздатності вивчення минулого (...) Коли історики виробляють інтерпретації й судження, вони мусять бути обережними, щоб не подавати їх у такий спосіб, який би перешкодив обговоренню альтернативних інтерпретацій”. Однак політичні кола США прагнуть використовувати історію як вихователю “американських цінностей”. Так, президент США Д. Буш, оголошуючи 2002 р. програму “Ініціатива з навчання американської історії і громадянської освіти”, зазначав: “Наші засновники вважали, що вивчення історії та громадянства має бути в основі освіти кожного американця. Але інші наші діти мають великі й хвилюючі вади у своєму знанні історії (...) Незнання американської історії та суспільствознавства послаблює наше почуття громадянства. Бути американцем – це не лише справа крові чи народження. Ми пов’язані ідеалами, і наші діти повинні знати ці ідеали”.

Якщо в галузі освіти США історичні знання зазнають постійного тиску з боку політичних кіл, то в американській історичній науці утвердився справжній плюралізм думок, поглядів і підходів, характерний для світової історіографії. Його також пояснюють тим,

що американські університети постійно запрошують до себе на тимчасову або постійну роботу провідних учених різних країн світу, котрі проявили себе новаторськими дослідженнями в галузі історії.

Організація історичної науки. Після Другої світової війни серед правлячих кіл США поширилася думка про значущість соціально-гуманітарних досліджень, зокрема історичних, для інтеграції американського суспільства, реагування на соціальні та міжнародні виклики. Тому було вжито заходів для розширення підготовки істориків і фінансування історичних досліджень.

Базою розвитку історичної науки країни є університети: у них виконується більша частка історичних досліджень і готуються кадри фахівців. Підготовка істориків відбувається за тричленною схемою: бакалавр – магістр – доктор (філософії); вона проводиться майже в трьохстах університетах, де працює понад шість тисяч професорів і викладачів історії (на середину 80-х років ХХ ст.). Провідними закладами з підготовки істориків залишаються Гарвардський, Колумбійський, Йельський, Принстонський, Вісконсинський, Чиказький, Мічиганський, Каліфорнійський (Берклі) університети, хоча впливові спеціалізовані центри досліджень діють в багатьох інших університетах. Історики працюють також в різних державних установах як на федеральному рівні, так і на рівні штатів та великих міст. Одним з найбільших осередків працевлаштування істориків-науковців є Міністерство оборони, де в різних підрозділах і центрах задіяно понад 300 осіб (Центр воєнної історії, Інститут воєнної історії, історичні бюро тощо). Історичні осередки існують у всіх інших федеральних та державних структурах штатів, включаючи Держдепартамент США, Національний архів, Бібліотеку Конгресу, муніципалітети.

Історичні дослідження фінансують з різноманітних джерел – з університетських коштів, урядових програм, приватних фондів. З 1965 р. існує Національний гуманітарний фонд з бюджетом близько 200 млн доларів; на історичні програми припадає до 10% його коштів. Урядове (і приватне) фінансування здійснюється винятково на конкурсній основі (конкурс проектів) і зростає здебільшого у зв'язку з ювілейними заходами. Так, 1980 р. Національний гуманітарний фонд виділив 1,4 млн доларів на підготовку і публікацію 50-томної історії американських штатів до 200-річчя Війни за незалежність.

Серед приватних фондів треба назвати Фонд Форда, який з оглядою надал субсидії на проведення досліджень з глобальних проблем (1969 р. Американська історична асоціація отримала 142 млн доларів на розвиток досліджень відносно США з країнами Східної Азії). Помітне місце у фінансуванні історичних проєктів займають фонди Меллонів, Гугенгайма, Денфорда, Джонсонів, Дюонів, Рокфеллерів, Карнегі тощо. Певні субсидії на дослідження надають університети, архіви, бібліотеки, музеї. Американські вчені користуються також коштами міжнародних освітніх програм; зокрема, програма Фулбрайта щорічно надає до 500 стипендій для зарубіжних поїздки з дослідницькою та викладацькою метою.

Субсидії від державних і приватних фондів отримують як окремі дослідники, так і наукові осередки. Серед останніх можна назвати Смітсонівський інститут держдепартаменту США, який об'єднує низку музейних центрів з багатими колекціями з історії країни. У ньому було підготовлено та опубліковано 20-томну енциклопедію Індіанців Америки. Діють численні спеціалізовані центри – Центр з вивчення індіанців, Центр з вивчення родини тощо, які організують семінари, конференції і школи, видають часописи і монографії.

З 1973 р. при Гарвардському університеті діє Гарвардський український дослідницький інститут (ГУДІ), який опікується дослідженнями в галузі українознавства, що охоплюють соціально-гуманітарні науки, зокрема історію. Інститут акумулює зусилля американських, українських та зарубіжних учених у вивченні минулого та сучасних процесів в Україні, видає часопис "Гарвардські українські студії" ("Harvard Ukrainian Studies"), бюлетень ГУДІ, п'ять серій монографічних і документальних видань, проводить Літні школи і надає дослідницькі стипендії. З Інститутом пов'язана діяльність знайомих дослідників історії України на Заході – О. Прицака, Т. Гунчака, Р. Шпорлюка, Ф. Сисина, З. Когута, А. Мотилія та інших.

У США діє багато вузькоспеціалізованих громадських організацій і товариств історичного характеру. Найбільшою є Американська історична асоціація (AIA), яка має право представляти фахові інтереси дослідників минулого в урядових структурах і на міжнародній арені. Вона була створена 1884 р. і являє собою об'єднання фахових істориків та понад 30-ти асоційованих товариств (Асоціації економічної історії, Товариства аграрної історії, Товариства з вивчення історії негрів, Асоціації соціальної історії, Конфе-

ренції з слов'янської та східноєвропейської історії тощо). Бюджет АІА, що перевищує 2 млн доларів, складається зі щорічних індивідуальних внесків членів, субсидій урядових організацій та приватних фондів. Діяльність АІА є різноплановою і спрямована на координацію та сприяння проведенню наукових досліджень, надання методичної допомоги вчителям і викладачам історії, допомогу з їх працевлаштування, складання бібліографії, публікацію часописів, документів і монографій, взаємини з урядовими структурами та розвиток міжнародної співпраці. Друкованим органом АІА є "Американський історичний огляд" ("American Historical Review").

Другою за впливами громадською історичною формацією є Організація американських істориків (ОАІ). Вона виникла як регіональне об'єднання істориків (спочатку мала назву "Історична асоціація долини Міссісіпі") і входила до АІА. У 1963 р. почалася реорганізація, яка призвела до відокремлення ОАІ від АІА і формування окремої організації з орієнтацією на нові дослідницькі напрями. Провідну роль в реорганізації ОАІ відіграли ліві історики (Ю. Дженовезе, В. Вільямс, Е. Фонер), котрі критикували АІА за консерватизм. На кінець 80-х років ОАІ налічувала 11 тисяч членів, видавала "Журнал американської історії" ("Journal of American History"). Напрями її роботи подібні до АІА, обидві організації часто співпрацюють в реалізації дослідницьких проектів та обговоренні фахових проблем.

В останні десятиріччя ХХ ст. зусиллями американських істориків побачили світ багатотомні видання з історії США. Серед них потрібно згадати "Економічну історію США" (10 томів, 1945–1951), "Історію Півдня США" (10 томів, 1948–1967), "Чиказьку історію американської цивілізації" (10 томів, 1945–1954) тощо. Інтереси істориків США поширилися на інші регіони та країни світу. З кінця 50-х років почалося активне вивчення історії Латинської Америки, вишикли впливові наукові центри в Каліфорнійському університеті, університетах Берклі, Флорідському тощо. У період "холодної війни" різко зросла потреба у вивченні історії країн Східної Європи, передусім СРСР. У 70–80-х роках понад 250 американських університетів пропонували програми вивчення "радянології". Паралельно з нею розвивалися славістичні студії, в яких історична проблематика займала помітне місце. Американська асоціація слов'янських досліджень 1990 р. об'єднувала понад 3 тисячі членів і публікувала авторитетний часопис "Слов'янський огляд" ("Slavic Review").

Американські архівні установи містять велику кількість документів, що стосуються як національної, так і зарубіжної історії. Національний архів США (Вашингтон) зберігає значну частину документів федеральних органів влади від Війни за незалежність до сучасності. У системі державних архівів перебувають президентські бібліотеки, серед яких найбільшою є Бібліотека Конгресу, що містить документи знаних державних та громадських діячів усього американської історії, а також Публічна бібліотека Нью-Йорку. Розлогі колекції документів зберігаються в бібліотеках багатьох університетів. Так, Бібліотека Принстонського університету має обширні матеріали з ранньої історії США, Мічиганського університету – Війни за незалежність, Чиказького – Громадянської війни. Тематичні зібрання документів містять бібліотеки історичних товариств, архіви та бібліотеки штатів.

За сприяння уряду Національна комісія з публікації історичних документів спільно з Бібліотекою Конгресу, Національним архівом, історичними товариствами штатів здійснила масштабні програми публікації документів з національної історії: 50-томне видання матеріалів Т. Джефферсона, 62-томне – Б. Франкліна, 130-томне – родичи Адамсів, 70-томне – Д. Вашингтона та багатьох інших. Проте у 60-ті роки проявилось певне невдоволення фахівців та громадськості від надмірного зосередження істориків на “великих білих мужах” та забуття простих людей. Демократизація світогляду викликала до життя “усну історію” – записи інтерв’ю та опитувань учасників подій. У 70-ті роки в університетах США діяло вже сотні центрів усної історії зі своїми архівами.

Історіографія американських революцій. На дослідження і прикутування історії переломних подій минулого США, таких, як Війна за незалежність, Громадянська війна, особливий вплив мали концепти “американської виключності”, які були сформульовані політиками ще у XIX і на початку XX ст. й які стали підставою для ідеологічної “теорії консенсусу”. У 50-ті роки з’явилися праці істориків, котрі намагалися підвести історіографічну базу під тогочасні оптимістичні візії. Одним з перших це зробив *Луїс Гарц* у праці “Ліберальна традиція в Америці” (1955). Порівнявши суспільно-політичні системи європейських держав XVII–XVIII ст. з устроєм у їхніх колоніях Америки, Африки та Австралії, він показав спадкоємність цих систем. При цьому вчений вважав, що під час англійської коло-

нізації Америки провідну роль відіграли пуритани, які принесли у Новий Світ ліберальні ідеї, що на них розвинулася ідейно-політична система, позбавлена крайнощів консерватизму та радикалізму.

Інший американський дослідник, *Даніель Бурстін*, зробив на голос на тому, що ліберальна ідеологія виявилася непридатною для специфічного середовища колоніальної Америки, внаслідок чого американці були змушені відкинути всяку ідеологію й виробляти свій оригінальний спосіб життя та інститути. Створені ними суспільні структури були специфічним продуктом пристосування європейських взірців до особливих умов (“Дух американської політики”, 1953). Ще один варіант консенсусного розвитку запропонував Роберт Е. Браун в книзі “Демократія середнього класу і революція в Массачусетсі” (1955). Він доводив, що в англійських колоніях переважав “середній клас” самостійних фермерів. З ним було пов’язане становлення економічної та політичної демократії, що стала наріжним каменем устрою США.

Запропоновані варіанти трактування ранньої історії США, зокрема Війни за незалежність, згладжували соціальні суперечності всередині американського суспільства, висували на перший план антиколоніальні аспекти. Тому в наступний період низка істориків більшу увагу звернула на взаємини між різними соціальними групами населення. Так, у працях М. Дженсена, Е. Дугласа та інших було продемонстровано соціальну диференціацію всередині патріотичного табору в період Війни за незалежність. Це дало підстави трактувати її як антиколоніальну й демократичну революцію. Авторам вдалося навести аргументи на користь того, що Війна за незалежність була водночас боротьбою за становлення демократичних інститутів.

Дослідники 60–90-х років, що працювали під впливом “ нової історичної науки”, однозначно наголошували на революційному характері боротьби за незалежність США. *Полін Мейсер* у роботі “Декларація незалежності” (1998) зазначила, що схвалені під час Війни за незалежність документи мали революційне значення й відображали прагнення американців. Проте інший історик – *Вільям Фрліні* – переконливо показав, що американська революція мала слабкі місця: вона не ліквідувала рабства, не надала прав неграм, індіанцям, жінкам і бачила майбутні США лише як республіку “білих” мешканців (“Регістрація американської історії: рабство і Громадянська війна”, 1994).

Ранній період історії США в історіографії тісно пов’язували з Громадянською війною 1861–1865 рр. і наступним періодом Ре-

конструкції. Згадані вище прибічники “теорії консенсусу” намагалися не бачити соціальних конфліктів, зводячи тодішні події до морально-етичних суперечностей, зіткнення різних тлумачень Конституції. Деякі історики навіть стверджували, що рабство було єдиним шляхом “цивілізації” для негрів (В. Б. Філіпс, Ф. Оуслі, Ф. Сімкінс). Проте їхні погляди зустріли гостру опозицію. К. Стемп у монографії “Чоловічий інститут. Рабство на довоєнному Півдні” (1956) слушно зауважив, що ці історики розглядали рабство тільки “очима білих”. Вивчивши документи південних штатів, він показав, що в експлуатації негрів проявлялися передусім соціально-економічні інтереси плантаторів. Своєю чергою історичні дослідження 60–90-х років показали, що Громадянська війна була в сутності боротьбою проти рабства й нерівноправного становища громадян. *Сюзен-Мері Грайм* скоректувала погляд на Громадянську війну як на боротьбу “білих” американців проти рабства й показала, що “чорні” американці відіграли в ній важливу роль (“Американська Громадянська війна”, 1959).

У вивченні періоду Реконструкції (1865–1877 рр.) як другого етапу американської революції поважний вклад вніс *К. ван Вуднітт*. Він звернув увагу на той факт, що за зіткненням Півночі й Півдня стояли інтереси промислових та аграрних кіл (“Об’єднання і реакція”, 1951). Проте елементи сучасного погляду на Реконструкцію треба шукати в праці *Еріка Фонера* “Нічого крім свободи: імперіалізм та її наслідки” (1983). Він відзначив, що погляди попередньої історіографії щодо Реконструкції як “темного” і “брудного” періоду минулого США застаріли й наголосив, що всі зміни, які відбувалися у цей період, пов’язані зі зміною становища негрів в американському суспільстві. Крім цього, Громадянська війна і Реконструкція поставили вирішальні питання існування для США – про стосунки між локальною і центральною владою, про визначення громадянства і баланс між силою та угодою в підпорядкуванні владі.

Після закінчення Другої світової війни в американській історіографії віджили дискусії навколо давньої концепції американського історика *Ф. Д. Тернера* (1861–1932), який стверджував, що американське суспільство сформували відкриті простори Дикого Заходу, і що саме це забезпечило державі демократичні засади функціонування та розвитку американського індивідуалізму (“Значення кордону в історії США”, 1900). У 1973 р. побачила світ біографія *Ф. Д. Тернера*, написана Р. А. Біллінгтоном, що інспіру-

вала повернення уваги до його концепції й виникнення “нової західної школи”. Її представники займалися переважно критикою тернерівських поглядів, залишаючись водночас у полоні його ідей. Мало того, ці ідеї дали змогу іншим історикам, не тільки американським, вдало застосувати його категорію “фронтиру” (кордону) для аналізу процесів зустрічі та взаємодії відмінних цивілізацій (В. П. Вебб, В. Г. Макніл, К. Лі Клейн та інші). Вона виявилася методологічно спроможною для вивчення поширення імперій в Європі, Азії та Африці, зокрема щодо історії формування Російської імперії. *Альфред Ріббер* запропонував використання концепту “фронтиру” для порівняльного вивчення т. зв. “контактних зон”, де траплялися впливи відмінних культур та держав (народів). Перелік таких зон охоплює в історичній ретроспективі суспільства Месопотамії, Римської, Перської, Візантійської, Російської імперій, США, Канади тощо. У цей перелік потрапила також Україна (“Компаративна екологія комплексних фронтів”, 2003). Щодо України, то цікавими є міркування *Ліви Гордон* з Бостонського університету, яка порівняла українських козаків з “рицарями фронтиру”, що нагадують американських ковбоїв та “піонерів”-шукачів пригод у США (“Козацькі повстання. Соціальне заворушення в XVII ст.”, 1983).

Історія зовнішньої політики. Зростання впливу США на міжнародні події після Другої світової війни зумовило підвищення інтересу істориків до зовнішньополітичних проблем. Виникли десятки дослідницьких центрів та інститутів, які займалися історією міжнародних відносин та ролі США в них. Провідні позиції зайняли школи “політичного ідеалізму” та “реальної політики”.

Школа “політичного ідеалізму” (Д. Перкінс, С. Беміс) продовжувала традиції попереднього “офіційного” напрямку, який оперував категоріями правових і моральних цінностей, зокрема щодо поширення американської демократії у сучасному світі.

На противагу їй представники школи “реальної політики” намагалися знаходити баланс між національними інтересами і невиправданими зовнішньополітичними діями урядів США (Г. Моргентау, Р. Осгуд, Д. Кеннан). Обидві школи зайняли солідарні позиції в оціненні й трактуванні “холодної війни”, що розгорнулась у післявоєнний період між західними країнами та комуністичним табором на чолі з СРСР. Більшість американських істориків покладали відповідальність за її розв’язання на СРСР, який прагнув поширити свої впливи на весь світ. Дії США, спрямовані на “стри-

мування комунізму”, виправдовувалися як такі, що покликані зберегти західні цінності. Згодом американські дослідники розвинули думку про спадкоємність експансіоністської політики імперської Росії, яку продовжив Радянський Союз.

З “холодною війною” пов’язана тема участі США у Другій світовій війні. Вона викликала серйозні дискусії у фаховому середовищі. Панівні позиції здобули представники офіційного напрямку, які напромаджували аргументи на підтримку версії, поширюваної чотиридесяті політичним відомством США. Певні впливи здобуло двотомне видання В. А. Лангера і С. Е. Глісона “Виклик ізоляціонізму” (1952) і “Неоголошена війна” (1953), в якому передвоєнну політику ізоляціонізму США подавали як відображення поширених у суспільстві настроїв.

Починаючи з 60-х років, американські історики здебільшого надавали даєину школі “реальної політики”, критикуючи допущені урядом помилки, більш об’єктивно оцінюючи “темні” сторони американської дипломатії. Помірковані позиції презентував професор Йельського університету *Iaddie Сmit* в праці “Американська дипломатія під час Другої світової війни 1941–1945” (1985). Він подав ґрунтовний опис мотивів американської зовнішньої політики, приділивши значну увагу президентові Ф. Рузвельту, якого вважав успішним політиком, що привів США до перемоги у війні й посилення їх могутності.

У 60-ті роки загальні зміни в історичній науці заторкнули також історіографію зовнішньої політики. Під впливом невдоволення суспільства з приводу втручання США у внутрішні справи іноземних держав, а також поширення стандартів “нової історичної науки” почалося критичне переосмислення історії американської зовнішньої політики. Засновником нового напрямку став *Вільям Е. Вільямс* – автор концептуальної роботи “Трагедія американської дипломатії” (1959). Він був популярним лектором Вісконсінського університету, учасником руху за громадянські права, подібно до інших істориків-радикалів. Останні визнали правомірність національних, соціальних, антиколоніальних рухів, критикували політику США після Другої світової війни. Радикали відкинули концепцію “національних інтересів”, пропонували розглядати зовнішню політику у безпосередньому зв’язку з розстановкою політичних сил всередині країни, потребами капіталістичної системи, інтересами монополій. Згідно з

В. Е. Вільямсом зовнішня політика США впродовж їх історії була орієнтована на пошук і завоювання зовнішніх ринків для збуту продукції та вивозу капіталів. Звідси вона кваліфікувалася як “імперіалістична”, така, що виражала інтереси буржуазії і розв’язувала внутрішні суперечності завдяки зовнішній експансії.

Радикальні історики вважали, що американський варіант претензії на світове лідерство найповніше відобразився в доктрині “відкритих дверей”. Ця доктрина спрямовувала зусилля американських урядів не на встановлення прямого політичного панування, а на його досягнення шляхом завоювання домінуючих економічних позицій. У зв’язку з цим праці радикальних істориків спиралися на документальні матеріали, які змальовували проникнення американського капіталу в інші країни всіх континентів. Л. Г. Гарднер зробив висновок, що однією з причин Другої світової війни стала суперечність між США з одного боку та Німеччиною і Японією з другого.

У таборі радикальних істориків помітні позиції займає прихильники марксизму (Г. Колко, Д. Горовіц та інші). Вони виводили зміни у зовнішній політиці США від російської революції 1917 р., яка спонукала американські уряди всіма силами чинити опір національно-визвольним рухам та революційним процесам. Її особливою силою це проявилось у післявоєнній політиці “стримування комунізму”. Цим історикам були властиві лівацькі захоплення, що відображалися у їхніх працях. Так, у роботі *Іабрієла Колко* “Політика війни: світ і зовнішня політика Сполучених Штатів 1943–1945” (1968) стверджувалося, що правлячі кола країни під час і після світового конфлікту підтримували “сили світового порядку” і поборювали “сили руху та змін”. В іншій роботі (“Століття війни: політика, конфлікти і суспільство після 1914 р.”, 1994) цей автор подав широку картину впливу війни на соціальні трансформації у світі, показав, що війни є продуктом націоналістичної за змістом ідеології правлячих і милітаристських кіл держав, котрі ставляли національні інтереси вище від загальнолюдських.

Уривок з розділу “Провал лідерів” в праці І. Колко “Століття війни: політика, конфлікти і суспільство після 1914 р.”:

“Будь-яке обґрунтування, яке вони (лідери. – Л. З.) наводять – народження, каста або класового походження чи зв’язку, а також їх можлива здатність і мудрість нести відповідальність, покладену на них, фундаментальною реальністю модерної історії є те, що ті,

хто очолювали головні світові нації та уряди — ініціатори війни в цьому (XX. — Л. 3.) столітті, знов і знов згубно не враховували ультимативних наслідків своїх управлінських рішень, наслідків, які вони зрідка, якщо взагалі, передбачали. Усі війни незмінно приносили фатальні сюрпризи, створюючи виклики й нові обставини, котрі швидко переходили всі межі, що очікувалися, і змінювали природу, зміст і результати конфліктів. У той час, коли населення більшості націй на початках сповідувало консенсус, що спричинив війну до того, як вона почалася, така згода, що часто була поверховою, давала лідерам повну віру в те, що їх публічна підтримка чинитиметься незмінною незалежно від страждань, була джерелом численних прикладів їхнього падіння. Світові лідери й уряди рідко за разом демонстрували невігластво у розумінні того, що є ціною людських страждань поза всякою мірою. Їхні бажання, інтереси та ілюзії формували таке розуміння дійсності, узаконювали дипломатичну і воєнну політику, що приносила загибель (...)

Як тільки війна починалася, повністю непередбачувані класи і структурні чинники більшою мірою, ніж політичні і воєнні лідери, впливали на актуальні шляхи, якими велася війна, і конфлікти з новою силою підтверджували неспроможність тих, хто стояв за ними і передбачав їхні схеми та результати. Віджилі романтичні ідеї, що надихали чиновників перед 1914 р., зникли, розчищаючи ґрунт для тривалого і високотехнічного конфлікту, незалежно від того, чи були вони англійськими джентльменами, чи французькими достойниками. Навіть після переваги воєнної культури, починаючи з 1918 р., коли шастрої її захисників стали бліднути, чиновники виявилися ще менше, ніж раніше, здатними керувати конфліктом; стає очевидним повний занепад оптимізму їх гарячих прихильників. Воєнні організації, як в демократичних Франції та Сполучених Штатах у Першій світовій війні, або тоталітарних Німеччині та Японії чверть століття пізніше, за капіталізму завжди були оносередковані класовими інтересами і ніколи не були раціональними в бюрократичному сенсі, явно намагаючись відобразити національні воєнні зусилля в якійсь нейтральній, безкласовій формі. Вони часто склалися з носіїв приватних і публічних інтересів, серед яких сектори великого бізнесу грали вирішальну роль. Подібні інтереси робили певні можливі пожертвування і назагал змушували політику збільшувати їхні доходи й позиції відповідно до витрат задля досягнення максимальних воєнних прибутків і зменшення тягаря цін...” (G. Kolko. *Century of War. Politics, Conflict and Society Since 1914*. New York, 1994. P. 454-455).

У 60-ті роки радикальна течія привернула до себе увагу наукової громадськості. Однак з середини наступного десятиріччя її вплив почав знижуватися, поступаючись більш поміркованим тенденціям. В історіографії почав переважати т. зв. “постривітно-ністський синтез”, представники якого наголошували на ролі відповідальності всіх сторін міжнародних відносин за нагнітання напруженості і породження конфліктів. Характерним прикладом цього напрямку стала праця *Джона Льюїса Геддіса* “Сполучені Штати і виникнення холодної війни 1941–1947” (1972), в якій відповідальність за розв’язання “холодної війни” рівною мірою покладалася на США і СРСР, бо обидві сторони перебільшували небезпеки, що виникали з уявних планів протилежної сторони, а тому були змушені розв’язувати складні внутрішні проблеми.

У працях представників цієї течії були проаналізовані внутрішні чинники формування зовнішньої політики США та СРСР. Того ж Д. Л. Геддіс у роботах, написаних після краху комуністичного блоку, докладно аналізував причини виникнення “холодної війни” і локальних війн ХХ ст., зазначаючи, що обидві сторони в силу ідеологічних, соціально-політичних і технологічних обставин стали на шлях конфронтації, боротьби за сфери впливу, змагання в сфері воєнних технологій (“Тепер ми знаємо: переосмислення історії холодної війни”, 1999). Інший американський дослідник – *Джеральд А. Комб* в “Історії американської зовнішньої політики” (2 томи, 1997) критично оцінив здобутки різних напрямів американської історіографії зовнішньої політики і дав приклад “збалансованого” трактування проблематики, зауваживши, що впродовж історії США її правлячі кола постійно прагнули розширити свої економічні та політичні впливи на інші країни, часто вдаючись для цього до необґрунтованих силових методів. Американський імперіалізм так само існував, як і радянський тоталітарний експансіонізм, підсумовував учений.

“Нова історична наука”. Формування “нової історичної науки” у США відповідало світовим тенденціям у розвитку науки в цілому й історичної зокрема. Прагнення сціентизувати історію, усунувши з неї позанаукові впливи і запровадивши взірець “точної” науки з чіткими моделями і математичними доказами (кільметрика), збіглося в часі з критикою зовнішньої і внутрішньої політики урядів США у 60-ті роки, а також з приходом у науку післявоєнного покоління дослідників, котрі виявили невдоволення зосередженням уваги історіографії на політичних проблемах. Ре-

культитом стало виникнення і поширення нової парадигми історіописання, що дала початок декільком різнорідним напрямкам, які об'єднувалися під вказаною назвою. Для їх представників, як значалося вище, була властива відмова від синтезуючого уявлення про суспільний розвиток, аналіз окремих суспільних процесів з метою побудови їх моделей та перевіркою останніх математичними методами із застосуванням комп'ютерів.

Одним з перших і впливових напрямів у США стала "нова економічна історія". У 1957 р. на зборах Асоціації економічної історії Альфред Г. Конрад і Джон Р. Мейє виступили з програмою створення нової "економетричної історії". На прикладі вивчення історії рабства у США в ХІХ ст. вони переконливо показали, що його економічна ефективність була доволі високою порівняно з іншими способами господарювання. Їхні погляди на методи історичного дослідження здобули популярність. В університеті Ейн-Арбор (Мічіган) 1962 р. було створено "Міжуніверситетський кон-версіум політичних досліджень", який нав'язав стосунки з понад 200 американських університетів. Незважаючи на гостру критику з боку багатьох фахових істориків, лави прихильників нових методів швидко зростали завдяки молоді. У 1964 р. було засновано "Кон-сультативний історичний комітет управління математичною соці-альною наукою", який розпочав проведення семінарів та шкіл для прихильників нових підходів. Виникли нові часописи – "Комп'ю-тери і гуманітаристика" ("Computers and Humanities", 1966), "Жур-нал міждисциплінарної історії" ("Journal of Interdisciplinary History", 1970) тощо. Незабаром прибічники кліометричних студій з'явилися в багатьох країнах. На початку 80-х років у 53-х універ-ситетах США були запроваджені курси з кліометрики.

Представники "нової економічної історії" цікавилися насам-перед питаннями господарського розвитку США. 1960 р. з'явилися друком монографії двох вчених цього напрямку, які послуговували вірцем для наступних студій. Роберт В. Фогел довів, що амери-канська залізниця була цілком рентабельним підприємством, а її чиненад був пов'язаний з перевагою впливу автомобільного лобі у політичних структурах США ("Тихоокеанська залізниця: зразок підприємництва"). Дуелас К. Норт у праці "Економічний розвиток США 1790–1860" ще раз підтвердив економічну рентабельність ви-робництва, заснованого на рабській праці.

Найбільшу популярність здобула двотомна праця Р. В. Фогела і С. А. Енгермана “На перетині часу” (1974), в якій дослідники показали, що твердження про економічний занепад Півдня напередодні Громадянської війни був вигадкою політиків. Заснована на рибних система господарювання була високопродуктивною, забезпечувала неграм-рабам більш високий рівень життя, ніж промисловий капіталізм робітникам. Такі контрверсійні висновки вчених були піддані критиці, насамперед за надто велику довіру до документів, котрі вони поклали в основу аналізу, що ними були переважно акти самих рабовласників. Проте більшість їхніх економічних викладок не могли бути підважені.

Деякі кліометристи (Д. К. Норт, Т. Корен, П. Темін) взагалі прагнули довести непотрібність Громадянської війни на підставі підрахунку і зіставлення динаміки економічного розвитку США у передвоєнний і післявоєнний періоди. Вони зауважили падіння промислового виробництва і продуктивності праці і на цій підставі зробили висновок, що війна не була необхідною. Проте вони не взяли до уваги той факт, що всі війни та революції спричиняють спад виробництва, але їхнім наслідком є, зокрема щодо революцій, розчищення ґрунту для наступного піднесення. Крім того, економічні питання не завжди є визначальними для виникнення соціальних конфліктів.

Тим не менше, дослідження представників цього напрямку були високо оцінені світовою науковою громадськістю. Р. В. Фогел і Д. К. Норт 1993 р. були удостоєні Нобелівської премії в галузі науки “за вклад у відновлення економічної історії з допомогою застосування економічної теорії та кількісних методів для пояснення господарських й інституціональних змін”.

На базі “нової економічної історії” й внаслідок фрагментації об’єкта дослідження у 70–80-ті роки розвинулися інші напрями студій, зокрема “нова аграрна історія” і “нова міська історія”. Представники першої розпочали з критики теорії Ф. Д. Тернера про роль освоєння нових земель на Заході і Півдні у становленні американської демократії, щоб згодом навести докази на користь традиційного погляду на розвиток фермерського господарства (Р. Н. Свіренга). Прибічники другої – зосередилися на вивченні соціально-демографічних змін міського населення, проблемах іміграції, використовуючи як джерела акти громадянського стану, матеріали переписів, відомості з виплати зарплат тощо (С. Тернстром, Р. Сепнетт). Згодом американські історики певною мірою розширили тематику дослід-

жості, на макроекономічний аналіз розвитку США у XIX ст., включивши у розгляд не тільки економічні, а й соціально-демографічні виміри. Так, у монографії Д. Етека і Ф. Бейтмана “На власну землю: сільськогосподарська культура на довоєнній Півночі” (1987) з допомогою кількісних методів всебічно охарактеризовано господарський, демографічний розвиток, зміни технології сільськогосподарського виробництва, систему соціальних стосунків на Заході та Півночі США.

Ще одним впливовим й різноманітним за проявами став напрям “*нової соціальної історії*”. Її представники зайнялися дослідженням демографічних трансформацій у XIX і XX ст., динаміки соціальних структур, мобільності суспільства, провідних соціальних груп і спільнот, зокрема родини, історії соціально-культурних явищ – науки, мистецтва, релігії, а також стійких структур колективної свідомості (менталітету). Ці поділи, з одного боку, відображали дійсно складну природу соціального, а з другого – слідували за попередньо сформованою емпіричною соціологією, в тісному союзі з якою вони бачили запоруку пізнавального успіху. У 60–80-ті роки “нова соціальна історія” стала провідним напрямом у фаховому академічному середовищі. З 1949 по 1979 рр. у восьми провідних університетах США кількість курсів з соціальної історії зросла від 7 до 95, у той час як політична історія була представлена 14-ма, а історія міжнародних відносин – 36-ма курсами.

Одним з різновидів “нової соціальної історії” стала “нова міська історія”, на прикладі якої особливо простежується взаємодія історії та соціології, що своїм корінням сягала ідей М. Вебера. На матеріалі міської історії вишикли дві концептуальні моделі – стратифікаційна (вивчення соціальної структури міста та її динаміки) й екологічна (взаємодія соціальних процесів з просторовими структурами міста). Зворотним моментом у міській історії стала поява книги *Стефена Торнстрема* “Бідність і прогрес. Соціальна мобільність в місті XIX ст.” (1964). Дослідник простежив за соціальними процесами за тридцять років (1850–1880 рр.) в невеликому містечку Ньюбері-порт (Массачусетс), переконливо показавши вплив індустріалізації на соціальну структуру, яка характеризувалася різкою диференціацією, при якій на одному полюсі нагромаджувалися багатства, а на другому – злидні та бідність. Учений розвінчав міф “рівних можливостей” американської дійсності, довівши, що лише 5% робітників спромоглися поліпшити свої соціальні позиції, в той час як основна маса залишилася в сфері бідності.

Книга С. Торнстрема дала поштовх потоку робіт з вивчення соціальної мобільності в американському суспільстві XIX ст. Для з'ясування соціального становища американців у XIX ст. його послідовники спиралися на три показники: рід занять, розміри власності (прибутків) і місце проживання. Дослідження показали, що у великих містах приблизно один з п'яти американців, зайнятих ручною працею, впродовж десяти років переходив до неручної праці. Проте загалом соціальна мобільність американського суспільства у XIX ст. виявилася більш високою, ніж вважалося раніше.

Певні позиції у загальному річизці соціальних студій здобула *“нова робітнича історія”*, у творенні якої помітну роль відіграли радикальні історики. На її методологічні підстави вплинули ідеї К. Маркса, М. Вебера, Школи *“Анналів”*, праці британських неомарксистів (Е. Томпсон, Е. Гобсбаум). Її представники у США намагалися розширити тематичні рамки вивчення робітництва як певної суспільної спільноти, що зазнає внутрішніх змін і диференціації. Основна увага приділялася динаміці внутрішньої структури, змінам соціальної психології, моралі, звичаїв, етики. Ключовими темами досліджень стали рівні свідомості і поведінки робітничої маси та їх трансформації під впливом змін соціально-політичних, економічних та культурних умов.

Принципи і прийоми досліджень цього напрямку значною мірою визначили роботи професора Нью-Йоркського міського університету *Герберта Гатмана*, зокрема *“Праця, культура і суспільство”* (1977). Цей дослідник зауважив значні особливості формування робітництва в Америці, які відрізняли його від європейських країн, зокрема – прилив імігрантів, високу соціальну мобільність суспільства тощо. Усе це стало на перешкоді складання цільної системи цінностей та орієнтацій. Робітнича маса розпалася на численні внутрішні групи, кожна з яких мала свої особливі світоглядні, культурні та соціальні інтереси й позиції, котрі вимагали конкретного вивчення. Враховуючи різномірний етнічний і соціальний склад робітників США, Г. Гатман наголосив на необхідності дослідження насамперед мотивів поведінки робітників у праці й побуті, для чого треба вивчати їхню культуру, сім'ю та родинні зв'язки. Через це на перший план вийшло розкриття механізму впливу на робітників традиційних етнічних та релігійних цінностей. Це не виключає теми соціальних конфліктів між робітниками й підприєм-

Цими, але дає змогу пояснити мотиви протестних діянь. Г. Гатман подав також аналіз ідейного розвитку американського робітничого руху та соціалістичних організацій ХІХ – початку ХХ ст., встановивши причини незначної рецепції та поширення радикальних соціальних доктрин, котрі, на його думку, були пов'язані з визначеною ним специфікою формування робітництва. Учні і послідовники Г. Гатмана опублікували чимало досліджень з історії американських робітників та робітничих організацій, спектр яких є надзвичайно широким. Наприкінці ХХ ст. прибічники “нової робітничої історії” все більшу увагу приділяли культурним явищам, працюючи в рідчій культурно-антропологічній історії.

Тенденції поступового переходу від аналітичного вимірювання соціальних структур (структуралізму) до свідомісно-культурних процесів (постструктуралізму) характерні й для інших відгалужень “нової соціальної історії” у США. Подібну еволюцію пройшла “історія негритянська історія”. Становлення негритянської історіографії припало на першу половину ХХ ст. Воно пов'язане з іменами двох чорних американців – *Картера Вудсона* (1875–1950) і *Вільяма Дюбуа* (1868–1963). Обидва походили з родин колишніх рабів, здобули добру освіту в європейських, а також американських університетах. К. Вудсон 1915 р. заснував “Асоціацію з вивчення життя та історії негритянського народу”, а 1916 р. почав видавати “Журнал негритянської історії”, навколо якого згуртувалася група здібних істориків (Ч. Веслі, Л. Реддік, Б. Кворліс та інші). Вони стали авторами численних праць з історії негрів США, проблем рабства та його скасування. У 1935 р. з'явилася друком монографія В. Дюбуа “Чорна Реконструкція”, в якій показано значний вклад чорних американців у перемогу Півночі над Півднем у Громадянській війні і дано переконливу відповідь скептикам щодо ролі негрів у Реконструкції.

Після Другої світової війни негритянська історія набула нового стимулу в справі подолання залишків расистської ідеології серед частини американського суспільства, здобуття неграми рівних прав і можливостей. Історики негритянського руху від початку робили наголос на партійності своїх праць, покликаних зруйнувати расистські стереотипи й показати гуманістичні виміри формування американського негритянського народу як особливої расово-етнічної спільноти, що інтегрувалася у суспільство США. У висвітленні різних періодів історії США представники негритянської історіографії

намагалися виокремити становнище чорних американців, політику урядів та партій щодо афро-американського населення. Серед багатьох досліджень виділяються праці Б. Кворлса про роль негрів в американських революціях. Зокрема, він відзначав, що рабовласницька позиція більшості лідерів американської революції XVIII ст. спричинила підтримку багатьма неграми англійської колоніальної адміністрації ("Негри в американській революції", 1961). Той же автор наполягав на тому, що нерозв'язана проблема рабства стала основною причиною "другої американської революції" і Громадянської війни ("Негри в Громадянській війні", 1953; "Лінкольн і негри", 1962).

Під впливом культурно-антропологічних зацікавлень у 70-90-ті роки дослідники негритянської історії почали більшу увагу звертати на особливості формування менталітету чорних американців. Зокрема, Л. Левін показав, що образ негра-раба як неповноцінної людини ("сембо") є вигадкою білих расистів. Насправді чорношкірі раби мали свою традиційну культуру, звичаї, фольклор, котрі представляли собою оригінальне поєднання африканських і американських елементів ("Чорна культура і чорна свідомість. афро-американські думки від рабства до свободи", 1977).

Структурно-аналітичні підходи 60–70-х років покликали до життя *"нову політичну історію"*. Її представники зосередилися на дослідженні виборчих кампаній, масової політичної поведінки американців, їх політичної культури. У полі зору дослідників опинилися політичні структури, які піддавалися вивченню за допомогою кількісних методів. Найбільшу увагу приділяли вони періоду Громадянської війни і першій половині XX ст. Беручи за підставу вивчення лише політичну свідомість, "нові політичні історики" прагнули довести безпідставність виникнення Громадянської війни. Так, М. Голт у монографії про утворення республіканської партії в Пітсбурзі (Пенсильванія) зробив висновок, що проблема рабства не мала суттєвого стосунку до виникнення конфлікту. Занепад двопартійної системи (демократи – ліберали) стався внаслідок суперечностей між корінними американцями та іммігрантами, між протестантами і католиками ("Виковуючи більшість: формування Республіканської партії в Пітсбурзі 1848–1860", 1969). М. Голт та його послідовники, спираючись на численні таблиці і графіки, зробили висновок, що проблема рабства мало цікавила звичайних американців, які були схильні надавати більшої ваги етнорелігійним чинникам.

Теоретичні підстави “нової політичної історії” ґрунтувалися на постулатах соціальної психології, теорії біхевіоризму (з англійської поведінка), яка описувала поведінку людини або групи у певних соціальних ситуаціях на підставі спостереження за її діями. Ця теорія, біля джерел якої стояв соціолог Б. Скіннер, трактувала людську поведінку як засіб пристосування людини до соціального середовища у нерозривному зв’язку з соціальними стереотипами й звичками. Застосування біхевіористської теорії до вивчення політичних процесів дало змогу із значною достовірністю пояснювати політичні події минулого США – вибори президентів, парламентарів, схвалення законів, а також визначати провідні чинники, які впливали на те чи інше політичне рішення. Дослідження Д. Сундквіста, А. Д. Боуга, Л. Бенсона, Д. Сільбі та інших підтвердили той факт, що у політичному житті США у XIX–XX ст. провідну роль відігравали не ідеологічні чи соціальні, а етнокультурні чинники. Такий підхід і трактування критикувала більшість істориків.

У рішучі пошуки нових шляхів пізнання минулого за допомогою методів інших наук у США сформувалася достатньо потужна течія “*психоісторії*”. У формуванні психоісторичних концепцій чималу роль відіграв фрейдизм, про який йшлося вище. Засновник вчення – австрійський лікар Зигмунт Фройд – в останні роки життя у співавторстві з В. Буліттом опублікував книгу “Вудро Вільсон. Двадцять восьмий президент США. Психологічний портрет”.

Після Другої світової війни центр психоісторичних досліджень перемістився з Німеччини до США, де й були сформовані методологічні підстави студій у цьому напрямі. Вони виявилися у трьох вимірах: вивченні національного характеру за допомогою методу психоаналізу і, як наслідок, з’ясування особливостей історичного розвитку тих чи інших націй (Г. Горер); дослідженні історії революційних рухів методами психіатрії (Г. Биковські); вивченні історії дитинства як середовища, що формує роль і місце наступних поколінь в історичному процесі (Е. Еріксон). На 50-ті роки припало оформлення психоісторії як окремого напрямку в історичній науці: у цей час виходять книжки Еріка Еріксона “Дитинство і суспільство” (1950) і “Молодий Лютер” (1958), С. Елкінса “Рабство: проблема американського інституційного та інтелектуального життя” (1959) та інші, що стали взірцем для більшості послідовників.

У центрі дослідження опинилося співвідношення психічного стану осіб і груп з політичними, переважно недемократичними,

авторитарними/тоталітарними режимами, революційними процесами, війнами і катаклізмами. У 60–70-ті роки кількість психоісторичних досліджень невпинно зростала. У 1972–1973 рр. почали виходити спеціальні часописи – “Журнал психоісторії” (“The Journal of Psychohistory”), “Психоісторичний огляд” (“Psychohistory Review”), “Квартальник з історії дитинства” (“History of Childhood Quarterly”), виникли Інститут психоісторії та Міжнародна психоісторична асоціація. Теоретичні підстави напряду обґрунтували В. Лангер, Б. Мазліш та деякі інші вчені.

Лідером і теоретиком психоісторії у 70-ті роки став *Ллойд де Моз* – автор численних праць, зокрема “Еволюція дитинства”, “Формування американської особистості” тощо. У цей час продовжили вивчення історії та ідеології німецького нацизму (П. Льовенберг, Г. Дікс, Р. Вайт), американської, французької, російської революцій та їхніх діячів. Л. де Моз визначив психоісторію як самостійну науку про “історичну мотивацію”, що заснована на “антихоблістичній філософії методологічного індивідуалізму” і ставить за мету пояснення дій “індивідів в історичних групах”. Її головним, але не єдиним методом є психоаналіз. На думку Л. де Моза, тільки психоісторія дає змогу віднайти і пояснити мотиви дій осіб і колективів в історичних ситуаціях, оскільки вона розкриває внутрішні, нематеріальні причини людських вчинків. Американську революцію Л. де Моз трактує як історичну подію, яка демонструє “психогенетичний закон” про те, що історія є “останнім пристанищем, куди ми заганяємо свої дитячі травми”. Тому джерела революційності американських лідерів, наприклад Джорджа Вашингтона, треба шукати в його дитячих роках: батько і мати Джорджа втратили своїх батьків у ранньому дитинстві, сам він теж рано залишився сиротою, і цим пояснюється його тяжіння до незалежності не тільки для себе, а й для колоній Англії (“Лідерство в американській революції”, 1976).

Загалом психоісторики інтерпретують революції в історико-соціальному аспекті. У Л. де Моза замість класів і стрейф діють “психокласи” – групи індивідів з подібним вихованням в дитинстві. Різні психогрупи застосовують відмінні способи групового захисту і можуть глибоко конфліктувати між собою.

Погляди психоісториків на історичний процес як на прояв ірраціонально-психологічних чинників не знаходили одностайної підтримки у фаховому середовищі, але привертали увагу до психо-

ментальної сфери в історичних явищах, і це не могло не вплинути на психіографію в цілому. Деякі їхні праці доброзичливо прийняли інші історики. Так, високу оцінку одержала книжка *Елізабет Вірт Мірлік* “Людовик XIII. Формування короля” (1986) – результат двадцятирічної праці дослідниці над різноманітними джерелами. Як послідовниця Л. де Моза, вона показала суперечності характеру французького монарха, якого ще сучасники називали “незрозумілим”. Дослідниця зазначила, що ці суперечності сильно відобразилися на житті Франції та Європи першої половини XVII ст. На підставі щоденника особистого лікаря короля Ж. Жероарда, в якому той робив докладні записи стану короля від народження до 26 років його життя, а також інших документів вона показала, як формувалися взірці поведінки монарха, його емоційного досвіду у чіткості з реаліями життя і які з них вишипули на формування його характеру. Зокрема, Е. В. Марвік з’ясувала, що постійний і прискіпливий контроль за фізіологічними потребами юного дофіна, що пояснювався турботою про його здоров’я, спричинив у нього недорозвиток почуття автономії і виникнення постійного страху; оточення майбутнього короля, включаючи його матір Марію Медічі, сформувало боязнь втрати того, що “йому повинно належати”, а способи сексуального виховання, що були в королівській родині, негативно відобразилися на характері майбутнього правителя Франції. Усе це спричинило глибокі травми у психіці юного Людовика, різкі переходи від агресивного збудження до необгрунтованого смутку, а у поведінці – ставлення до своїх підлеглих так, як до нього самого ставилися у дитинстві. На відміну від інших психоісториків Е. В. Марвік не обмежується лише психологічними аспектами характеру Людовика XIII, а простежує також за іншими – культурними – чинниками формування його менталітету, що виникли у повсякденному житті.

Від початків психоісторія натрапила на різку критику фахового грона. З нею виступили історики різних шкіл та орієнтацій, закидаючи її прихильникам абсолютизацію психологічних станів й ігнорування соціальних впливів і раціональності, зведення історії до ірраціональних поривань, котрі не піддаються інтерсуб’єктивній перевірці. Проте частина істориків вважає, що психоісторія значно збагатила історичні знання, дала змогу краще розуміти внутрішні мотиви людських діянь і тому має добрі перспективи розвитку, збагачення сфери ірраціонального детермінізму в поясненні минулого.

У цілому значна диференціація історичних досліджень, пов'язаних з “новою науковою історією”, поставила американську історіографію перед обличчям кризи, яка мала методологічний і соціально-політичний складники: з одного боку, здобуті історичні знання все більше подрібнювалися і фрагментаризувалися, позбавляючи розуміння минулого, а з другого – історія втрачала престижність у суспільстві й зливалася з іншими науками, розчиняючись в них. Ці явища були відзначені у колективній праці знаних американських істориків, підготовленій за ініціативою АІА і опублікованій 1980 р. – “Минуле до нас. Сучасне історіописання у Сполучених Штатах”. На той час світова і американська історіографія вже розпочали поворот у бік постмодерної культурницької орієнтації.

“Культурний поворот” в історіографії. У середині 80-х років дослідницьке поле “нової соціальної історії” у США зазнало серйозних змін. Як зазначалося вище, під впливом постмодернізму в США та європейських країнах поширилася течія *“нової культурної історії”*, яка виступила в опозиції до соціальної. На початках теоретичним підґрунтям для неї послугувала культурна антропологія К. Гіртца, збагачена методами лінгвістики та культурології. “Нові культурні історики” докорінно відрізняються від традиційних, котрі описують т. зв. зовнішні прояви культурного життя. Одна з творців нового напрямку *Ліви Гант* у книзі “Політика, культура і клас у Французькій революції” (1989) дала приклад оригінального підходу, показавши, як під впливом іконографії та ритуалів формувалася образ нової політичної та соціальної дійсності, відмінний від попереднього. У ній культура – тобто артефакти художнього відображення оточення – виконували функції посередника між реальністю та її сприйняттям. Автор зазначила, що тільки культурні феномени дають змогу впорядкувати хаос оточення, надавши йому певного змісту й сенсу. У такому розумінні культура перетворюється на єдиний засіб комунікації між окремими особами, між особами й оточенням. Це дає підставу стверджувати, що як історія так і інші соціальні та гуманітарні науки на початку ХХІ ст. переживають перехід до вивчення насамперед культурних феноменів, які приховують у собі “коди” сприйняття дійсності окремими людьми і колективами. Такий підхід відкриває нові можливості як у вивченні на рівні соціальних процесів, так і на мікроісторичному рівні. У центр дослідження стають проблеми сприйняття і суб’єктивного “декодування” інформації, одержуваної особами і спільнотами ззовні.

Дослідження культурних феноменів дало змогу американським історикам з'ясувати особливості сприйняття рабства різними верствами населення у ХІХ ст., світобачення різних категорій американського населення, зокрема, негрів тощо. Інтерес дослідників привертала подія та явища історії інших країн і народів. Значний вплив мала книга професора Принстонського університету Роберта Дарітона "Велика котяча різанина та інші епізоди з історії французької культури" (1984), написана у річищі історії ментальностей.

Уривок з "Вступу" монографії Р. Дарітона "Велика котяча різанина та інші епізоди з історії французької культури":

"У цій книзі досліджуються способи бачення світу у Франції ХVІІІ століття, причому я прагнув показати не тільки уявлення французів про навколишній світ, але й те, як саме вони його інтерпретували, якого сенсу надавали, які почуття у нього вкладали. Змість того, щоб іти прокладеною дорогою інтелектуальної історії, наше дослідження вдирається на незвіданий терен, що у Франції називається *l'histoire des mentalités* (...)

Більшість схильна вважати, що культурна історія займається лише високою культурою. Культурою з великої літери. І, хоча історія культури з маленької літери сходить до праць Якоба Буркгарда, якщо не Геродота, вона залишається маловідомою і сповненою неочікуваного, а тому читачеві, можливо, будуть потрібні певні роз'яснення. Якщо історик ідей простежує розвиток формального мислення від одного філософа до іншого, то історик-етнограф досліджує уявлення про світ простих людей, прагнучи відновити їх картину всесвіту, продемонструвати, як вони розкладали по полицях дійсність у себе в головах і як це відобразилося на їхній поведінці. Він не робить з так званої "людини з вулиці" філософа, а намагається виявити стратегію виживання, що диктувалася вулицею. Вулиця навчає простих людей особливого роду кмітливості, і треба сказати, вони здібнішого проявляють не менше здорового глузду, ніж вправні філософи. Просто замість того, щоб висловлювати судження у термінах логіки, вони оперують матеріальними предметами або іншими речами, що їх надає їм власна культура, наприклад, обрядами або усними розповідями.

У яких категоріях зручно думати? Двадцять п'ять років тому Клод Леві-Строс задався цим питанням стосовно тотемів і татуювань Амазонії. Чому б не застосувати такий підхід й до Франції ХVІІІ століття? Тому що французів ХVІІІ ст. не можна розпитати, відповідь скептик і для більшої переконливості додасть: жодні архіви не замінять польової роботи. Правильно, однак, по-перше, архіви так

шаного “старого режиму” відрізняються незвичайною повнотою, а, по-друге, завжди можна повернути відомий матеріал по-новому (...)

І все ж після повернення (етнографа. – Л. З.) з наукової експедиції кожному ясно одне: представники інших культур – інші, їх спосіб мислення суттєво відрізняється від нашого, і, якщо ми хочемо розібратися в ньому, треба перш за все поставити перед собою завдання пізнання “іншості”. На мові істориків це може здатися банальним попередженням проти анахронізму, однак таке попередження не гріх повторити, оскільки немає нічого простішого від сповзання до зручної тези, що двісті років тому образ думок і почуттів європейців повністю відповідав сучасному – хіба що з невеликою поправкою на перуки і сабо. Щоб позбутися оманливого відчуття, нібито ми добре знайомі з минулим, нам необхідний постійний струс, необхідні терапевтичні дози культурного шоку.

На мій погляд, немає кращого засобу, ніж переривання архівів. Достатньо прочитати один французький лист передреволюційного періоду, щоб зіткнутися з великою кількістю сюрпризів – від повального страху перед зубним болем до збереженого в окремих селах звичаю прикрашати купу гною вензелями з фекалій. Відкрийте будь-яку збірку прислів'їв XVIII ст., і ви знайдете щось на зразок “сопливий нехай прочистить свій ніс”. Якщо нам незрозумілий сенс прислів'я, жарту, віршика чи звичаю, – це певна ознака того, що ми знайшли щось цікаве. Намагаючись розібратися в найзагадковіших місцях документа, ми можемо роздлати цілу систему сенсів. Ця нитка може привести нас навіть до розуміння дивного, зовсім не подібного до нашого світобачення.

У цій книзі я досліджую якраз такі – незвичні для нас – уявлення про світ, а початком для аналізу послуговували неочікуваності, на які я натрапив у доволі різномірних текстах: примітивному варіанті казки про Червону Шапочку, звіті про масову різанину котів, своєрідному описі міста, цікавих досє інспектора поліції і т. п. – документах, котрі не можна назвати типовими для XVIII століття, але які допомагають нам проникнути у нього зсередини (...)

Ймовірно, відхилення в бік від проторених шляхів не можна назвати повноцінною методикою, однак завдяки такому способові вдасться ознайомитися з нетривіальними поглядами, які іноді виявляються найбільш доказовими. Мені не зрозуміло, чому культурна історія повинна уникати ексцентричності й зосереджувати свою увагу на середньому: значення і сенси не зводяться до середніх величин, для символів і знаків не можна знайти спільного знаменника” (Р. Дарнтон. *Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры*. Москва, 2002. С. 6–9).

“Культурний поворот” заторкнув багатьох прибічників соціальної історії у США. Він спонукав тих дослідників, котрі раніше знімались вивченням соціальних структур, перемістити увагу на їх (структур) свідомісно-культурні виміри. *Джонат Скотт* використав концепцію гендеру не просто як пояснення стосунків між чоловіками і жінками, а як фундаментальний вимір будь-якої культури, чий категорії обов’язково мають гендерне забарвлення. Культурне спрямування характеризує праці дослідників з постколоніальних студій, де в центрі уваги опинилися явища зіткнення і взаємодії традиційної та європейської культури (Г. Чакраворті-Стівак, Р. Гук, Д. Пракаш, Д. Чакрабарті).

Еволюція в бік культурної історії відчутно відобразилася на напрямі “локальної історії”, який з’явився і швидко поширився у 60-80-ті роки. Його прибічники досліджували історію порівняно невеликих соціально-територіальних спільнот. Ще у 1940 р. виникли “Американська асоціація історії штатів і місцевостей”. Вона об’єднала переважно любителів і напівпрофесіоналів, котрі на замовлення книжкових видавців створювали ідеалізовані описи про гармонійні громади колоніальних часів, елегантні картинки “доброго минулого”. Представники “нової історії” взялися за дослідження цих спільнот на більш фаховому рівні під впливом ідей Школи “Анналістів”. Застосувавши методи культурної антропології, вони прагнули відтворити у деталях картину і дух повсякденного життя американських громад з особливим наголосом на культурній компоненті.

Класичними працями цього напрямку вважаються книжки *Філіппа Грівіна*, який описав життя чотирьох поколінь пуритан – мешканців Ендовера в Массачусетсі (“Чотири покоління: населення, земля і родина в колонії Ендовер, Массачусетс”, 1970). *Кешет Локрідж* опублікував роботу про замкнений селянський світ м. Дедема у Новій Англії (“Новоанглійське місто: перші сто років”, 1970), а *Джон Демос* – про колонію Плімут (“Маленька спільнота: родинне життя в колонії Плімут”, 1970). У всіх згаданих авторів громада представлена як соціальний суб’єкт, який трансформується внаслідок демографічних, соціально-економічних і культурних змін, проходячи стадії патріархального комуналізму XVII ст., буржуазного індивідуалізму у XVIII і XIX ст. Розвиток товарно-грошових відносин поступово руйнував патріархальний світ та його традиційну

пуританську мораль, спричиняючи виникнення соціально-економічних і культурних суперечностей.

В останні десятиріччя XX – на початку XXI ст. увага багатьох американських істориків звернена на регіон Центральної та Східної Європи, де розпочалися доволі неочікувані для всіх процеси переходу від тоталітарно-комуністичного режиму до демократичного суспільства. Вони спонукали дослідників пильніше придивитися до минулого народів цих регіонів, спробувати визначити специфіку їхнього історичного шляху. Серед цих дослідників варто назвати гарвардського історика *Ларрі Вулфа* і його книжку “Винайдення Східної Європи, Мапа цивілізації у думці Просвітництва” (1994), в якій він дослідив поділ Європи на Західну і Східну, показавши, що цей поділ був результатом конструювання відмінного образу “іншої” Європи, що відрізнялася від уявлень про неї французьких просвітників. Історія XIX і XX ст., пов’язана з імперською Росією та СРСР, закріпила цей стереотипний образ “іншості” Східної Європи як відсталого, злиденного і агресивного. Створений (сконструйований) західними інтелектуалами XVIII – XIX ст. образ Східної Європи став неодмінним складником суспільної свідомості Заходу, своєрідним “забобоном”, який впливав і подекуди продовжує впливати на свідомість людей.

Певний інтерес викликає також книжка професора Університету Колорадо *Педрекі Кенні* “Революційний карнавал. Центральна Європа 1989” (2002), присвячена аналізу свідомісних процесів нащодо її під час демократичних революцій 1989-1991 рр. в країнах колишнього радянського блоку. *Метафорично окреслюючи революції як “карнавал”,* в якому чудернацьким чином співіснували політичні і культурні форми протесту, об’єднувалися представники здалося б несп’єднуваних світоглядів, автор зазначає, що у підсумку складалося уявлення про “сюрреалістичну виставу”. Проте революції не були якимось “дивом” або “божественним промислом”, як це дехто намагався стверджувати. Вони були підготовлені всім попереднім розвитком народів цього регіону. Для опису революцій історик використав не тільки архівні матеріали і документи, а й велику кількість індивідуальних реляцій учасників подій, що дало змогу з’ясувати особливості їхнього сприйняття і переломлення у свідомості окремих осіб та спільнот.

Уривок з розділу “Вступ. Вуличний театр, конкретна поезія” книжки П. Кенні “Революційний карнавал. Центральна Європа 1989” (2002):

“Називаю епоху революцій карнавалом через кілька приводів, кожний з яких означає різниці між розглядуваним періодом і попередніми декадами. По-перше, за справою різnorodності існувала шалена багатоманітність суспільних рухів. У той час як перед цим більшість опозиції можна було категорично кваліфікувати як національно-консервативну або марксистсько-соціалістичну, тепер більшість опозиційних рухів не надавалися зарахувати до тієї або другої категорії. На сцену вдерлися натовпи радикальних захисників середовища, гіпії, акторів і пацифістів, часто оригінально перепліталися елементи анархізму, консерватизму і постмодернізму. Більшість ставила собі за мету довести до занепаду комунізм, але так само часто було важливо виражати новий стиль, щоб тим самим змінити соціальне чи природне середовище. Деякі аспекти цієї різnorodності з’явилися вже раніше: в Польщі під час першого періоду легального існування Солідарності в 1980–1981 рр., або в більш незалежній Югославії. Але здавалося, що в 1986–1989 рр. спільні задуми і обмеження організаторів дій просто зникли.

По-друге, ця революція була радісною. До цього опозиційна діяльність належала до поважних занять, що відповідало похмурому життю в радянському блоці, який повільно розкладався. І для цього були важливі причини: старші покоління опозиціонерів пам’ятали жахи війни і визволення Советами, сталінські показові процеси, в’язниці і нелюдську тяжку працю; радянські танки в Східній Німеччині 1953, Угорщині 1956, Чехословаччині 1968 років. Шлях до відважної опозиційної активності був довгий і складний. Назагал до неї прислухувалися з філософських причин або також унаслідок чийогось письменства чи наукової праці, щоб визволити національну душу. Нова опозиція в роки карнавалу характеризувалася мисленням – відповіддю на науку Леніна було читання Ганді. Але ця опозиція ніколи не сприймала ні себе, ні режиму надто серйозно. Ця опозиція мала звукову доріжку (іноді реггі, іноді панк, часом ритми Марді Грас). Музиканти також належали до карнавального натовпу, будучи не тільки об’єктом опису. Учасники демонстрацій не виказували ні гніву, ні розпачу (хоча такий стиль повернеться наприкінці 1989), а швидше бавилися. Поза всім іншим демонстрації мали святковий вимір (...)

Карнавал (не тільки в підході Бахтіна) скасовує різного роду поділи. Змушує припинити обов’язкові для суспільства правила, кидаючи виклик існуючому порядку і політичній ієрархії. Дійсно, суспільні рухи другої половини вісімдесятих років в Центральній

Європі найочевидніше злегковажили страх, який багатьох стримував, і діяли з почуттям безкарності. Для них не мало значення, чи поліція затримає учасників демонстрацій, тому що це також уміщалося в рамках гри. Учасники подій в принципі були ексгібіціоністами, які прагнули звернути на себе увагу і знали, що їхні блазні становили загрозу для встановленого порядку, хоча й не були небезпечні (...)

Згадані суспільні рухи ламали також політичні правила. Антикомунізм, на їх переконання, не означав відвертої війни з режимом або ангажування в діалог з комуністами (хоча деякі так чинили). Місце зневаги до режиму чи прагнення його реформування змінилося байдужістю. Комуністи багато десятиків років ігнорували суспільство. Тепер частина суспільства відплатила державі тим самим (незважаючи на те, що їх вистави частково призначалися владі). Протиставляючись режиму, ігнорували його. Деякі рухи навіть потрапили насміхатися з сенйорів руху, членів "старої опозиції". Відкидаючи давні політичні правила, вони відмовлялися від традиційних місць опозиційних виступів: фабричних затів, церков, місць національної пам'яті або тексту з другого обігу. У цій революції опозиційне дійство могло відбутися будь-де, майже на кожному місці.

Де ще поза комуністичним світом могли б віднайти (принаймні дивлячись назад) опозицію, яку назвали б "карнавальною"? Жити в Центральній Європі перед 1989 р. означало слухати невпинний монолог. Як перервати нагляд режиму і змусити його слухати суспільство? Роки терпеливих спроб розпочати діалог (реформаторів в рамках партії чи безпартійних незалежних інтелектуалів) не дали жодних результатів. Однак карнавал перервав цей монолог — не за допомогою переконливого висновку, а какофонією настирливих саркастичних голосів (...)

Відступ від правил злагодив поділи серед громадян і відкрив різні кордони. Страх перед комунізмом в кінці просто розвіявся" (P. Kenney. *Rewolucyjny Karnawal. Europa Środkowa 1989. Wrocław, 2005. S. 13–15*).

На початку XXI ст. американська історіографія — дуже різноманітне і мінливе явище. Поряд з політично заангажованими апологетичними візіями минулого США активно розвиваються дослідження історії та культури інших держав і народів, праці з політичної історії публікуються одночасно з соціальними студіями, політичні біографії — з психоісторичними, студії про глобальні процеси — з мікроісторичними. Проте загальною тенденцією розвитку сучасної американської історіографії є її поворот в бік трактування минулого як невпинного процесу культурної взаємодії окремих людей, колективів і спільнот.

НОВІ ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

*Від ідеологічного диктату до свободи
наукової творчості. Російська історіографія.
Історична наука в Польщі. Історичні дослідження в Чехії.*

Від ідеологічного диктату до свободи наукової творчості.

Історична наука та історичні знання в СРСР та європейських країнах колишнього т. зв. “соціалістичного табору” після Другої світової війни розвивалися в умовах, відмінних від західних країн. Тоталітарний режим, встановлений тут за зразком Радянського Союзу, характеризувався назагал повним контролем з боку правлячих комуністичних і робітничих партій за посередництвом державного апарату за всіма сферами життя і діяльності суспільств, включаючи втручання у сімейно-побутові відносини. Диктатура комуністичного партійно-державного апарату забезпечувала революційну “перебудову” суспільно-політичних відносин, суспільної та індивідуальної свідомості в річищі комуністичної доктрини побудови “нового соціалістичного майбутнього”, що стане зразком для всіх інших народів світу. Ціною таких перетворень стала відмова від свободи й демократії, силове нав’язування керівної та спрямовуючої ролі комуністичної партії, передусім її керівних діячів, поширення комуністичної ідеології як єдино правильного і наукового світогляду, ґазованого на вченні марксизму-ленінізму.

Історії та історичній науці, єдиній “справжній науці” за висловом К. Маркса, відводили в комуністичній ідеології провідну роль: вони повинні були, спираючись на “єдино вірну” марксистську методологію, розвинену і збагачену працями В. Ульянова-Леніна та колективним досвідом компартійних ідеологів, створити “новий образ минулого”, покликаний спростувати “вигадки” попередньої “буржуазної” історіографії і утвердити у свідомості мас картину закономірного і незворотнього розвитку людства до соціалізму і комунізму. Таке надскладне завдання, яке заперечувало увесь попередній досвід людства, правлячі кола цих країн були налаштовані запровадити у життя, не зупиняючись перед застосуван-

ням жорстоких репресій, заборон, цензури, використовуючи всі контрольовані важелі державної політики – освіту, науку, культуру, засоби масової інформації.

Незважаючи на певні відмінності у реалізації програмних цілей правлячими комуністичними партіями СРСР і країн Центрально-Східної Європи (Польща, Чехословаччина, Угорщина, НДР, Румунія, Болгарія, Югославія, Албанія), а також певні періоди лібералізації тоталітарних режимів у 50–60-ті роки ХХ ст., розвиток історичної науки в них мав багато *спільних рис*:

– повний контроль компартії за функціонуванням історичних інституцій в системі освіти й науки у поєднанні з майже суцільним витісненням з обігу неофіційної історіографії за допомогою державного замовлення, добору кадрів, діяльності цензури, різноманітних заборон (зокрема у доступі до архівних матеріалів);

– примусове запровадження і поширення ортодоксальної марксистської методологічної доктрини в історичні студії, остаточне трактування якої залишалося за ідеологічними інстанціями компартії;

– розбудова і державна підтримка освітніх і наукових структур, покликаних “переписати” історію у “марксистському” дусі. Використання отриманого історіографічного продукту знань в ідеологічній обробці населення засобами освіти і пропаганди;

– застосування фальсифікацій або замовчувань тих подій та явищ минулого, котрі не вписувалися у створені схеми закономірного поступу до комунізму;

– створення “залізної завіси” для обмеження контактів і взаємодії істориків з колегами з несоціалістичних країн (а часом і між соціалістичними країнами), а також ознайомлення зі світовою історичною літературою; на міжнародну арену допускалися лише окремі, наділені довірою влади представники фаху, здебільшого з метою збору матеріалів для критики всієї “буржуазної” історіографії;

– історична наука та її офіційні представники виступали особливим інструментом формування суспільної свідомості і виховання мас у дусі комуністичної ідеології та непримиренного поборювання всіх ідейних опонентів; тут комуністична ідеологія і пропаганда залишалися наскрізь “історичними”, спираючись на препаровані схеми історії.

Зрозуміло, що вказані вище спільні риси розвитку історіографії мали свою специфіку в кожній країні. Найбільш вагомим успіхом в “перебудові” історичної науки було досягнуто в СРСР, де впро-

дож семи з лишком десятиріч правління комуністичної партії створило потужну інфраструктуру історичної науки з відповідною науковою ієрархією – системи інститутів союзної та республіканських академій наук, історичних факультетів університетів і педінститутів, музеїв та архівів.

Радянська система організації історичної науки після Другої світової війни була перенесена і насаджена в країнах Центрально-Східної Європи, проте мала там певні особливості. Насамперед вони торкалися необхідності досягнення там певних суспільно-політичних компромісів, пов'язаних зі специфікою національних умов: збереженням окремих некомуністичних структур, зокрема церковно-релігійних і громадських, котрі не піддавалися суцільному контролю партійної номенклатури; наявністю потужної еміграції та її контактів із одношлемниками в країні; традиційними контактами істориків із зарубіжними науковими осередками й більшим доступом до іноземної літератури; нарешті, зі значним укоріненням в історичній свідомості мас національних картин минулого, сформованих у попередні часи, насамперед у період національних рухів ХІХ ст. і боротьби за незалежну державність. Усе це створювало підстави для постійної конфронтації офіційної історіографії та масової історичної свідомості і, як наслідок, меншого у порівнянні з СРСР поширення відверто препарованих історичних схем, а також співіснування марксистської методології з немарксистськими підходами.

Зазначені вище деякі риси розвитку історичної науки в комуністичних країнах Центральної та Східної Європи не дають підстав для повного перекреслення наукового доробку дослідників минулого в них. Історики цих країн після Другої світової війни внесли вагомий вклад у дослідження багатьох проблем національної та світової історії. Творче застосування марксистської методології дало їм змогу розкрити чимало оригінальних сторін минулого, які порушували насамперед соціальні та економічні проблеми та їх впливу на суспільні зміни в період середньовіччя і нового часу, визначити особливості переходу від аграрних до індустріальних структур, взаємозв'язки соціально-економічних процесів з свідомісними, вивчення ідеології соціальних рухів тощо. Партійний тиск, цензурні обмеження і нав'язування схематизму посилювалися в міру наближення досліджень до новітньої історії, яка трактувалася компартійними чинниками як домен "робітничого руху", кла-

сової боротьби та соціалістичної революції. Суспільно-політичні кризи 50–70-х років ХХ ст. в країнах Центрально-Східної Європи (НДР 1953, Угорщина 1956, Польща 1956, 1968, 1970, 1980, Чехословаччина 1968, Югославія 1972) похитнули офіційну ідеологічну доктрину й засвідчили незгоду більшої частини громадян з тоталітарною дійсністю. Чимало представників творчої інтелігенції, науковців були піддані репресіям або змушені емігрувати на Захід. Серед них було багато фахових істориків, котрі в рамках тоталітарних режимів намагалися відстоювати право на свободу мислення і за це зазнали переслідувань.

Демократичні революції 1989–1991 рр. в країнах Центральної та Східної Європи поклали край існуванню тоталітарних режимів, заснованих на монопольному правлінні комуністичних партій, відкрили шлях до демократичних перетворень, запровадження свободи наукової творчості, інтеграції до світового наукового співтовариства. Розпад Радянського Союзу, що був осердям комуністичного блоку, створив підстави не тільки для відновлення і розвитку політичних, економічних і культурних зв'язків із західними країнами на базі спільних суспільних і моральних цінностей, а й для включення вчених у світовий науковий процес.

Для соціальних і гуманітарних наук, зокрема й історії, настали непрості часи зміни методологічних взірців. Більшість гуманітаріїв, передусім істориків, які в минулому обслуговували ідеологічні потреби комуністичних режимів, виявилися не готовими до рівноправного діалогу із західними дослідниками, не володіючи новітніми здобутками світової науки, іноземними мовами й навиками роботи у плюралістичному конкуруючому середовищі. Старі кадри фахових істориків були змушені пристосовуватися до нових умов, наново освоюючи значний теоретичний доробок світової історіографії, або, що було значно простіше, змінити марксистську парадигму на старі, докомуністичні взірці історіописання, пов'язані з моделями позитивізму чи етнополітичної історії.

Для розвитку історичної науки посткомуністичних країн наприкінці ХХ і початку ХХІ ст. теж характерні певні *спільні ознаки та риси*:

– на хвилі демократизації суспільних відносин і ліквідації монопольного становища комуністичної ідеології з'явилися радикальні тенденції розриву спадкоємності у розвитку науки, необґрун-

ривного заперечення всього доробку попередньої "тоталітарної" історіографії, спроб цькування "офіційних" істориків; водночас, замість засвоєння здобутків провідних світових історичних напрямів, виникли спроби реанімувати старі національні схеми ХІХ – початку ХХ ст., видаючи їх за останнє слово науки;

– перебудова структур історичної науки і освіти проводилася опозиційним шляхом, не заторкуючи її системних елементів, за винятком найбільш одіозних партійних інституцій (партійних шкіл, інститутів, кафедр суспільних наук тощо); це дало змогу зберегти основні кадри фахівців, роблячи ставку на їх методологічну перекваліфікацію;

– скасування партійного контролю і визначеного спрямування історичних студій поставило багатьох істориків у складне становище, змушуючи шукати нові світоглядні орієнтири; серед остаттніх часто з'являлися старі схеми бачення минулого, засновані на етнічних, державницьких чи провіденціальних ідеях; такі схеми часом відображали настрої і уявлення певних суспільних груп, зацікавлених у соціальному реванші;

– частина істориків, котрі раніше перебували в опозиції до комуністичної влади і мали тісні контакти із західними науковими центрами, одержали серйозні переваги в реалізації новаторських дослідницьких проєктів, фінансованих як державою, так і різноманітними міжнародними науковими фондами;

– значні можливості для здобуття і поповнення наукових знань отримало молоде покоління істориків, перед яким відчинялися двері провідних західних університетів і наукових центрів, що надавали різноманітні стипендії і гранти для навчання та наукової роботи; впродовж порівняно незначного часу чимало талановитої молоді з посткомуністичних країн пройшли навчання і стажування у відомих західних освітніх та наукових центрах, опанували нові теорії і методи історичних досліджень;

– першою реакцією національних історіографій на здобуту свободу творчості стало заповнення "білих плям" і лакун, пов'язаних з preparatoцією історичних знань попередньою офіційною історичною наукою; великі зусилля істориків були спрямовані на пошук і публікацію документів, які кидали світло на спотворені або замовчувані події історичного минулого, переважно новітнього часу; заборгованість істориків перед громадськістю щодо докумен-

тального висвітлення недавніх і більш віддалених у часі явищ минулого донині залишається не погашеною;

– з певним запізненням історичні середовища цих країн звернули увагу на потребу методологічного оновлення дослідницького інструментарію науки; увага до методологічних проблем історії постала у зв'язку з появою і поширенням праць, які проводили ідеї єдино правильної “історичної правди”, пропонуючи етнополітичні або паранаукові моделі історичного процесу;

– практично у всіх посткомуністичних країнах історики заговорили про “кризу історіографії”, зниження престижу історичних знань; почалося обговорення шляхів виходу з кризи, визначення ролі історичних знань у демократичному суспільстві, стосунків між історіографією, владою і суспільством;

– розпочався процес інтеграції істориків колишніх країн комуністичного табору до світового історичного співтовариства, їхня участь в інтернаціональних дослідницьких проектах.

Зазначені спільні риси розвитку історичної науки в країнах Центральної і Східної Європи після комунізму можуть бути розширені, але вони не вичерпують багатоманітності їх проявів у кожній з цих країн. Доцільно розглянути їх хоча б на прикладі кількох держав.

РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ

Утворення Російської Федерації як цілісної держави після краху комунізму і розпаду СРСР знаменувало збереження її багатонаціонального характеру й міцних традицій, пов'язаних з історичним минулим Російської імперії як “цивілізаційного центру” на Сході Європи і Півночі Азії. Розвинена і традиційно сповнена великодержавних ідей російська історична думка, підкріплена гегемонією Росії в Радянському Союзі і комуністичному таборі, виявилася не готовою для такого розвитку подій, що усунув країну зі звичних позицій світового лідера, принаймні в ідеологічному плані, підірвав ілюзії щодо “жертвовності” росіян у ставленні до інших неросійських народів. Історики, як і більшість російського суспільства, не бажали миритися з новим станом справ, який вимагав глибокого переосмислення, зміни орієнтирів.

Проте цей процес різко поляризував суспільну думку, покликав до життя крайні ідеї: з одного боку, реалізму і прагнення до засвоєння нових і незвичних демократичних цінностей, а з другого – агресивного націоналізму, ксенофобії, амбіційних претензій принаймні на регіональне лідерство. Історичне середовище, сформоване на таких ідеях, виявилось так само диференційованим: значна частина істориків зайняла консервативно-догматичні позиції, визнаючи лише потребу “косметичного ремонту” старих канонів і не бажаючи поступатися принципами; інша частина дослідників висловилася за критичний самоаналіз зробленого з врахуванням як негативних, так і позитивних уроків розвитку, засвоєння здобутків світової науки; незначна група фахівців вимагала повного демонтажу попередніх історичних знань і створення нових. Політична компонента дискусій, що розгорнулися в російській історіографії у 90-х роках, була дуже значною.

Російський історик А. М. Сахаров про ситуацію в російській історичній науці:

“Історичною особливістю першої половини 90-х років ХХ ст. став політичний крах тоталітарної держави, в основі ідеології якої лежав сурогат з марксистських ідей, імперських традицій, самодержавної амбіційності, революційного месіанства, утопічних обцидних ілюзій, вбогої гордості невігласних і політиків, і мас.

На зміну цій державі прийшов дивний напівкомуністичний, напівкапіталістичний, напівкримінальний гібрид, життя якому дають все ті ж самі люди, хто був народжений, зрощений і вихований у післявоєнний період. Навіть побіжний погляд на стан нашого суспільства показує, що минулий режим владно диктує свої параметри у багатьох галузях, у стосунках між людьми, між владою і суспільством. Новій Росії масштабно передано кадри знизу догори, ментальність попереднього режиму, численні звичаї, психологію, звички, комплекси і багато іншого. Цей режим, зрештою, передав новій Росії глибоко криміналізовану сутність, при якій буквально вся країна від генсека до останнього двірника жила “не по закону”. Цей дивний синтез стосується й кадрів істориків, й історичної науки в цілому (...)

Ідеологічний вакуум майже негайно заповнився єдиною могутньою, непогано організованою, володіючою певними традиціями, ідеологічною силою – концепціями “шістдесятників”, антисталіністів, прибічників “первісного” марксизму, adeptів пізнього В. І. Леніна, нелу і різноманітних альтернатив – від А. В. Чаянова до М. І. Бухарина і Л. Д. Троцького, “істинної” соціал-демократії

Ю. О. Мартова і Г.В. Плеханова. Здається, що це сходження на ідеологічний офіційний Олімп почалося в період “перебудови” М. С. Горбачова, але реальна енергія цієї сили була вивільнена, безперечно, повною мірою лише з падінням ліберально-комуністичного режиму “нового мислення”, оскільки “санкціонована” горбачовська свобода, що не задовільняла радикалів-антикомуністів, заважала значною мірою повністю розкритися і “шістдесятникам”. Сьогодні співвідношення сил змінилося: радикали і в політиці, і в публіцистиці, і в науці розчистили завали сталінізму, а “шістдесятники”, вірні своїм ліберально-комуністичним, “істинно марксистсько-ленінським” політичним поглядам, відкинутим у період “застою” історичним концепціям, збагатившись новими архівними пластами, величезним, що став доступним, фактичним матеріалом з історії ХХ століття, владно зійшли на науковий подіум, безапеляційно витісняючи звідти як консерваторів-сталіністів, так і прибічників радикальних антикомуністичних поглядів, котрі вони споріднюють з режимом, з дилетантською, офіційною, цілком антикомуністичною публіцистикою тощо.

Цей заізнаний реванш, що став результатом перемоги супротивних їм політичних сил, цілком історично виправданий і законний. Сьогодні це неспростовний факт вітчизняної історіографії, вистражданий антисталіністами, а разом з ними й антикомуністичними силами в цілому, безумовно етапний, але як і завжди в науці, безумовно тимчасовий.

Одночасно з цим в історіографії слідом за публіцистикою все більш і більш потужно звучить й антикомуністична наукова лінія, представлена радикалами, вільними від звабливості і традиції “шістдесятників”. Для радикалів уся сума фактів вітчизняної історії ХХ століття взагалі переважає в бік антикомуністичних і антимарксистських історичних концепцій. Цікаво, що часом принципові розбіжності між істориками, які сповідують ідеали “шістдесятників”, і радикалами-антикомуністами виявляються лише в узагальнених концептуальних висновках, хоча їхнє трактування окремих фактів мало чим відрізняється один від другого. Вказані основні напрями в історіографії відображають реальні історичні процеси” (А. Сахаров. *О новых подходах к истории России // Вопросы истории. Москва, 2002. № 8. С. 3–4*).

Упродовж 90-х років ХХ ст. і на початку ХХІ ст. в російській історичній науці поширеним було переконання, що вихід з кризового стану полягає не у створенні чергової монопольної концепції історії, яка підпорядкує собі всі інші, а у засвоєнні і застосуванні

всіх кращих і придатних до наукового пізнання методологій, нагромаджених у вітчизняній і світовій історичній думці. Тому **методологічні питання** опинилися на одному з перших місць серед проблем, які повинні були вирішувати фахові російські історики.

У той час як спочатку дослідники приділяли значну увагу освоєнню нових архівних пластів, що стали більш доступними для них, над розробкою синтезуючих моделей історії Росії посилено працювали філософи, політологи, етнологи тощо. Однак практика історіописання, потреби історичної освіти, запити громадськості змусили істориків, після тривалих і завзятих дискусій, включитися в розробку методологічних підходів сучасної російської історіографії. У середині 90-х років в Інституті російської історії РАН (А. М. Сахаров) виник Центр "Історична наука Росії", в якому було підготовлено декілька монографій і збірників, присвячених методологічним проблемам російської та світової історіографії. Одним з проявів інтересу до методології стало також створення 1997 р. "Центру теоретичних проблем історичної науки" при історичному факультеті Московського державного університету (керівник – С. Й. Пивовар), який став видавати збірники "Теоретичні проблеми історичних досліджень" (три випуски до 2003 р.). Теоретико-методологічні студії активно проводилися в Російському державному гуманітарному університеті, Інституті всесвітньої історії РАН, Томському і Казанському університетах. З другої половини 90-х років почали з'являтися різноманітні публікації з методологічних проблем історії, в яких презентувалися різні, часом протилежні погляди на історичне пізнання. Їх спільним знаменником було поступове утвердження уявлень про формування і функціонування багатоманітних підходів до історичного дослідження.

Головною методологічною проблемою російської історіографії, що завжди залишатиметься актуальною, є узагальнення і пояснення історичного минулого Росії та росіян у їх співвідношенні зі світовою історією. Змістом зусиль російських істориків став пошук таких парадигм історичного процесу, котрі мали б дати задовільну й прийнятну для суспільства версію/версії минулого багатонаціональної країни. У результаті тривалих дискусій найбільше поширення отримали три соціологічні макротеоретичні підходи – формаційний, цивілізаційний, модернізаційний, а також один – постмодерністський, пов'язаний з постструктурними уявленнями про історичну дійсність.

Марксистсько-формаційна модель історичних досліджень, на думку низки російських істориків (Ю. І. Семенов, М. І. Смоленський), зберігає свої пізнавальні можливості за умов її “очищення” від соціально-економічного детермінізму, лінійного прогресизму і формаційного редукціонізму. На практиці цей підхід не цурається запозичення елементів теорій з різних сучасних моделей, включаючи цивілізаційну, модерністську, Школи “Анналів”. Прикладом може послугувати монографія званого кліометриста, учня і послідовника відомого московського вченого І. Д. Ковальченка Л. В. Мілова (“Великоросійський орач і особливості російського історичного процесу”, 1998). Цей дослідник показав, що радянська історіографія намагалася вмістити історію російського селянства в рамки схем історичного процесу країн Західної Європи, що призвело до спотворення реальних умов його життя і діяльності. Вчений запропонував більшою мірою враховувати географічний чинник і на підставі нього сформував теорію, згідно з якою залежність від природних умов зумовила особливо вагомую роль держави в історії суспільства, відобразилася на її історичному процесі.

Л. В. Мілов поділяв положення, розвинуті в останніх працях І. Д. Ковальченка (помер 1995 р.), де той виступив за поєднання (взаємодоповнення) цивілізаційного і формаційного підходів у вивченні минулого. І. Д. Ковальченко, виходячи з енергетичної та інформаційної озброєності суспільства, пропонував виокремлювати в історії людства три послідовні формації (стадії): доіндустріальну (аграрну), індустріальну (промислову) і постіндустріальну (інформаційну). Така макросхема історичного процесу зближувала формаційний підхід з модернізаційним і цивілізаційним. Загалом перехід від формації до стадіальності, або їх поєднання в тих чи інших формах залишається популярним серед російських істориків, котрі надалі застосовують категорії феодалізму, капіталізму й соціалізму.

З 90-х років все ширше прокладає собі шлях цивілізаційний підхід до історії. Проте його розуміння російськими істориками є доволі оригінальне. Домінуючим є його культурологічне сприйняття, де цивілізацію визначають як соціокультурну спільність, що формується на основі універсальних, надлокальних цінностей, котрі виражаються в світових релігіях, системах моралі, права, мистецтва. Культура виступає формуючим стрижнем цивілізації, а економічна і політична сфери виконують інтегративну функцію

соціальних механізмів. У центрі цивілізаційних розмірковувань істориків перебуває тема “російської цивілізації” як особливого типу світової еволюції. При всій багатоманітності трактувань категорії “російська цивілізація”, що поширені в сучасній історіографії, її можна звести до двох основних позицій: у першому випадку образ Росії протиставляється ідеалу цивілізації, а її історичний шлях позначається цивілізаційної відсталості і перетворюється на “субцивілізацію”, “конгломерат цивілізацій”, “розколоте суспільство”; у другому випадку, ідеям цивілізаційної перозвиненості і “міжцивілізаційності” Росії протистоїть конценція, в рамках якої вона розглядається як “локальна цивілізація”.

Прикладом першої цивілізаційної моделі може слугувати три томна праця А. С. Ахієзера “Росія. Критика історичного досвіду” (1997). Її автор, прагнучи цілісно оцінити історичний шлях Росії, концентрував увагу на її “розколотому” характері: країна весь час розривалася між двома суперцивілізаціями – традиційною і ліберальною. Такий розкол є системною якістю російської цивілізації, робить її “проміжною”, де стикаються і взаємно побороються “європейські” й “азійські” виміри суспільства, що слугує постійним джерелом її нестабільності.

Ще більш радикальними поглядами на цю проблему вирізняються праці Л. І. Семеннікової. Цей автор, виявляючи схильність до антропологічних орієнтирів, представляє історію Росії як послання “конгломерату” різних цивілізацій, які заперечують існування єдиної “російської цивілізації”; водночас співіснування різних культур забезпечується за рахунок потужної держави й домінування російського народу в унітарній суспільній системі (“Росія в світовому співтоваристві цивілізацій”, 2003).

Проте ці варіанти цивілізаційного підходу не сприймаються багатьма вченими, а також російською громадськістю, серед якої залишаються глибоко вкоріненими міфи і стереотипи “великого минулого” та “історичної місії” Росії в світі. Тому більшість прихильників цивілізаційного підходу схиляється до моделі особливої “російської цивілізації”, яка дає змогу зберегти єдність і континуїтет минулого з його проекцією на майбутнє. Відповідно, ці дослідники звертаються до старих філософсько-історичних ідей слов’янофільства та свразійства, праць В. І. Ламанського, М. Я. Давилевського, де православно-слов’янська ідея підноситься до рівня цивілізаційної

підстави. При цьому відзначають таку особливість російської цивілізації, як прив'язаність не тільки до європейських цінностей, а й до азійських просторів, народів, духовності.

У 90-ті роки ідеї євразійства були підсилені працями творців теорії пасіонарності Л. М. Гумільова (“Епохи і цивілізації”, 1994, “Від Русі до Росії”, 1994) і публікаціями його прихильників в часописі “Євразія”. Євразійські ідеї виявилися цілком придатними і для підігрівання політичним амбіціям багатьох російських політиків, котрі прагнуть відбудувати минулу велич Росії як могутньої світової супердержави (А. С. Панарін, В. В. Кожин, І. В. Кондаков та інші.).

Для представників другого цивілізаційного підходу властиве прагнення включити “російську цивілізацію” в світовий контекст, зберігаючи при цьому в її основі старий концепт соціально-культурної єдності східнослов'янських народів. Ця тенденція простежується у двотомнику “Історія Росії” (2003), підготовленому вченими Інституту російської історії РАН під загальною редакцією А. М. Сахарова, а також в багатьох інших узагальнювальних працях. Не уникаючи критики окремих найбільш одіозних сторін історичного розвитку Росії, автори синтезу намагаються провести думку про цивілізаційну винятковість російського минулого, яке дало світу оригінальний взірєць культурного і політичного поступу. Подібні думки А. М. Сахаров розвинув і в розлогій монографії “Росія: Народ. Правителі. Цивілізація” (2004).

До цивілізаційного підходу приєднується модернізаційний. Він прийшов в російську історіографію із Заходу тільки у 90-х роках ХХ ст. і спочатку викликав певну недовіру. Проте на ґрунті критики ідеологізованого марксизму модернізаційні ідеї виявилися більш пристосованими для узагальнення конкретно-історичного матеріалу. Були висловлені різні, часом полярно протилежні погляди на сутність російської модернізації, хоча більшість дослідників погодилася з тим, що ця модернізація є переходом від традиційно-аграрного суспільства до сучасного індустріального. При цьому відзначали особливості російської модернізації, зумовлені релігійно-цивілізаційними відмінностями Росії і Заходу: на Заході модернізація здійснювалася на внутрішній основі, як результат іманентного розвитку, Росія ж проводила т. зв. “вторинну” модернізацію, стимули якої виходили ззовні, як “виклики” з боку більш розвинутого оточення.

Найбільшу популярність здобула модель "імперської модернізації", запропонована В. Г. Хоросом, який пов'язував її початки з реформами Петра I, а наслідки – з посиленням бюрократизації утримання і експлуатації народних мас. У підсумку, це задало тон "аномальній" модернізації, яка деформувала суспільство та його свідомість. На думку цього автора, Росія представила яскравий приклад "запізнілої" модернізації, для якої було властиве швидке руйнування традиційних інститутів і цінностей без появи нових.

У наступних працях російських філософів та істориків було зроблено наголос на специфіці російського шляху модернізації, що відбувалася не за західними, а за особливими національними візціями, котрі неминуче приводили дослідників до категорії "російської цивілізації". В. А. Красільщиков у книзі "Навздогін за минулим віком. Розвиток Росії в ХХ ст. з погляду світових модернізацій" (1998) ствердив, що російська модернізація є "складним процесом пристосування Росії до логіки історичної еволюції Чуходу", ініційованим її елітою і спрямованим на збереження військово-політичного статусу імперії; такий процес не заторкнув глибинних пластів культури і повсякденного життя більшої частини населення. У результаті цього Росія перестала бути традиційним суспільством, але не стала сучасним. На початку ХХ ст. самодержавна модернізація приречла суспільство на глибоку внутрішню кризу, що спричинила її крах.

Інший, більш оптимістичний взірець російської модернізації представив санкт-петербурзький історик Б. М. Миронов у фундаментальній двотомній праці "Соціальна історія Росії (XVIII – початок ХХ ст.). Генезис особистості, демократичної сім'ї, громадянського суспільства і правової держави" (2000). Зважаючи на методологічні засади "нової соціальної історії", він розглянув зміни всіх основних структур російського суспільства за два століття, враховуючи географічні, територіальні, етноконфесійні чинники. Оперуючи величезним фактичним матеріалом і застосовуючи методи інших наук, вчений простежив за еволюцією головних соціальних груп та їхніх взаємин, родини і сім'ї, правових і державних інститутів, суспільної свідомості. Він зробив висновок, що російська модернізація була цілком "нормальною" і у всіх відношеннях проходила тим самим шляхом, що й інші європейські країни, хоча й не одночасно з ними. Розглядаючи історію Росії як єдине соціальне ціле в перспективі "часу довгої тривалості", Б. М. Миронов мимо-

вільно потрапив під вплив великих структур, серед яких головною була держава. Стверджуючи “нормальність” історичного розвитку імперії, він так чи інакше творить апологетичну версію “великої російської державності”, де всі інші виміри залишаються в тіні.

Б. М. Миронов про підсумки соціального розвитку Росії в період імперії (уришок з IX розділу “Підсумки соціального розвитку Росії в період імперії і радянська модернізація”):

“Аналіз соціального життя Росії періоду імперії дає змогу зробити висновок, що російське суспільство у XVIII – початку XX ст. нісво ко і прогресивно змінювалося (тут і далі виділення автора. – *Д. З.*). Соціальна структура населення піддавалася глибокій трансформації () Головні соціальні організації населення – сільська і міська общини, кулецькі, мішанські, ремісничі і дворянські корпорації – з погляду структури, функцій, управління, міжособових відносин, норм життя з біом часу ставали все більш раціональними, формалізованими, спиралися у своїй діяльності на тверді юридичні принципи (...)

Кріпосництво, що просякало на початку XVIII ст. все суспільство, поступалося місцем відносинам, заснованим на особистій свободі, угоді визнаних законом станових правах. Першим 1762 р. було звільнене дворянство, потім до кінця XVIII ст. – духовенство і міський стан, останнім селянство в три підходи: 1861 р. – від приватновласницького, 1861–1905 рр. – від державного, 1906 р. – від корпоративного кріпацтва (...)

Серйозної сволочиї впродовж періоду імперії зазнали місто і село. До середини XVII ст. між ними не було чіткої правової, культурної, соціальної, адміністративної межі. У 1775–1785 рр. відбулося остаточне розмежування міста і села в адміністративному, а міського і сільського населення – в соціальному стосунку. Ще півстоліття було потрібно для того, щоб місто чітко відокремилася від села й економічно (...)

Значного прогресу досягла російська державність – з абсолютної монархії початку XVIII ст. вона перетворилася юридично спочатку на правомірну монархію у другій чверті XIX ст., потім на конституційну монархію в 1906–лютому 1917 рр., і, нарешті, на демократичну республіку в березні-жовтні 1917 р. При цьому не можна забувати про те, що, по-перше, кожна стадія в розвитку російської державності була необхідна і доцільна для суспільства у свій час і відповідала політичним уявленням своєї епохи і, по-друге, після того, як принципи законності і правомірності управління проголошено офіційно, його проведення в життя розтягається на довгі роки (...)

До XVIII ст. суспільство і держава були єдині. Однак в цьому симбіозі громадськість відіграла підпорядковану, а не панівну роль, як у громадянському суспільстві. Верховна влада для людей була для

ністю; вони їй визнавали, їй підкорялись і з нею себе ідентифікували. Народ бунтував, але не проти верховної влади, а проти її агентів, котрі, на його думку, дурно виконували свої обов'язки. Упродовж XVIII – початку XX ст. російське суспільство зі слуги держави і об'єкта управління де-юре і де-факто перетворювалося на суб'єкта державного управління, чимляки чому були закладені підстави громадянського суспільства (...)

Індивідуалістична особистість зародилася в середовищі дворянства в XVII ст. і набувала сили дуже повільно, оскільки ні держава, ні суспільство не заохочували розвитку індивідуалізму. Російська класична література негативно оцінювала індивідуалізм і позитивно – будь-які форми колективізму і соборності, внаслідок чого головною дійовою особою у російських письменників частіше всього виступала маленька людина, а не геній і герой. Але зупинити розвиток індивідуалістичної особистості було неможливо (...)

Одним словом, сутність *соціальної модернізації в імператорській Росії, як і повсюди, полягала в генезисі особистості, мажор демократичної родини, громадянського суспільства і правової держави (...)*

Зміни заторкували всі групи населення, але в різному ступені, відставання в розвитку однієї структури гальмувало зміни в інших і навпаки. Асинхронність в розвитку різних структур провадила до асиметрії, яка створювала соціальні напруження в суспільстві (...). Відзначимо, наприклад, що повільне витіснення общинності чинило вплив на всі структури, зокрема на трансформацію політичного ладу. Переважання общини як головної соціальної організації селянства аж до 1917 р. мало серйозні політичні наслідки – *партикуляризм*, тому що кожна община прагнула до яконайбільшої незалежності від зовнішнього світу, до недоторканості місцевих звичаїв і традицій. Звідси значною мірою випливав примусовий централізм, бюрократичне втручання зі столиці, опіка. Слабкість економічних, культурних, політичних зв'язків між сільськими і міськими общинами, які тривалий час були самодостатніми, повинна була за необхідністю компенсуватися бюрократичними зв'язками, а нестача економічної і культурної єдності – примусово нав'язаним державним підпорядкуванням, інакше ламкий державний організм міг розвалитися, місцеві інтереси – взяти гору над загальнодержавними. Тільки сильна держава могла подолати партикуляризм, місництво і сепаратизм (...)

Соціальна і культурна асиметрія створили величезне напруження в суспільстві і сприяли визріванню передумов для трьох революцій 1905 і 1917 рр. Остання революція не обмежилася руйнуванням залишків старого режиму, як це було під час революцій в Європі в 1848-1849 рр., вона зруйнувала також і будівлю нового модерністського суспільства. Три чинники сприяли тому, що *Жовтнева революція в деяких*

відношеннях стала антимодерністською: світова війна; збереження в середовищі більшої частини російського селянства і робітників соціальних інститутів, права, менталітету традиційного типу; багатонаціональність Російської імперії. Невдала для Росії війна розхитала владу, дисципліну і суспільний порядок, зродила матеріальні труднощі, дозволила вийти назовні соціальним суперечностям..., а також дала змогу соціалістичним партіям спекулювати на труднощах війни й агітувати на користь революції. Жовтнева революція здійснилася під чотирма гаслами: земля – селянам, фабрики – робітникам, мир – народам, влада – трудящим. Найважливішим серед них був заклик до загальної експропріації власності і перерозподі її між працівниками міста і села, об'єднаними в общини, артілі та інші подібні асоціації (...) Більшість народу брала участь в революції в ім'я відновлення усунутих прискореною модернізацією традиційних підстав народного життя (...)

Багатонаціональність імперії також промовила своє вагомє слово на користь революції. Централізація, уніфікація управління, судівництва і законів, а також економічна інтеграція в Росії, як і повсюди, приходили до зіткнення з ростом націоналізму. Модернізація імперії на штовхнулася на націоналізм і сама по собі сприяла його зростанню (...)

У Росії, де *темпи переходу до модернізму випереджали можливості й готовність широких народних мас до перемін, болючість переходу збільшувалася. Формування соціальних змін призвело у підсумку до соціальної напруженості такого ступеня, що суспільний порядок, не витримавши її, впав і під його руїнами були поховані на певний час багато досягнень модернізації*” (Б. Миронов. *Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII - початок ХХ в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Санкт-Петербург, 2000. Т. 2. С. 284–299).*

Ще один погляд на модернізацію Росії запропонував А. Г. Вишневський в праці “Серп і рубль. Консервативна модернізація в СРСР” (2001). Його міркування, засновані на міждисциплінарних студіях, спроваджено до висновку, що в радянський період було здійснено “великий стрибок” у всіх напрямках модернізації економіки, політики і культури, але всі перетворення виявилися незавершеними, тому що реформатори, по-перше, спиралися на застарілі механізми традиційного суспільства, по-друге, блокували розвиток сучасних інститутів ринкової економіки й ліберальної демократії, по-третє, прагнули вдосконалити тільки матеріально-технічну базу суспільства, а не змінювати особистість. Успіхи радянської модернізації продовжувалися до тих пір, поки її інструментальні цілі не

увійшли в гостру суперечність з консервативними засобами. Це спричинило кризу системи і необхідність її нового реформування.

Таким чином, у російській історіографії кінця ХХ і початку ХХІ ст. сформувалися дві провідні концепції цивілізаційного розвитку і модернізації: одна з них – “європейська”, що вбачала утвердження в Росії європейських цінностей та інститутів, друга – “дуалістична”, згідно з якою європейський досвід механічно переносився в Росію і переплітався тут з особливими традиціями устрою і культури, визначаючи у підсумку “особливий шлях” розвитку. Більшого поширення набула друга концепція, про що свідчать колективні праці 2004–2005 рр. – “Простір влади від Володимира Святого до Володимира Путіна” та “Простір пам’яті: Велика перемога і влада”. В обох роботах зазначено особливість феномену влади і традиції в Росії, які визначали її історичну еволюцію: російська історія характеризувалася “мобілізаційною” моделлю розвитку, за якої системні кризи розв’язували за допомогою крайньої концентрації національно-державних ресурсів без участі громадянського суспільства, що призводило до незавершеності перетворень, в той час як на Заході реалізувалася “модернізаційна” модель еволюції, чи якої подолання криз передбачало співучасть громадянського суспільства в управлінні.

Ці нові риси тлумачення російської історії, що проявилися на початку ХХІ ст., зокрема, після кількох зустрічей керівників Росії з істориками у 2001 – 2002 рр. (зустрічі з прем’єром М. М. Касьяновим і президентом В. В. Путіним), засвідчили прагнення російського керівництва повернутися до “керованої історії”, покликаної обслуговувати біжучі та далекосяжні політичні інтереси російських еліт. Вказані тенденції відображено у колективній роботі 25-ти найвідоміших російських учених соціально-гуманітарного профілю під чинальною редакцією академіка М. П. Шмельова – “Росія між Заходом і Сходом: мости в майбутнє” (2003). Її автори висловили стурбованість тим, що подальша демократизація Росії призведе до чисепаду традиційних цінностей “російської цивілізації”, розпаду великої держави та її перетворення на сировинний придаток Заходу. Автори праць одноставно відзначили “виключність” російської історії, як поєднання цінностей Заходу і Сходу, яке дозволяє у майбутньому створити особливу “євразійську” цивілізацію, що поєднає кращі риси обох культур – європейської та азійської. Але умовою такого розвитку ситуації може бути лише включення до “євразій-

ського простору” багатьох сусідніх народів, що дасть змогу Росії перетворитися на нову “супердержаву”.

Переосмислення більшості підходів та оцінок минулого Росії відбувається переважно у поєднанні з прагненням зберегти єдність і континуїтет історичного процесу – від Київської Русі до сучасності. Давній період східнослов’янських народів однозначно включається до історії Росії без врахування географічних та етнічних особливостей розвитку різних регіонів Київської Русі. Російські історики більше схильні розглядати альтернативні варіанти в розвитку об’єднавчих процесів XIII–XV ст., де з’являлися реальні можливості об’єднання навколо Південно-Західної Русі, Великого Князівства Литовського, Твері або Новгороду. Нові погляди на розвиток кріпосного права пов’язують процес закріпачення не стільки з соціально-економічними, скільки з внутрішньо- і зовнішньополітичними чинниками, котрі змушували правлячі кола Москви шукати способів поєднання робітника із засобами виробництва з метою мобілізації ресурсів на відсіч зовнішнім ворогам. Селянсько-козацькі повстання XVI–XVIII ст. розглядаються з погляду їх однозначно негативного впливу на долю російської державності.

Апологетична спрямованість сучасної російської історіографії найбільш явно проступає у висвітленні експансії Москви на сусідні території і народи й зовнішньої політики Російської імперії, які однозначно трактуються як захист її геополітичних інтересів. Історію України та українців у цих підходах продовжують тлумачити як “відхилення” від єдиної російської схеми внаслідок тиску західних сусідів Росії, а події XVII ст. – як закономірне “возз’єднання братніх народів”. В історії XIX ст. більшу увагу істориків привертають ліберально-демократичні та консервативні течії суцільно-політичної думки, державні інституції, релігійно-церковні справи, культурні явища.

Значні розбіжності в оцінках викликають події XX ст., зокрема революція 1917 р. і період СРСР: тут побутують як вкрай негативні, так і апологетичні погляди й підходи. Тому важливе значення мають численні нові документальні публікації, що з’явилися друком після певної лібералізації доступу до архівних матеріалів. Серед них виокремлюється проект “Влада і суспільство в Росії”, в рамках якого розпочалося видання 10-томної серії документів під спільною назвою “Цілком таємно”. Лубянка – Сталіну про становище в країні (1922–1934)”, здійснюване зусиллями Інституту росій-

ської історії РАН і Федеральної служби безпеки Росії. Перші п'ять томів вийшли у 2000–2003 рр. Проте російські історики у співпраці з дослідниками інших країн опублікували також значну кількість документів 20–30-х років ХХ ст., в яких розкривається становище різних верств населення СРСР, передусім селянства, народів національних окраїн, діяльність каральних органів тощо (“Голос народу. Листи і віддуки рядових радянських громадян про події 1918–1932 рр.”, 1998; “Суспільство і влада”, 1999; “Радянське село очима ВПК-ОГПУ 1918–1939. Документи і матеріали”, 2 томи, 1998–2000 тощо).

Історіографію Другої світової війни стимулювали науково-публіцистичні праці колишнього радянського розвідника і воєнного історика Віктора Суворова (Б. Різуна), видані за кордоном і перекладені багатьма мовами, в яких були наведені серйозні аргументи щодо відповідальності тогочасного радянського керівництва, передусім Й. Сталіна, за розв'язання війни (“Криголам”, “День М” та інші). Дискусії навколо його книг, що отримали міжнародний резонанс, виявили насущну потребу переосмислення подій війни на новому джерельному матеріалі, котрий, однак, з великими труднощами поступово вводиться до наукового обігу.

Назагал радянський період викликав масову появу наукових і напівнаукових, розрахованих на комерційний успіх видань про приховані сторони життя і діяльності радянської політичної еліти, їх жінок і дітей, оточення. Тому важливе значення мають документальні публікації “Міжнародного фонду “Демократія” під загальною редакцією А. М. Яковлєва, присвячені різним політичним подіям історії СРСР та правлячої комуністичної партії (понад 20 томів). Серед цих видань є такі як “Катинь. Полонені неоголошеної війни. Документи і матеріали” (1999), “Лаврентій Берія. 1953. Стенограма липневого пленуму ЦК КПРС та інші документи” (1999), “Лубянка. Сталін і Головне управління держбезпеки НКВС. Армія Сталіна. Документи вищих органів партійної та державної влади” (2004) тощо.

Специфічну роль в сучасній російській історіографії відіграють численні історичні праці відомого математика А. Г. Фоменка, засновника т. зв. “нової хронології”. Ще у 70-х роках ХХ ст. цей вчений виступив з концепцією “помилковості” всієї хронології світової історії, згідно з якою всі історичні джерела у XVI–XVII ст. були “переписані” з метою їх фальсифікації на догоду тим чи іншим правлячим колам, в результаті чого вся сучасна історія, заснована на таких джерелах, є фальсифікатом. А. Г. Фоменко та його

нечисленні послідовники у багатьох, добре виданих і оформлених книжках намагаються похитувати авторитет фахової історіографії, спираючись на математичні розрахунки встановлення дат певних астрономічних явищ і заперечуючи весь попередній розвиток науки. Критика поглядів А. Т. Фоменка зумовила велику кількість різноманітних публікацій (наприклад, "Історія та антиісторія. Критика "нової хронології" академіка А. Т. Фоменка", 2000), появу спеціальної інтернетівської сторінки "антифоменкізму". Проте прихильники цього вченого створили свої електронні сторінки в Інтернеті, де намагаються пропагувати свої ненаукові погляди, розраховуючи насамперед на комерційний успіх, породжений сенсаційністю теми.

Найбільш цікаві фахові дослідження в російській історіографії пов'язані з **новими напрямками історичних досліджень**. Вони вишикають на ґрунті усвідомлення все більшою частиною істориків, передусім молодого покоління, необхідності оновлення методологічних підстав історіописання. На початку ХХІ ст. у Росії сформувалися і зміцнилися позиції інноваційних центрів в галузі історії, до яких належать Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова, Російський державний гуманітарний університет у Москві, Інститут всесвітньої історії РАН, санкт-петербурзький Європейський університет, Томський, Казанський, Ставропольський, Новосибірський університети та інші науково-освітні осередки, в яких успішно розвиваються нові міждисциплінарні напрями історичних досліджень.

Одним з найпотужніших нових напрямів історичної науки Росії стала **історична антропологія**. За взірцем Школи "Анналів" частина російських істориків трактує історико-антропологічний підхід як загальну концепцію історії, яка об'єднує вивчення менталітету, матеріального і духовного життя, повсякденності, мікроісторії з особливою увагою до мови і понять досліджуваної епохи, її символів та ритуалів. Ці поняття та уявлення людей минулого містяться в термінах "ментальність", "культура", "свідомість". Традиції структурних і культурно-антропологічних досліджень в російській історіографії сягають 60-х років ХХ ст., коли низка дослідників – М. А. Барг, А. Я. Гуревич, М. Я. Гефтер та інші – на тлі методологічних дискусій запропонували оновлення теоретичних засад радянської історичної науки. Тоді їхні реформаторські пропозиції були засуджені владними органами, а самі вчені піддані гострій критиці.

Тим не менше, долаючи значні перешкоди, окремі історики продовжували плідно працювати в річищі нових візій. Зокрема, найбільш послідовним прихильником історичної антропології був *Арон Якович Гуревич* (1924–2006), монографії якого (“Категорії середньовічної культури”, 1972; “Проблеми середньовічної народної культури”, 1981; “Середньовічний світ: культура мовчазної більшості”, 1990) стали викликом для офіційної радянської історіографії. А. Я. Гуревичу у 1987 р. вдалося створити в Інституті всесвітньої історії семінар з історичної психології, згодом переіменований на семінар історичної антропології (1995). З 1989 р. там же почав виходити альманах “Одиссей. Человек в истории”, який став містком, що відкрив російським (ширше – радянським) історикам доступ до світової історичної думки.

Уривок з “Вступу” монографії А. Я. Гуревича “Середньовічний світ: культура мовчазної більшості”:

“...Яким би не був предмет пошуків (изысканий) історика – економіка, політичний лад, соціальні стосунки, духовне життя, шлях до їхнього пізнання пролягає через аналіз пам’яток, текстів, створених людьми. Перше, на що історик натрапляє у своїх джерелах, – це відображена в них людська свідомість. Тому історик неминуче повинен бути істориком культури, людської ментальності, знати розумові установки людей тієї епохи, їх понятійний “інструментарій”, їх способи світосприйняття. Не беручи до уваги духовної структури людей, що залишили пам’ятки, він не може правильно зрозуміти зміст останніх й адекватно їх розтлумачити.

На історикові лежить колосальна відповідальність: він береться “відродити” ментальний універсум тих, хто давно і безповоротно відійшов у минуле, і його обов’язок, науковий і моральний, полягає в тому, щоб відновити цей універсум в його істинності, за можливістю не приписуючи невластивих йому ознак. Відповідальність історика подвійна: перед людьми минулого і перед своїми сучасниками. Історик виступає в ролі посередника між тими та іншими; від імені своєї культури він намагається зав’язати діалог з культурою іншого часу. Питання, які він задає людям минулого, продиктовані сучасністю, її інтересами й проблемами, бо те, про що історик запитує й тільки здатен запитувати людей минулого, диктується його культурою й баченням світу. Вся проблема полягає в тому, щоб розчуті відповіді людей минулого, а не спішити з нав’язуванням їм своїх власних відповідей. Розчуті відповіді людей іншої культури на свої запитання – і значить зав’язати з ними діалог. Бо пам’ятки, залишені цими людьми, містять в собі відповіді, їх треба лише правильно запитувати, і тоді ці пам’ятки, тексти

(в найширшому сенсі) виявляться невичерпними джерелами пізнання духовного світу людей іншої епохи (...)

Але кого розуміти? Чи тільки великих поетів, мислителів, митців минулого, чиї творіння ми збирасмо, бережемо і вивчасмо? Але ці творці жили в певному соціумі, були дітьми власного часу. А яким був той час, можна зрозуміти, тільки якщо ми будемо знати їхнє оточення, те ментальне середовище, що їх зродило й дало їм матеріал для творчості. Чи не пора перестати задовольнятися вивченням одних лише вищих досягнень середньовічної культури і усвідомити, що ці шедеври створені тією ж мовою (в семіотичному розумінні мови як системи знакових засобів, за допомогою яких виражала себе культура) що була приналежністю всіх членів цього суспільства (...)

Історик, що звернувся до вивчення “низових” форм середньовічної культури і ментальності, переконується в тому, що властиві цьому рівню життя установки й способи поведінки відрізняються незвичайною стабільністю, цупкістю, опором щодо змін. При подібному підході Середньовіччя не завершується у якийсь визначеніший хронологічний період. Ренесанс, бароко, Реформація і навіть раннє Просвітництво ще не були такими радикальними зрушеннями, щоб покінчити з ментальністю, властивою середньовічній людині – селянину, бюргеру” (А. Гуревич. *Средневековый мир: культура безмолвующего большинства*. Москва: “Искусство”, 1990. С. 9-11).

У 90-ті роки в Росії відбулося декілька наукових форумів, на яких обговорювали питання, пов’язані з історичною антропологією. Вони виявили відмінні позиції істориків, поділивши їх на прихильників нових підходів і прибічників традиційної (позитивістської) методології. Тим не менше сформувалися авторитетні осередки антропологічної історії в Російському державному гуманітарному університеті, Інституті всесвітньої історії РАН та деяких інших закладах. Найбільш повно історична антропологія представлена в Інституті всесвітньої історії РАН, де створені і діють десятки центрів цього спрямування: Центр культурної та історичної антропології (керівник А. Я. Гуревич, до смерті у 2006 р.), Центр історії приватного життя і повсякденності (І. М. Данилевський), Центр інтелектуальної історії (Л. П. Репіна) тощо. Водночас, уже на ранніх етапах поширення історико-антропологічних впливів в російській історіографії відбулася диференціація їх прихильників на більш вузькі напрями, пов’язані спільною методологічною позицією.

Найбільше дискусій викликає *історія ментальностей*, як постало питання про конкретних носіїв певного типу менталітету

На прикладі російського минулого. Перші студії російських дослідників показали, що нерідко вони розуміють менталітет як феномен успішної свідомості або психології, в той час як між ними є суттєві відмінності. Так, скатеринбурзький історик О. С. Норнінська дала приклад дослідження соціальних настроїв різних верств населення Росії під час Першої світової війни ("Менталітет і соціальна поведінка робітників, селян і солдатів Росії в період Першої світової війни", 2000). Вона добре показала, що мінливість суспільної свідомості має під впливом війни й антивосної агітації взаємодія з ментальними структурами, даючи у підсумку оригінальне поєднання традиційних уявлень і нових орієнтирів. Її праця дала зрозуміти, що історія ментальностей не вичерпує історичної антропології, а є лише одним з напрямів і способів вивчення суспільної свідомості, передусім її стійких структур.

Тому в конкретно-історичних дослідженнях російських істориків утвердився підхід вивчення різних форм суспільної свідомості в їх культурно-антропологічному розумінні. Петербурзький історик Б. І. Колонітський у монографії "Символи влади і боротьба за владу: До вивчення політичної культури Російської революції 1917 р." (2001) подав оригінальний образ революційних подій 1917 р., де змальовано не боротьбу ідей, партій, інститутів, а конфлікт між "старими" і "новими" символами та атрибутами влади. Подібний підхід властивий для книги П. В. Лукіна, в якій він переконливо показав, що особа царя займала центральне місце в політичній свідомості росіян XVII ст., незалежно від його індивідуальності ("Народні уявлення про державну владу в Росії XVII ст.", 2000). Такого ж плану дослідження, зосереджені на вивченні суспільної свідомості різних епох, були підготовлені С. В. Яровим, С. І. Зубковою та іншими.

Історична антропологія спричинила бурхливий розвиток *мікроісторичних студій*. Ініціатором цього напрямку став Ю. Л. Безсмертний, який 1994 р. заснував в Інституті всесвітньої історії РАН семінар з історії приватного життя, а 1997 р. почав видавати альманах "Казус: Індивідуальне та унікальне в історії". Під його керівництвом були підготовлені й опубліковані фундаментальні колективні праці "Людина в колі сім'ї. Нариси з історії приватного життя в Європі і деяких країнах Азії до початку нового часу" (2000) тощо.

У 1999 р. вийшла монографія С. С. Ляміної і Н. В. Савоєр "Бідний Жозеф": Життя і смерть Йосифа Віельгорського. Досвід

біографії людини 1830-х років”, яка стала класичним зразком мікроісторії в російській історіографії. Геросм книги став граф Й. Вільгорський, який за своє нетривале 23-річне життя не здійснив нічого значущого, але провадив докладний і відвертий щоденник, що зберігся. Дослідники підняли також весь комплекс інших документів про його особу, що дозволило їм з рідкісною докладністю реконструювати внутрішній світ героя, його заняття і звички увесь особистий універсум, а також “зовнішній світ”, в якому перебувала ця молода людина. У книзі через портрет молодого дворянина представлено ціле покоління його соціального кола, стиль і способи життя та мислення дворянського середовища, відносини у ньому.

Іншим прикладом мікроісторичного дослідження послужила робота С. В. Журавльової “Маленькі люди” і “Велика історія”: іноземці московського Електрозаводу в радянському суспільстві 1920–1930-х років” (2000). Авторка розглянула життя і побут маленької колонії іноземних спеціалістів, які працювали на Електрозаводі в період “будівництва соціалізму”. Через їх повсякденні проблеми проглядається тодішня радянська дійсність, далека від пропагандистських кліше, низький рівень життя різних категорій “радянських людей”.

Історія повсякденного життя переживає в Росії справжній бум: друкується багато перекладних зарубіжних видань, виходять праці російських авторів. Такий спалах пояснюється громадським інтересом суспільства, яке тривалий час було відсторонене від деідеологізованого інтелектуального продукту, а також порівняно не складною методикою збору й описування історичної інформації. Публікована література здебільшого не вирізняється вибагливістю: від “Повсякденного життя російського гусара під час царювання Александра I” (А. І. Бегунов, 2000) до “Повсякденного життя російського середньовічного монастиря” (О. В. Романенко, 2002). Вона приносить цікаву і корисну інформацію, користується незмінним попитом читачів.

Проте є спроби й більш глибокого аналізу буденного життя минулих часів, зосередженого на окремих явищах, соціальних групах. Петербурзька дослідниця Н. Б. Лебіна серйозно займається вивченням повсякденного життя городян Петербурга у радянський час (“Повсякденне життя радянського міста: Норми і аномалії 1920–1930 роки”, 1999), присвятила цікаву монографію впливу реформ на життя городян у СРСР (“Обиватель і реформи. Картини повсякденного життя городян в роки непу і хрущовського десяти-

річчя”, у співавторстві з О.М. Чистіковим, 2003). Радянське буденне життя, його темні і світлі сторони докладно висвітлили монографії А. Ю. Давидова, Г. В. Утехіної, О. С. Сенявського тощо. Цей напрям має значні перспективи для свого розвитку.

Гендерна історія зростає на ґрунті зацікавлень історією жінок. Однією з провідних дослідниць, що вплинула на становлення цього міждисциплінарного напрямку, є московський історик і етнолог Н. Л. Пушкарьова. У 1996 р. вийшла друком її монографія “Жінки Росії і Європи на порозі Нового часу”, 1997 – монографія “Приватне життя російської жінки: наречена, дружина, коханка (X – початок XX ст.)”. У центрі уваги дослідниці опинилися різні, переважно статеві аспекти життя жінок у Росії – шлюбні і сімейні стосунки, повсякденне життя, виховання дітей тощо. Авторка реконструювала елементи “жіночого життя”, особливості поведінки й менталітету жінок у Росії в різні історичні епохи.

“Жіноча історія” поступово переходить в Росії у вивчення гендерної проблематики, яка досліджує соціалізацію людини в суспільстві відповідно до її статевої приналежності. У російській історіографії цей поворот знаменувала публікація у 1999 р. колективної роботи за редакцією Н. Л. Пушкарьової “А се гріхи злі, смертні” (Любов, еротика і сексуальна етика в доіндустріальній Росії X – перша половина XIX ст.). Гендерна тематика розвивається в Інституті всесвітньої історії РАН, де під керівництвом Л. П. Рєпіної опубліковано хрестоматію текстів “Жінки і чоловіки в історії. Нова картина європейського минулого” (2002) і видається альманах “Адам і Єва”. У 2002 р. почав діяти Рязанський гендерний центр при Рязанському державному педагогічному університеті ім. С. Есєнїна. Проте гендерна тематика ще залишається новою в російській історіографії, серед її прихильників виступають Л. П. Рєпіна, Т. Л. Лабутіна, Г. І. Юкіна та інші.

Одним з нових динамічних напрямів російської історичної науки є *інтелектуальна історія*. Головним її осередком є Центр інтелектуальної історії в Інституті всесвітньої історії РАН, створений 1998 р. і очолюваний Л. П. Рєпіною. Центр 1999 р. почав видавати альманах “Диалог со временем. Альманах інтелектуальної історії”, який пропагує широкий підхід до вивчення минулого, трактуючи його як постійний процес культурної ідентифікації людей певної історичної епохи. Під керівництвом Л. П. Рєпіної російські до-

слідники почали вивчати процеси формування і трансформації історичної пам'яті як важливого елементу суспільної свідомості і самоідентифікації людей в Європі в період Середньовіччя і ранній Новий час. Результати досліджень представлені в праці "Образи минулого і колективна ідентичність в Європі до початку Нового часу" (2003).

Культурно-антропологічні впливи відбилися також у дослідженнях з локальної історії, яка повинна замінити старе краєзнавство. Вони проявилися у створенні 2002 р. на базі Ставропольського державного університету за участі вчених Російського державного гуманітарного університету і Російського державного аграрного університету ім. К. А. Тімірязєва Науково-освітнього центру "нова локальна історія", який очолив С. І. Маловічко. Історики, що об'єдналися навколо Центру, трактують локальну історію як історію регіону, "місця", але насамперед як "мікросуспільство", що здійснює певну історичну діяльність. У вивченні локальних спільнот вони залучають також здобутки і методи інтелектуальної історії, соціальної історії, історії повсякденності, усної історії тощо. Своєю увагою вони зосереджують на дослідженні особливостей минулого Північного Кавказу, де стикалися і взаємодіяли дуже різноманітні культурні потоки.

Центр організував і провів декілька наукових конференцій і семінарів, присвячених переважно методологічним засадам міждисциплінарного дослідження минулого регіонів. Розпочалася реалізація наукового проекту "Північнокавказьке місто в епоху модернізації" з'явилися чергові випуски наукового збірника "Нова локальна історія", альманаху "Захід – Росія – Кавказ". Учасники Центру (Т. О. Булигіна, Т. Є. Покотилова, М. Ф. Румянцева, А. Б. Каменський та інші) спрямовують зусилля на пропаганду й поширення новітніх зарубіжних методик історичного дослідження у вивченні минулого багатьох культурних регіонів у середовищі істориків російської провінції. Серед важливих складників регіоналістики виокремлюють порівняльне джерелознавство, інтелектуальну історію, історію повсякденності, міську й сільську історії, нову біографістику тощо. Нові підходи, на думку учасників, повинні забезпечити новий погляд на минуле конкретного регіону й надати поштовх його культурному збагаченню.

Своєрідну інтелектуальну нішу в гуманітарному просторі Росії зайняв незалежний інтернаціональний альманах "Ab Imperio Дослідження з нової імперської історії та націоналізму в пострадянському просторі", заснований 2000 р. провідними світовими фі-

кінцями з вивчення історії Росії СРСР у Казані. Цього видання здійснюють одночасно п'ять незалежних редакторів з різних країн до складу редакційної ради увійшли знані вчені: Б. В. Афанасьєв (Росія), Р. Брубейкер (США), Д. Госкін (Велика Британія), М. Грох (Чехія), А. Капеллер (Австрія), К. Мацузато (Японія) та інші. Тематичні випуски альманаху, на сторінках якого виступають як російські, так і численні зарубіжні вчені, ознайомлюють читачів з найновішими здобутками у вивченні минулого Росії у порівняльній ретроспективі з іншими країнами і народами світу.

Постмодерністський виклик змусив російських істориків звернути увагу на мовно-літературний, герменевтичний складник історичного пізнання. У Росії (СРСР) ще у 1960-ті роки виникла авторитетна московсько-тартуська семіотична школа, визнаним лідером якої був Ю. М. Лотман (1922–1993). Він розробив концепцію тексту, згідно з якою будь-який текст є семіотичною (знаковою) моделлю, що виконує когнітивну і комунікативну функції. Саме текст, на його думку, об'єднує елементи мови і формує їх у змістовний ряд. Кожний знаковий ряд виступає культурним кодом, який поєднує у собі колективний та індивідуальний досвід. Принципні часткове розшифрування цього коду можливе лише за умови проникнення у культурний контекст, в якому народився цей семіотичний ряд, і його зрозуміння. Ю. М. Лотман своїми працями подав зразки проникнення у культурний світ творців російської літератури і науки XIX ст. Його дослідження ґрунтувалися на докладному описі різниць між "світом автора джерела" і "світом історика-інтерпретатора". Вчений писав: "Історія є пам'ять культури (...) Це означає, що вона не тільки слід минулого, а й активний механізм сучасного (...) Процес цей (діалогу автора та інтерпретатора. – Л. З.) протікає в порожнечі: обидва учасники діалогу є партнерами і в інших колізіях: обидва вони відкриті для вторгнення чужіх нових текстів, а тексти (...) завжди приховують в собі можливість все нових інтерпретацій".

Семіотичні дослідження відображені в сучасній російській історіографії. Приклад застосування семіотичного аналізу подав В. А. Успенський в монографії "Цар і патріарх. Харизма влади в Росії (візантійська модель та її російське переосмислення)" (1998). Він показав, що на Русь, а згодом у Московію була перенесена і застосована візантійська знакова система влади. Дослідник робить вис-

новок, що Москва, а тоді Росія впродовж своєї історії була орієнтована на запозичення чужої культури (візантійської, потім західноєвропейської). Але такі запозичення мали свої особливості: потрапляючи на російський ґрунт, вони набували зовсім іншого наповнення, що, у підсумку, зумовлювало появу чогось суттєво відмінного від запозиченої культурної моделі. Природу таких видозмін Б. А. Успенський бачить у семіотичній площині – надавши іншого значення запозичуваним знакам і символам.

У подібному ключі російські історики намагаються поєднати семіотику й герменевтику; остання робить наголос на тому, щоб не тільки знайти адекватний зміст понять і термінів тексту, а й найповніше донести цей зміст до реципієнта – читача. Йдеться про мову та способи інтерпретації текстів. У цьому плані знаковим явищем російської історіографії стала монографія А. Л. Юрганова “Категорії російської середньовічної культури” (1998). Її автор обрав шлях дослідження середньовічної культури через розкриття прихованого змісту мови і символів середньовічних текстів. Подібна методика застосована також у монографії І. М. Данилевського “Давня Русь очима сучасників і нащадків (XI–XII ст.)” (1998). Цей дослідник переконливо показав, що найдавніші руські тексти (наприклад “Повість минулих літ”) зовсім по-різному сприймалися і розумілися сучасниками і нащадками літописців, оскільки вони в одні і ті ж слова вкладали відмінний зміст.

Російська історіографія початку третього тисячоліття – складне і строкате явище. Частина дослідників залишається під впливом давніх традицій марксистсько-позитивістського плану; інші вчені намагаються знайти нову-стару ідею, яка б змогла стати “охоронною парасолькою” для пояснення “особливого” історичного минулого Росії, що має всі підстави для оптимістичного погляду в майбутнє; третя група істориків веде пошук нових тем і методологій історичного пізнання, звертаючись до зразків світової історичної думки. На розвиткові російського історіописання позначаються суперечливі тенденції: з одного боку, суспільні очікування вимагають від істориків створення інтегральної картини минулого Росії, яка спроможна легітимізувати її сучасне становище і перспективи на майбутнє, а з другого – проявляються прагнення інтелектуального середовища поглибити фаховий рівень знань про минуле як процес насамперед культурного збагачення соціуму з усіма його суперечливими і неоднозначними проявами.

ІСТОРИЧНА НАУКА В ПОЛЬЩІ

Особливості післявоєнного розвитку історичної науки

Хоча після Другої світової війни Польща впродовж сорока років перебувала під управлінням комуністів і входила до країн т. зв. "соціалістичного табору" під опікою СРСР, її суспільно-політичний й інтелектуальний розвиток мав свої специфічні риси. Внаслідок потужного впливу традицій національного руху ХІХ – початку ХХ ст., подій двох світових війн у польському суспільстві сформувалися доволі стійкі структури громадянського суспільства й суспільної свідомості, які чинили серйозний опір нав'язуванню односторонніх моделей тоталітарного комуністичного устрою та ідеології. У результаті цього правляча в країні за підтримки СРСР Польська об'єднана робітничая партія (ПОРП) змушена була зважати на інтереси та прагнення поляків, відмовляючись від найбільш одіозних форм політичної та ідеологічної диктатури.

Суспільно-політичні кризи 1956, 1968, 1970, 1976, 1980–1981 років визначали допустимі межі функціонування політичного устрою Польської Народної Республіки (ПНР). У ньому були постійно присутні елементи некомуністичної ідеології (каатолицька церква, некомуністичні організації, впливи західної еміграції) і ринкової економіки (приватний сектор у сільському господарстві, ремісництві, торгівлі). Тому, коли у 1970-ті роки опозиційний демократичний рух набув необхідної суспільної значущості і незабаром вилився в потужне незалежне профоб'єднання "Солідарність" (1980), суспільно-політична атмосфера в країні зазнала радикальних змін: демократичні перетворення стали лише проблемою часу, який настав після історичних перемовин Круглого столу між представниками комуністичного табору і опозиційних сил 1989 р. З цього року у Польщі розпочався процес глибоких системних перетворень суспільства, який характеризувався трансформацією від тоталітарного до демократичного устрою і завершився приєднанням до НАТО (1999) і Європейського Союзу (2004).

Польська історіографія ще від ХІХ ст. була нерозривно зв'язана з реалізацією суспільно-політичних прагнень поляків, спрямованих спочатку на відбудову незалежної держави, а згодом – на її збереження і зміцнення. Комуністичний "експеримент", запрова-

длений у Польщі після Другої світової війни за допомогою СРСР не досягнув поставленої мети – повного підпорядкування польських інтелектуальних кіл політичній та ідеологічній індоктринації. Традиції вільного плекання науково-гуманітарної думки стали особливо відчутними після завершення “темного періоду” сталінського терору у 1949–1954 рр. Після того інтелектуальна еліта чимраз активніше доходила до голосу з критикою недемократичних порядків, впливала на суспільну свідомість загалом. Історики, значною мірою сформовані у ПНР, виявилися більш відкритими до світової наукової думки і менш вразливими щодо т. зв. марксистсько-ленінської індоктринації. Хоча партійне керівництво і цензурні обмеження створювали перешкоди для незаангажованих історичних студій, не були спроможні повністю ліквідувати межу, що відокремлювала наукові праці від пропагандистської літератури. Фахове середовище, залишаючися поділим, назагал зберігало наукову етику й методологічний плюралізм.

У 60–80-ті роки сформувалися і діяли три головні групи істориків, які дотримувалися відмінних методологічних позицій. Найбільшою була група старших і молодих дослідників, котрі надавали перевагу позитивістським підходам, забарвленим марксистськими “вкрапленнями” і впливами Школи “Анналів” (В. Куця, А. Гейштор, Т. Мантойфель, С. Кеневіч, С. Топольський та інші); другою була група т. зв. партійних істориків, котрі працювали у тісному зв’язку з інстанціями ЦОРП і проводили лінію на легітимізацію комуністичної влади під прикриттям марксистської методології (В. Гура, Ж. Корманова, Н. Гонсьоровська, Ц. Бобінська та інші); до третьої групи належали історики, пов’язані з недержавними закладами (Католицький університет у Любліні), які надавали перевагу індивідуальному історизму (П. Ясеніца та інші).

Якщо у методологічному відношенні польські історики творили плюралістичну картину, то у політичному плані вони були змушені дотримуватися негласної угоди: у дослідженнях давніх і нових часів існувала певна свобода вибору тем і методів, у той час як новітня історія залишалася domenом безпекаційного контролю з боку партійних інстанцій і цензури – тут панувала офіційна історіографія, покликана обґрунтовувати “закономірність” комуністичної влади в Польщі. У зв’язку з цим історія ХХ ст. перебувала під впливом багатьох тематичних і фактографічних заборон, “білих плям”

політичних спотворень і фальсифікацій на догоду правлячій партії; здебільшого це стосувалося міжвоєнної історії Польщі, польсько-радянських відносин, Другої світової війни і післявоєнних років.

Однак, починаючи з 1970-х років і виникнення демократичної опозиції, чимало фахових істориків почали відкрито виступати проти явних спотворень минулого в офіційній історіографії. З появою "Солідарності" та її нелегальною діяльністю (1982–1989) природився своєрідний феномен появи в Польщі т. зв. "літератури другого обігу", яка друкувалася підільними друкарнями в Польщі або за кордоном, але майже легально поширювалася великими накладками в країні. Серед цих видань були праці фахових істориків, котрі, оминаючи цензуру, доносили своє слово до читачів і спеціалістів. Значний резонанс отримали книжки *Войцеха Рошковського* (псевдонім – А. Альберт, "Новітня історія Польщі 1918–1980", 1983–1989), *Сжи Гольцера* ("Солідарність 1980–1981. Генеза і історія", 1983), *Кристини Керстен* ("Народження системи влади в Польщі 1943–1948", 1988) тощо. Публікація та поширення таких праць змусили офіційних істориків внести серйозні корективи у візію національного минулого, яка стала більш гнучкою але найголовніший їх наслідок – підваження легітимності чинної влади в очах більшості суспільства.

Унаслідок окреслених вище особливостей попереднього розвитку після 1989 р. польська історіографія не зазнала таких глибоких змін, як в інших посткомуністичних країнах: авторитет істориків назагал залишався доволі високим, міжнародні зв'язки, котрі й до цього були достатньо активними, отримали додаткові формальні стимули, майже всі академічні історики продовжили свою роботу в університетах та інститутах Польської академії наук (ПАН). Реальний методологічний плюралізм, який вже існував, був підтверджений скасуванням партійного диктату і цензури. Водночас зміни заторкнули структури ПОРП, що припинили своє існування. Виникли десятки нових наукових товариств і громадських організацій історичного профілю, відновила діяльність Польська академія знань (умінь) в Кракові, почали діяти нові університети і вищі школи, зокрема приватні.

Найбільший загін польських істориків працює нині в системі вищої школи – у понад тридцяти державних університетах і академіях. Серед них виділяються університети з давньою традицією іс-

торичних студій – Варшавський, Ягеллонський у Кракові, Познанський ім. А. Міцкевича, Люблінський ім. М. Кюрі-Склодовської, Торунський ім. М. Коперника, Вроцлавський, Лодзінський, останнім часом – Жешувський, Білостоцький, Вармінсько-Мазурський тощо. У системі ПАН діють науково-дослідні інститути – Інститут історії, Інститут політичних студій, Інститут археології та етнології, Інститут історії науки, а також низка спеціалізованих закладів (Заклад середземноморської археології тощо). Утворилися недержавні наукові інститути, що фінансуються з різноманітних джерел, як-от Інститут Центрально-Східної Європи в Любліні (С. Ключовський).

Особливу роль в системі державної влади і науки відіграє Інститут Національної Пам'яті (ІПН), створений 1998 р., щоб розслідувати злочини проти польського народу. У ньому зібрано архіви спеціальних служб ПНР, провадяться прокурорські розслідування нацистських і комуністичних злочинів. Волночас, в ІПН працює велика група істориків, котра готує і публікує документальні матеріали, науково-дослідні праці з найбільш гострих проблем історії Другої світової війни і періоду ПНР, діяльності спецслужб, репресій проти населення, політичної боротьби тощо. Зокрема, працівники ІПН видали кілька збірок документів і досліджень з історії українсько-польських стосунків під час війни і післявоєнних років. Історичну документацію подібного плану збирає і популяризує в Польщі громадська організація “Осередок “Карта” (подібна до українського “Меморіалу”). Працівники Осередку збирають усні й письмові спогади та інформацію живих свідків, котрі пройшли через війну, депортації, зазнали комуністичних репресій, видають одноіменний часопис.

Найбільшою фаховою громадською організацією в країні залишається Польське історичне товариство (ПІТ), яке нараховує 3175 членів (2003 р.), об'єднаних у 88-ми регіональних відділеннях. Щорічя років ПІТ організує і проводить всепольські з'їзди істориків (XVII з'їзд пройшов у Кракові 2004 р.). Крім того, Товариство видає 31 періодичне видання як на центральному, так і регіональному рівнях. Назагал історична наука в Польщі належить до найбільш розбудованих на державному й громадському рівнях дисциплін, що традиційно користується інтересом і повагою широких верств населення.

Основні напрями історичних досліджень. Бурхливі суспільно-політичні події 1990-х років в Польщі, пов'язані з трансфор-

мацією устрою, супроводжувалися гострими дискусіями з історичних проблем, зокрема, з помітно вираженими політичними нахарами. На перший план суспільних очікувань щодо минулого вийшло прагнення ліквідації “білих плям” історії ХХ ст., передусім розрахунку з періодом комунізму. При цьому акцент було зроблено на пошуку й публікації таємних і приховуваних комуністичною владою документів, які характеризували драматичні події минулого: – репресії, депортації, примушування, втручання у внутрішні справи Польщі з боку Москви, закулісну політику правлячої ПЮРП. Не дивно, що під впливом емоцій часом лунали спрощені оцінки і висновки щодо минулих подій, а комуністична ідоктрина замінялась антикомуністичною. На думку одного з відомих польських істориків, польська історіографія “опинилася під потужним тиском Історії, що відбувається” (А. Ф. Грабський).

Нові факти та інформація, що ставали відомі громадськості, трактувалися переважно з позицій заперечення недавнього минулого, яке представлялося “випадковим” і “неправильним”. Таким чином, виникала загроза “нової політизації” історичних знань і “депрофесіоналізації” науки, що була своєчасно зауважена фахівцями. Ще однією важливою проблемою стала комерціалізація видавничого ринку при одночасному зменшенні державних дотацій на науку, що спричинило вплив частини талановитої молоді в більш матеріально благополучні галузі. Обидві ці негативні тенденції, що проявлялися в першій половині 1990-х років, у наступний період почали згасати. На думку сучасних польських теоретиків історії (С. Топольський, Я. Поморський, В. Вжосек, Е. Доманська, Р. Стобецький), історія як “охоронець національних цінностей” і “наука про об’єктивні закони суспільного розвитку” все відчутніше поступається місцем історії як “діалогу відмінних культур і світоглядів”. Така історія шукає відповіді на питання про відмінності культурних уявлень людей однієї й різних часових епох.

У центрі польської історіографії після 1989 р. стала новітня історія Польщі, передусім історія ПНР. Навколо неї розгорнулися гострі дискусії, що часом набували рис політичної полеміки в рамках “спору про ПНР”. У них брали участь як історики, так і політологи й представники інших соціальних та гуманітарних наук. Історики лівої орієнтації, критично оцінюючи спадок народної Польщі, до того ж відстоюють національне спрямування і наміри комуністичних лідерів країни, які намагалися збудувати “справедливу”

державу. Їхні опоненти стверджують “окупаційний” характер комуністичного режиму, нав’язування Московою антинаціонального змісту угоди, де комуністи виступали “агентами Кремля”. Проте предметної дискусії не виходить хоча б тому, що нових серйозних досліджень періоду ПНР є не так багато. Увага істориків здебільшого зосереджена на публікації документів і осмисленні опозиційного руху.

До того ж, з-під пера фахових істориків з’явилося кілька цінних синтетичних видань, в яких охоплено історію Польщі у ХХ ст. у праці В. Рошковського, Є. Топольського (1928–1998), А. Чубинського, А. Пачковського, С. Ейслера. Без зайвих емоцій ці автори описують звивистий шлях розвитку Польщі і поляків на тлі драматичних подій в Європі й світі. На їх погляд, комуністичний режим суверенних національних традиціям і ментальності польського народу, був накинута і підтримувана Московою; коли ж така підтримка послабилася у середині 1980-х років, то й доля режиму була вирішена.

Майже всі дослідники повітряного періоду історії Польщі зосередилися на вивченні різноманітних проявів опозиційності до комуністичного режиму. У цьому плані історичні знання збагатилися великим обсягом нової інформації: були опубліковані десятки збірників документів про післявоєнне збройне підпілля в країні, опозиційні партії, діяльність вищих партійних інстанцій, спецслужб. Серед них варто відзначити багатотомні документальні серії, підготовлені Інститутом політичних студій ПАН (“Документи до історії ПНР”, “З радянських архівів” тощо), численні тематичні збірки документів спецслужб Польщі, опубліковані ІПП у 2000–2006 рр.

Так само багато представлена й наукова література з цієї тематики, в якій, однак, відчутні певні політичні симпатії й антипатії. Назагал високу оцінку фахівців отримали численні праці К. Керстен, А. Пачковського, в яких розкрито механізми становлення комуністичної влади в Польщі. А. Фрішке в монографії “Політична опозиція в ПНР 1945–1980” (1994) показав, що як у правлячій партії, так і в суспільстві народної Польщі постійно діяли сили, які не мирилися з диктаторськими методами правління комуністичної верхівки. Є. Гольцер, перу якого належать перші наукові студії “Солідарності”, опубліковані ще в період ПНР, після 1989 р. перевидав свої попередні праці, а також доповнив їх монографією “Солідарність в підпіллі” (1990, у співавторстві з К. Лескім). Політичній боротьбі в Польщі у 1980-ті роки присвятили свої дослідження К. Пшиципоровський.

Я. Скужинський, Л. Мажевський, В. Турек та багато інших. Кудиш суспільно-політичних криз у ПНР в світлі нових документів відображали в монографіях А. Гарліцький (період сталінізму), П. Махцевич (криза 1956 р.), С. Ейслер (криза 1968 р.), А. Фрішке (події 1970-х років), К. Б. Яновський (криза 1980–1981 рр.).

Ще однією великою темою, що викликала особливий інтерес громадськості й істориків, була Друга світова війна і доля багатьох поляків. Це пояснювалося тим, що у ПНР більшість питань війни були заборонені цензурою або піддавалися фальсифікації. Потрібно зазначити, що польська еміграція на Заході ще у 70–80-ті роки опублікувала низку важливих документів (“Польські збройні сили в Другій світовій війні”, 3 томи; “Армія Крайова в документах”, 6 томів), численні дослідження (В. Побуг-Малиновського, М. Кукся, Ю. Гарліцького та інших), які не можна було ігнорувати у фахових студіях.

Особливий розголос отримали часописи “Культура” і “Зошити історичні”, що їх у післявоєнний час видавав у Парижі польський емігрант Єжи Гедройць (1906–2000), друкуючи багато документів і розвідок з найбільш гострих політичних питань. Тому ще за часів ПНР низка польських істориків намагалася по-можливості об’єктивно висвітлювати події Другої світової війни (Ч. Мадліччик, Е. Дурачинський, Ч. Лучак, Т. Шарота та інші.).

У 1980-ті роки молоді дослідники А. Хмеляж, А. К. Кунерт, Г. Мазур та інші взялися за опрацювання історії пролондонського підпілля в Польщі в роки війни. До широкого обігу їхні праці потрапили переважно після 1989 р. У демократичній Польщі вийшли друком десятки праць, присвячених історії лондонського еміграційного уряду і підпілля, які повернули із вимушеного забуття справжню картину польського Руху Опору, де провідну роль відігравали структури легального уряду та його представництва в окупованій країні.

Новий погляд на ці проблеми виявився в узагальнювальній праці В. Бородзея, А. Хмеляжа, А. Фрішке, А. К. Кунерта “Підпілля Польща 1939–1945” (1991), В. Бонусяка “Польща під час II світової війни” (1999). У наступні роки польська історіографія збагатилася дослідженнями регіональних структур пролондонського підпілля, Армії Крайової, окремих організацій та осіб.

Тільки після 1989 р. розпочалося активне вивчення подій, котрі до цього були суворо заборонені цензурою. Серед них найважливішими гострими були справи фізичного знищення польських офі-

церів в СРСР у 1940 р. (“Катинська справа”), депортації поляків у 1939–1941 рр і 1944–1946 рр., доля репресованих польських громадян в СРСР, польсько-радянські стосунки. Документи й література з цих питань у сучасній Польщі нараховують тисячі позицій. Серед них вирізняються документальні публікації “Катинь. Документи вбивства людей” (1992), “Польські військовополонені в СРСР 1939–1941” (1992), “Польсько-радянські конфлікти (1942–1941)” (1993), “Радянська окупація (1939–1941) в світлі таємних документів” (1996), “Польща–СРСР. Структури підлеглості. Документи ВКП(б) 1944–1949” (1995), “Особлива папка Сталіна. Рапорти НКВД з Польщі 1944–1946” (1998) тощо. Усі вони безапеляційно свідчать про силове нав’язування Польщі радянської моделі устрою, яке супроводжувалося жорстокими масовими репресіями проти поляків. Додаткове світло на ці питання кидають дослідницькі монографії Т. Стжембоша, А. Гловацького, Г. Грицюка, К. Ясевича, А. Сребраковського, Я. Кенсіка і багатьох інших.

У колі найбільш гострих питань історії Другої світової війни опинилися й польсько-українські стосунки на теренах Волині та Галичини, де польсько-українське протистояння у 1943–1944 рр. набуло рис міжетнічної війни. Актуалізації цієї тематики сприяли публікації в Польщі численних спогадів поляків – колишніх мешканців тих земель, в яких український національно-визвольний рух (ОУН і УПА) звищувався у безпідставних антипольських акціях, що призвели до значних жертв серед мирного цивільного населення. Особливий розголос у Польщі мала двотомна публікація Еви і Владислава Семашків “Людовбивство, здійснене українськими націоналістами проти польського населення Волині 1939–1945” (2000), яка в емоційній формі подавала однобічний образ польсько-українського конфлікту на Волині під час війни, в якому український національний рух трактувався як злочинний і антипольський.

Проте ще у 1993 р. з’явилася монографія польського історика Р. Тожецького “Поляки та українці. Українська справа під час II світової війни на терені II Речіпосполитої”. Її автор більш об’єктивно і виважено змалював передумови й обставини польсько-українського конфлікту, беручи до уваги інтереси й наміри обох сторін. Під тиском громадської думки фахові історики Польщі та України за ініціативою Світового союзу вояків АК і Об’єднання українців в Польщі розпочали проведення серії наукових семінарів, що проходили по чергово у Варшаві й Луцьку, де було піддано

документальному аналізу обставини і перебіг польсько-українського конфлікту на західноукраїнських землях. Наслідком цього стала унікальна 10-томна публікація матеріалів семінару “Україна – Польща: важкі питання” (1998–2007), в яких погляди істориків обох країн значно зблизилися, а причини й наслідки конфлікту набули реальних рис. Фахівці обох сторін прийшли до згоди щодо гострого зіткнення інтересів польського та українського визвольних рухів, де обидва табори прагнули до відбудови національної державності в умовах втручання зовнішніх сил – Німеччини та СРСР. За таких обставин безкомпромісність обох рухів спричинила жорстокий збройний конфлікт, наслідком якого були значні жертви серед цивільного населення з двох сторін. Польські історики підготували чимало конкретних досліджень окремих питань та аспектів цього конфлікту (В. Філяр, Г. Могика, Р. Внук та інші).

Пов’язаною з воєнними подіями є також проблема долі українців у Польщі в післявоєнний період. Тут важлива роль належала оцінюванню військово-політичної операції “Вісла” (1947), проведеної тогочасним польським керівництвом для розгрому українського національного руху у південно-східних районах країни. Є. Міслю у низці документальних публікацій і студій показав загальне антиукраїнське спрямування цієї операції. Монографії Р. Дрозда, І. Галаґіди, М. Чеха висвітлили драматичну долю українського населення у ПНР, яке було примусово депортоване з місць постійного проживання і розпорошене у західних і північних польських землях, піддавалося переслідуванням за національною ознакою. Дослідники відзначили значне поширення серед поляків у післявоєнній Польщі антиукраїнських упереджень, котрі штучно підтримувалися офіційною владою ПНР, а також емоційно поширювалися представниками т. зв. “кресов’яків” (поляків, депортованих із західноукраїнських теренів).

Порівняно менше уваги приділяють польські історики першій половині ХХ ст. Тут йдеться переважно про “реабілітацію” головних будівничих незалежної Польщі – Ю. Пілсудського, Р. Дмовського та інших. Ще до 1989 р. польська історіографія достатньо об’єктивно змалювала картину міжвоєнної Польщі з властивими їй соціально-політичними й культурними суперечностями (праці А. Айценкея, А. Гарліцького, Я. Жарновського, Є. Томашевського, А. Хойновського). Догматичні оцінки комуністичної історіографії про “фа-

шистський" характер міжвоєнної Польщі залишилися у далекому минулому. Більшість фахівців схилиються до думки про авторитарний режим "санації" Ю. Пілсудського, який зріс на підставі реально існуючої соціально-політичної структури польського суспільства і послаблення ідей парламентської демократії.

Найбільш привабливою тематикою після 1989 р. стало вивчення становища національних меншин, передусім українців. Загальним проблемам політики польських урядів стосовно національних меншин присвятили свої дослідження Є. Томаневський, В. Міх, В. Парух, А. Хойновський, П. Ставецький та інші. Вони переконливо показали, що польським правлячим колам довелося натрапити на сильний опір національних меншин – українців, німців, євреїв, білорусів, литовців, до якого не була готова польська політична еліта. Унаслідок цього до кінця існування II Речіпосполитої не вдалося виробити адекватної національної політики, а різке поправління ідеології і політики цих еліт напередодні Другої світової війни підняло антипольські настрої серед непольського населення. Особливо змістовний погляд на формування суспільної свідомості поляків та їхнє ставлення до інших національностей продемонстрував Р. Вапінський у монографії "Польща на стику націй і культур" (2002). Він показав, що історичні традиції і стереотипи суттєво впливали на бачення тогочасного світу поляками, їхнє ставлення до інших народів і культур, спричиняли гострі непорозуміння і навіть конфлікти.

У зв'язку з цим польські історики приділяють увагу з'ясуванню становища українців у міжвоєнній Польщі, розвитку українського національного руху, польсько-українським взаєминам. У монографіях Р. Тожецького, Р. Домбровського, М. Папезинської-Турек, Е. Віпкі, Р. Потоцького, П. Висоцького, Я. Я. Брусого, А. Колянчука, Т. Стриєка, Я. Пісулінського докладно досліджено становище українського населення та українських емігрантів у Польщі, формування ідеології та політичних програм українського національного табору, взаємини з польською владою. Реконструюючи за новими документами картину стосунків між поляками та українцями, вони відзначають високий рівень національної свідомості більшості українського населення та емігрантів, недолугу політику правлячих кіл Польщі, яка призводила до критичного загострення польсько-українських суспільних стосунків, підривала довіру між двома народами.

Після 1989 р. у Польщі виникло декілька впливових наукових осередків, які опрацьовують польсько-українську тематику. Серед

них потрібно згадати Університет ім. М. Кюрі-Скюдовської в Любліні, Гданський, Торунський, Жешувський і Вроцлавський університети, Ягеллонський університет і Педагогічну академію в Кракові, Інститут Центрально-Східної Європи в Любліні, Південно-Східний науковий інститут в Перемишлі та деякі інші. Важливу роль у розвитку українсько-польських наукових взаємин відіграв Фонд Польської Науки “Каса ім. Ю. Мяновського”, який надає численні стипендії польським та українським ученим, а також Студії Східної Європи Варшавського університету (Я. Маліцький), де проходять підготовку молоді дослідники з України та інших країн колишнього СРСР.

Вивчення національної історії ХІХ ст. має в польській історіографії тривалі й міцні традиції. У центрі уваги завжди перебували передусім національно-визвольний рух і повстання. Ще у період ПНР сформувався впливовий напрям історичних студій, який, долаючи ідеологічні й цензурні перешкоди, зумів створити якісну документальну базу й опублікувати чимало наукових розвідок, присвячених ідеології, соціальній базі й політиці діячів польського національного руху. Одним з провідних дослідників цієї тематики був *Стефан Кськвіч* (1907–1992) – автор багатьох праць, видань документів і синтезу “Історія Польщі 1795–1918” (дев’ять видань до 1997 р.).

У демократичній Польщі історики звернулися до переосмислення насамперед теоретичних питань, пов’язаних з явищем націоналізму. Серед новаторських праць привертає увагу монографія Т. Кізвальтера “Про модерність нації. Випадок Польщі” (1999), в якій автор, спираючись на новітні західні теорії націоналізму (Е. Гелінер, Ї. Андерсон, Е. Гобсбаум), робить висновок, що польська модерна нація формується тільки на початку ХХ ст. Подібні погляди раніше висловили Т. Ленковський, Ю. Хлебовчик, Г. Верещицький, але у свій час вони натрапили на критику фахового середовища. На противагу цим поглядам у працях знаного дослідника історії суспільно-політичних ідей А. Валіцького проводиться думка про те, що раннє формування шляхетської політичної свідомості вже наприкінці ХVІ ст. започаткувало процес становлення польської модерної нації. Проте тривала зосередженість польської історіографії на проблемах національної боротьби, вироблені і утверджені стереотипні уявлення цині виступають гальмом у сприйнятті нових теоретичних уявлень в національному питанні.

Водночас польські історики приступили до більш структурованого вивчення суспільства ХІХ ст., прагнучи відійти від спроще-

ного “класово-революційного” образу, нав’язуваного комуністичною ідеологією. У поле зору потрапили заборонені раніше питання ролі католицької церкви в національному русі, нереволуційні течії національної ідеології. Праці М. Круля, М. Яскульського, В. Лазути розкрили ідеологію й політику консервативного табору та його місце в національному русі. Студії Р. Ваїнського, А. Міцевського, Т. Торанської відобразили формування національно-демократичної течії польського політикуму в другій половині ХІХ ст., висвітливши появу та зміцнення у ній великодержавних і тоталітарних тенденцій. М. Яновський присвятив свої праці вивченню польської ліберальної суспільно-політичної думки, констатувавши її відносно слабкість порівняно із західним лібералізмом, що зумовлювалося насамперед історичними обставинами існування польського народу у ХІХ ст. Певним підсумком у вивченні історії польської суспільно-політичної думки стала монографія Є. Єдліцького “Якої цивілізації потребують поляки” (2002). Її автор висвітлив ідеологічні пошуки польських інтелектуалів ХІХ ст. на тлі тогочасної дискусії навколо питань соціальної теорії в європейських країнах, відзначив специфіку сприйняття нових демократичних ідей, які накладалися на традиційні уявлення і деформувалися у зіткненні з реаліями життя людей.

Новим перспективним напрямом досліджень стали праці і групи істориків Вроцлава під керівництвом В. Вжесінського, які розпочали вивчення стійких колективних уявлень – міфів, стереотипів у свідомості поляків. В. Вжесінський і Т. Шарота дослідили образ німців і Німеччини у суспільній свідомості поляків. Ф. Зейка розглянув трансформацію образу селян, який внаслідок “міфу Костюшки” і впливу романтичної літератури перетворився на один з головних чинників єдності польської нації (“Золота легенда польських селян”, 1998).

Швидкого комерційного успіху набула тематика з повсякденного життя різних соціальних верств і регіонів у ХІХ ст. Серед великої кількості робіт з цієї тематики, що з’явилися після 1989 р., зазначають на згадку студії А. Вітковської про повсякденне життя т. зв. Великої Еміграції, Р. Пшибильського – про польський класицизм на початку ХХ ст., З. Фраса – про Галичину тощо. Тісно пов’язаним з цією тематикою стало вивчення суспільного становища жінок: з’явилися праці Д. Кальви (“Зі студій над історією жінок у ХІХ ст.”, 1997), Г. Кемпи, В. Кенджицької, З. Муравської та інших

У той час, як певну привабливість втратили теми з економічної та соціальної історії, зріс інтерес до раніше “заборонених” сюжетів: вивчення життя і діяльності аристократії, шляхти, буржуазії, інтелігенції, зокрема на т. зв. “кресах” (землях Литви, Білорусії, України). Серед них можна назвати розвідки Т. Елшгейна про польських землевласників в Україні, К. Столярчика – про дрібну шляхту в Галичині, К. Карольчака – про рід Дзедушицьких тощо. Загалом зріс інтерес польських істориків до становища і життя поляків та їхніх взаємин з іншими народами в Литві, Білорусії та Україні.

Популярними є роботи, присвячені найрізноманітнішим галузям життя Галичини у ХІХ і ХХ ст. Працям фахових істориків, базованих на багатому джерельному матеріалі і наукових інтерпретаціях, протистоїть численна публіцистична, сентиментально забарвлена популярна література, яка розвинулася в Польщі після 1989 р. До шукової літератури можна віднести збірники “Галичина та її спадок”, що видаються вченими Жешувського університету (вийшло 23 випуски), праці З. Фраса (“Галичина”, 1998), А. Бонусяка (“Львів у 1918–1939 рр.”, 2000), спільне польсько-українське видання “Львів: місто, суспільство, культура” (6 томів, починаючи з 1998 р., львівські і краківські історики) та ін.

Натомість дослідження, які виходять під грифом Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні, спрямовані на підкреслення багатонаціонального і багатокультурного характеру цілого регіону, де кожний народ вкладає і вкладає щось своєрідне у формування оригінального обличчя цієї частини Європи (“Історія Центрально-Східної Європи”, під ред. С. Ключовського, 2 томи, 2000). За ініціативою Інституту польською мовою було перекладено і видано нариси історії України, підготовлені українськими істориками Н. Яковенко і Я. Грицаком.

У *національній історії ХVІІІ ст.* увагу дослідників привернули проблеми взаємозв'язку ідей Просвітництва, реформування польського суспільства і початків національного руху після поділів Речі Посполитої. У висвітлення цих питань вагомий вклад внесли історики старшого покоління, котрі у 60–80-ті роки опублікували дослідження про останні роки Речі Посполитої: її систему влади і правителів (Є. Міхальський, А. Загурський, Е. Ростворовський). З істориків середнього покоління В. Крігзейзен опрацював і описав систему функціонування шляхетської демократії (“Сейм шляхет-

ської Речі Посполитої до 1763 р.”, 1995). Синтез з всесвітньої історії з включенням до нього Польщі, що набув значної популярності серед читачів, підготував Е. Ростворовський (“Всесвітня історія XVIII ст.”, 2004, одинадцяте видання).

Одним з найбільш розбудованих напрямів польської історіографії є вивчення *раннього модерного часу XVI–XVII ст.*, який здавна привертав увагу істориків з огляду на формування шляхетської демократії і устрою федеративної Речі Посполитої “обох народів”. Якщо у попередній історіографії шляхетську демократію розглядали під критичним кутом зору (Я. Мацішевський), то в сучасній історичній думці переважає її “оптимістичне” бачення. Польський історик Адам Керстен (1930–1983) створив у Любліні авторитетну школу істориків XVII ст., яка докладно вивчає політичні події цього часу, окремих її королів та їхню політику (Г. Гмітерек, В. Клачевський, А. Запоровський, Е. Янас, А. Вітусік та інші).

Значно впливала і продовжує впливати на дослідження XVII ст. краківська школа істориків, пов’язана з Ягеллонським університетом (Ю. Геровський, А. Подраза, Є. Вирозумський). Краківські історики одними з перших звернулися до вивчення проблем українського козацтва (А. Подраза, З. Вуйцик). Ці традиції продовжив В. А. Серчик – автор численних робіт з історії козацтва у XVII ст., а також оригінальної “Історії України”, що перевидавалася кілька разів після 1989 р.

Молоді дослідники поглиблюють здобуту історичну інформацію вивченням системи влади (У. Аугустиняк “Вози і “королі земляки”: студія королівської влади в Речі Посполитій у XVII ст.”, 1999), повсякденного життя в Королівському замку (Б. Фабіані). Розлогою та різноманітною за тематикою є історична література регіонального характеру, яка відображає особливості історичного розвитку різних частин Польщі – Помор’я, Великопольщі й Мало-польщі, Сілезії, Вармії, Мазур тощо.

Дослідження історії XVI ст. спираються на традиції вивчення польського Відродження. Цей період привертав значну увагу істориків ще у XIX ст. Після Другої світової війни сформувалася впливова група спеціалістів, котрі досліджували соціальні, економічні й культурні процеси, складання станової системи влади й утворення Речі Посполитої. Доробок істориків старшого покоління після 1989 р. не піддавався кардинальній ревізії. Ці історики мають автo

ритет донині. Зокрема, 2002 р. з'явилася книжка знаного дослідника *Анджея Вичанського* "Польська шляхта XVI ст.", в якій узагальнено попередні студії цього автора над шляхетським станом. Продовжують виходити праці одного з найкращих знавців культури та релігійних рухів XVI ст. *Януша Тазбіра*. У працях останніх років він спробував подати історію Речі Посполитої в контексті європейських процесів того часу ("Польща на поворотах історії", 1997; "Польща як бастион Європи", 2004), в яких показав не тільки події, а й формування свідомісних стереотипів, котрі утвердилися і функціонували у наступні епохи.

Сучасна історіографія польського середньовіччя спирається на міцні й тривалі підвалини попередніх студій, а також розбудовані наукові осередки в університетах. Картина польської медієвістики є дуже розлога і багатоманітна. Варшавський осередок медієвістики представлений передусім істориками Варшавського університету та Інституту історії ПАН. У цих центрах сформувався декілька наукових шкіл, які охоплюють своїми впливами також дослідників багатьох інших університетів. Під керівництвом *К. Модзелевського* група вчених студіює ранні середньовічні держави і монархії в Європі та Польщі X–XIII ст. ("Організація господарства держави Пястів", 2000). *Георгій Самсонович* є одним із зачинателів вивчення історії міст і міського життя в Польщі та середньовічній Європі; його праці перевидавалися багатьма мовами ("Життя середньовічного міста", 2000, "Довге X століття. З історії виникнення Європи", 2002). Значний інтерес громадськості викликала його книжка "Золота осінь польського середньовіччя" (перше видання 1971 р., перевидання 2001 р.), в якій вчений показав, що до XIV ст. Польща розвивалася в рамках латинської Європи, а після цього перейшла в сферу європейської периферії, що негативно позначилося на її наступній долі.

Авторитетна група варшавських істориків цікавиться історією і культурою давньої Русі, її взаєминами і взаємовпливами з сусідніми народами й державами (*Я. Типкевіч*, *А. Понпе*, *Т. Васілевський*, *Г. Граля*). Натомість в Інституті історії ПАН кілька фахівців успішно працюють над історією християнства і церкви у Східній Європі. *С. Билина* є автором кількох монографій з історії християнства й народної культури у слов'янських народів ("Християнізація польського села на схилі середньовіччя", 2002, "Народна культура Польщі і середньовічних слов'ян", 1999). Подібну тематику роз-

робляють С. К. Кучинський, Г. Дунін-Вонсовіч, А. Янчек, М. Дулініч. Популярними серед істориків залишаються теми культурних взаємин між Заходом і Сходом, окремими народами-сусідами (П. Скубішевський, А. Гжибовський, К. Залевська-Льоркевіч).

Авторитетним медієвістичним центром залишається Познань, де середньовічна проблематика була стимульована працями визначних істориків *Казімежа Тимисцького* (1887–1967), *Герта Ловмянського* (1898–1984), *Зигмунта Войцеховського* (1900–1955). Їхні здобутки розвинули Г. Лябуда, Є. Стшельчик, Я. Кжижанякова, К. Олейнік та їхні численні учні. Тематика праць познанських істориків включала питання етногенезу слов'ян і поляків, взаємин з германськими та іншими народами у період раннього середньовіччя. Новаторські дослідження *Герарда Лябуди* ("Святий Войцех", 2000; "Мешко I", 2002), засновані на доскональному знанні європейських і польських джерел, принесли цьому вченому високі науковий авторитет.

Не менш впливовим є краківське медієвістичне середовище, представники якого досліджують соціальні, політичні й культурні еліти польського середньовіччя (Я. Куртика, К. Ожуг, З. Нога та інші). Історія міст, міщанства й ремесла перебуває в орбіті зацікавлень істориків старшого покоління – С. Вирозумського, Ф. Кірика. Під редакцією цих двох істориків і за участі багатьох їхніх колег вийшли два фундаментальні синтети історії Польщі – "Велика історія Польщі" (10 томів, 1998–2001) і "Історія Польщі" (12 томів, 1999–2002). Ф. Кірик в краківській Педагогічній академії створив оригінальну школу дослідників історії міст і містечок у вимірах локальної історії, зокрема на польсько-українському пограниччі.

У Любліні медієвістичні студії зосереджені в Католицькому університеті (КУЛ) та Університеті ім. М. Кюрі-Скłodовської. У КУЛ середньовічну релігійну тематику після Другої світової війни розвинули *Єжи Ключовський* ("Історія польського християнства", 2 томи, 1987–1991) та його учні. З ім'ям С. Свежавського пов'язана школа дослідження середньовічної теологічної думки ("Історія європейської філософії XV століття", 6 томів, 1974–1983).

Своєю чергою медієвісти Університету ім. М. Кюрі-Скłodовської зосереджують дослідження на соціально-економічних проблемах середньовіччя. Становлення медієвістичних студій тут пов'язане з творчістю *Казімежа Мислінського* (1916–1999), який прибув

до Любліна з Познані і виховав тут низку учнів. З їх числа сформувалися дослідники історії міст (Р. Щигел, "Локація міст в Польщі XVI ст.", 1989), середньовічного осадництва (А. Сохацька, Г. Явор), спеціальних історичних дисциплін (Ю. Шиманський, В. Трелінська). Медієвістичні осередки діють в усіх університетських центрах Польщі, а презентований ними в публікаціях доробок є дуже ретельний і багатоманітний.

Історія історіографії належить до розвинутих галузей історичного знання в сучасній Польщі. Вона спирається на традиції, створені після другої світової війни *Мир'яном Генриком Серейським* (1897–1975). У наступні роки вивченням історії історичної науки в Польщі і світі займалися Є. Матерніцький, Ю. Дуткевич, А. Ф. Грабський. Їх авторству належить багато робіт про розвиток історіописання в різні історичні епохи, а також синтетичні праці. Є. Матерніцький ще у 80-ті роки XX ст. ініціював вивчення історіографічних середовищ Польщі у XIX і XX ст., яке втілювалося у низці члестовних колективних та індивідуальних досліджень. Фундаментальний синтез світової історіографії був реалізований у двох працях: Є. Серчика ("25 століть історії. Історики та їхні праці", 1994) і А. Ф. Грабського ("Історія історіографії", 2003, на жаль, не закінчена). Історіографічні дослідження активно проводяться в Жешуві (Є. Матерніцький та його учні), Познані (учні Є. Топольського – В. Вжосек, Е. Доманська), Любліні (Я. Поморський, А. Стемпнік), Лодзі (Р. Сгобецький), Варшаві (А. Вежбіцький). Вони тісно пов'язані з історико-теоретичною проблематикою і розвиваються в річці сучасної інтелектуальної історії.

Дещо скромніше в сучасній польській історіографії подано дослідження історії зарубіжних країн, якщо не зважати на напрями, що розвинулися в останні роки і стосуються вивчення сусідніх народів та їхніх взаємин з поляками – Росії, України, Литви, Німеччини, Чехії та Словаччини. Серії історій цих країн, які вийшли друком у 90-ті роки XX ст. і підготовлені знаними польськими істориками, засвідчують поступовий відхід польської історичної науки від націоналістичних зацікавлень.

XVII з'їзд польських істориків у Кракові (вересень 2004 р.) продемонстрував серйозний поворот польської історіографії до більш широкого трактування минулого як процесів взаємодії та взаємовпливів багатьох ідей та культур, котрі часом набували також конфліктного характеру, зростання уваги до пересічної люди-

ни та її повсякденних турбот, відсунення політики та економіки на другий план. Для історичної науки цей поворот відкриває нові перспективи і можливості поглиблення історичного знання, яке, у підсумку, дає змогу краще усвідомлювати унікальність і неповторність кожного людського досвіду та виробляти шляхи для взаєморозуміння і поваги в сучасному й майбутньому.

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЧЕХІЇ

На шляху до сучасності. Чеська історична думка і наука виступили на історичну арену наприкінці XVIII і у XIX ст. й розвивалися у нерозривному зв'язку з суспільно-політичним життям чехів, формуванням їхньої національної ідеології та політики. На цьому шляху визначальними віхами був творчий доробок *Франтишека Палацького* (1798–1876), який здійснив перший критично-романтичний синтез чеської історії, національна філософія історії *Томаша Гарріка Масарика* (1850–1937), позитивістська історіографія *Ярослава Голла* (1846–1929) та його школи. У працях цих та інших чеських істориків і мислителів звернення до минулого слугувало меті обґрунтування самостійного буття чехів як однієї з європейських націй, гідної незалежної державності й участі у цивілізаційному поступі народів. Вони зуміли оригінальним чином поєднати зміст і характерні риси чеської історії з провідними інтелектуальними ідеями свого часу, забезпечивши, тим самим, формування на їхніх засадах національної свідомості чехів, що цілком відповідала тогочасним реаліям. Створення 1918 р. Чехословацької Республіки стало логічним наслідком втілення в життя цих ідей, а інтелектуальний доробок чеських мислителів – надбанням світової громадськості. У міжвоєнний період чеські історики, зокрема під керівництвом *Йозефа Шусті* (1874–1945), доклали великих зусиль, включивши історію Чехії у світовий контекст.

Після Другої світової війни відбувся різкий перелом у розвитку чеської історіографії. Становлення комуністичного режиму під протекторатом СРСР було сприйнято чеською інтелігенцією спочатку як закономірний результат демократичної еволюції, що відкривала нові обрії гуманізації міжлюдських відносин. Показовою була еволюція поглядів та уявлень відомого історика і культу-

ролога, учня Я. Голла *Зденека Несола* (1878–1962), який виступив в цілому “комуністи – спадкоємці традиції чеського народу” (1948). Проте монопольне правління комуністів в об’єднаній Чехословацькій Соціалістичній Республіці (ЧССР) після жовтня 1948 р. завдало чеській (і словацькій) історіографії потужного удару: цензура і примусове підпорядкування історичної науки її думки потребам ідеології та політики правлячої компартії виходили багаті традиції попереднього розвитку, ізоловали чеську інтелігенцію від світової науки. Під шильним оком партійного керівництва чеські (та словацькі) історики були змушені “історично” обґрунтовувати закономірність розвитку країни на “шляху до соціалізму”. Велика кількість гострих тем і проблем минулого виявилися під забороною або піддавалися спотворенню (утворення незалежної Чехословаччини, історія ЧСР, чехословацько-радянські відносини, період Другої світової війни тощо).

Після XX з’їзду КПРС (лютий 1956 р.) у Чехословаччині, як і в інших країнах “соціалістичного табору”, серед творчої інтелігенції з’явилися прагнення оновити ідеологію соціалізму, надати їй демократичних рис, усунути монопольне господарювання компартійної номенклатури. В антитоталітарному русі під гаслами “демократичного соціалізму”, який розгорнувся у країні в 60-ті роки XX ст., історики відіграли ключову роль. Молоде і середнє покоління чеських і словацьких істориків, які опинилися на провідних позиціях в партійних, наукових і освітніх установах (інститутах АН ЧССР, університетах, партійних і військових школах), виступили за перегляд основних проблем національного минулого XIX–XX ст., очищення їх від спотворень на догоду компартії. У наукових закладах АН та університетах розпочалася робота над документальними виданнями і монографіями, які не вписувалися в рамки офіційної комуністичної доктрини (Ф. Граус, Л. Гаянова, Й. Долежал, Б. Лаштовічка, Я. Кладіви, Я. Кржен, В. Пречан, Ф. Яначек та інші). Особлива увага приділялась історії національно-визвольного руху в роки Другої світової війни, Словацькому національному повстанню, радянсько-чехословацьким відносинам, чеській та словацькій еміграції. У численних дискусіях, що пройшли в ці роки, чеські та словацькі історики на новій документальній базі переглянули оцінки визначальних подій чехословацької історії XX ст., зокрема щодо ролі комуністичної партії та інших політичних сил

напередодні, під час і після світової війни. Під тиском неспростованих документальних свідчень було поставлено під сумнів самостійний характер діяльності КПЧ, встановлено її залежність від Москви, показано нав'язування Кремлем радянської моделі устрою в післявоєнній Чехословаччині (Й. Белза, М. Гюбл, К. Каплан, М. Рейман, Ф. Яначек). Впливові голоси авторитетних чеських та словацьких істориків сприяли формуванню демократичного криза в КПЧ, яке 1968 р. виступило з реформаторською "Програмою дій КПЧ". 300 істориків новітнього часу, які в червні 1968 р. зібралися на філософському факультеті пражського Карлового університету, підписали вимогу запровадження свободи наукової творчості, скасування політичного тиску та ідеологічної опіки з боку компартії, запровадження конкуренції методологічних підходів.

Окупація Чехословаччини військами Організації Варшавського Договору в ніч з 21 на 22 серпня 1968 р. викликала рішучий протест і осуд більшості чеських істориків. У дні, що послідували за введенням союзницьких військ, чеські історики виступили з численними заявами і зверненнями до народу та зарубіжної громадськості, в яких засудили дії Кремля та його сателітів, закликали до пасивного опору і захисту національних інтересів країни. Співробітники Інституту історії ЧСАН, очолювані академіком Й. Мацеком, розпочали збір свідчень про реакцію чехів і словаків на серпневі події, а вже у листопаді 1968 р. опублікували ці свідчення в книзі "Сім пражських днів, 21–27 серпня 1968 р." під загальною редакцією М. Отагала і В. Пречана (за кольором обкладинки вона отримала назву "Чорна книга").

Під час т. зв. "періоду нормалізації" (1969–1971) керівництво КПЧ лідало репресіям і переслідуванням багатьох чеських і словацьких істориків, які активно проявили себе в ході "Пражської весни". Усі вони були змушені або емігрувати за кордон, на Захід, або були усунуті з посад в наукових і освітніх закладах без права публікувати свої праці, деякі потрапили за ґрати за "антидержавну діяльність" (М. Гюбл, Я. Тесарж, Я. Мезнік та інші). Академік Й. Мацек був звільнений з посади директора Інституту історії ЧСАН і переведений на посаду наукового співробітника в Інституті чеської мови, а Інститут історії – реорганізований й прилучений до новоствореного Інституту марксизму-ленінізму. Багато істориків, опинившись на вулиці, були змушені влаштуватися на роботу двір

никами, кошегарами, охоронцями, будівельниками, водіями трамваїв. Неповний список репресованих істориків склав 145 прізвищ. Під час "чисток" були закриті історичні часописи, змінена наукова тематика.

Після "нормалізації" історична наука ЧССР опинилася під надзвичайно суворим ідеологічним контролем правлячої партії, яка вимагала від дослідників обслуговувати її пропагандистські інтереси. Компартійне керівництво країни засудило свободолобні виступи істориків 60-х років як прояв впливу "буржуазної ідеології" та "ревізіонізму" й доклало зусиль для їх викорінення. На звільнені посади в науково-освітніх установах прийшла молода генерація істориків, що погодилася працювати в умовах партійного диктату, але не була спроможна замінити визнаних досвідчених колег. За свідченням сучасного дослідника, чеські історики 70–80-х років поділялися на чотири групи: прорежимних вчених, що творили офіційну історіографію; "терпимих" (часто випадкових людей); "дисидентів", котрі співпрацювали з опозицією; емігрантів, які влаштувалися на фахову роботу в західних університетах (Німеччини, Франції, Швейцарії). Діяльність наукових історичних осередків країни визначалася документом "Розвиток, сучасний стан і завдання суспільних наук в ЧССР", схваленим ЦК КПЧ в травні 1974 р. Перед істориками було поставлене завдання допомагати партії консолідувати народ на засадах вірності ідеям марксизму-ленінізму, революційної боротьби мас на чолі з робітничим класом та його авангардом – компартією.

Офіційна історіографія, що позбулася найбільш авторитетної і фахової частини кадрів, не могла похвалитися вагомими здобутками у висвітленні минулого: більшість праць, опублікованих у 70–80-ті роки, мала ювілейний характер і оминала всі підцензурні теми. Посилено стимулювалася тематика, пов'язана з позитивними подіями радянсько- і російсько-чеських взаємин (Ч. Аморт, В. Крал). Цензура повністю перекрила всі канали для публікації неприйнятних для режиму поглядів чи оцінок.

Проте пасивний опір режимові у 70-ті роки не припинився. Деякі опозиційні групи спромоглися утворити громадянську ініціативу "Хартія-77" і 1 січня 1977 р. виступили з відозвою до народу, в якій закликали ненасильницькими методами добиватися поваги громадянських і людських прав в Чехословаччині та світі. Цей рух, що спочатку об'єднував нешироке коло творчої інтелігенції (В. Гавел, І. Дінстбір та інші), поступово охопив різні верстви населення.

З виникненням цього руху почала діяти паралельна інформаційна система у вигляді “самвидаву”. Література цієї незалежної від влади системи розвинулася в середовищі опозиції переважно завдяки підтримці еміграційних істориків, котрі, спираючись на різні міжнародні й приватні фонди, налагодили за кордоном видання чеських часописів і книжок різноманітного плану (часописи “Сведецтві”, “Лісти”, “Студіє”, “Промени” тощо). Згодом цю літературу почали не легально друкувати і в ЧССР. До кінця 80-х років в Чехії діяло близько 70 незалежних видавництв, а загальна кількість назв періодичних видань становила 200 (література, філософія, історія, економіка, політика). Завдяки самвидаву в країні виникло творче співтовариство незалежних істориків, які працювали не за фахом, але продовжували досліджувати історичні проблеми і друкувати свої розвідки.

У січні 1978 р. з’явився перший випуск машинописного видання “Історичні студії”, який згодом видавався друком; до 1989 р. побачили світ 26 його випусків. Очолювали видання Я. Мезнік, М. Отагал, Я. Кржен, Г. Мейдрова, а у підготовці матеріалів брали участь велика група проскрибованих фахових істориків – Й. Долежал, І. Гаек, К. Каллан, В. Курал, Я. Опат, К. Піхлік, Й. Сладек та інші. Чимало праць і документальних видань чеських істориків таємно вивозили за кордони країни і там публікували. Так, знаний дослідник гусизму і післягуситського періоду чеської історії *Йозеф Мацек* (1922–1991) опублікував тоді у Франції та Італії три монографії (про гуситську традицію, про Макіавеллі і чеську історію), а К. Капшан, якому вдалося вивезти з Праги до Стокгольма чимало матеріалів архіву ЦК КПЧ, опублікував за кордоном документальну працю про політичні процеси у Чехословаччині в 1949–1954 рр.

Наприкінці 80-х років чехословацьке суспільство прийшло в рух під впливом демократичних процесів в СРСР та інших країнах радянського блоку. Внаслідок мирних революційних подій листопада 1989 р. комуністичний режим у Чехословаччині припинив існування, до влади прийшла широка коаліція демократичних сил, яка розпочала демонтаж тоталітарної системи. Відбулась “оксамитова” або “ніжня” революція, в результаті якої діячі колишньої опозиції змогли реалізувати свої ідеї про гуманістичне суспільство. Чехія і Словаччина 1992 р. здійснили процес “мирного розлучення”, утворивши самостійні держави – Чеську Республіку і Словацьку Республіку. Чехія (як і Словаччина) обрала європейський вектор розвитку, увійшовши до НАТО (1999) та Євросоюзу (2004).

Перебудова історичної науки. Повне опанування компартійними кадрами науково-освітніх установ у ЧСР робило неминучим перебудову історичної науки та зміну її кадрового складу. Процеси в організації й змісті історичних досліджень та історичної освіти, що відбулися після листопада 1989 р., мали на меті зберегти спадкоємність у розвитку науки (Я. Панек) і, водночас, усунути елементи попереднього режиму, котрі негативно позначалися на її стані й авторитеті. У 1990 р. пройшла заміна керівних кадрів провідних історичних інститутів АН ЧСР, університетів. Представники офіційної історіографії були замінені істориками, що у попередній період перебували в опозиції до влади. Так, Й. Мацек очолив Чехословацький національний комітет істориків, В. Пречан – новостворений Інститут сучасної історії ЧСАН, покликаний до життя, щоб вивчати суспільний розвиток і зміни у Чехословаччині ХХ ст., Я. Мезнік став на чолі Історичного інституту у брненському Університеті ім. Т. Масарика, Я. Кржеп – Інституту міжнародних досліджень Карлового університету в Празі, Ф. Шмагсл, який багато років пропрацював водієм трамваю, став директором Інституту історії ЧСАН тощо. За ініціативою цих та інших вчених розпочалася структурна і кадрова реорганізація історичної науки в Чехії та Словаччині. Вона не передбачала кадрових “чисток” – всі історики отримали можливість вільної, необмеженої офіційним диктатом наукової діяльності, частина представників старшого покоління відійшла на пенсію, до університетів і академічних установ повернулася велика група істориків середнього покоління, котра у 70–80-ті роки була усунута з них. Не вдалося зовсім уникнути окремих політичних “порахунків”, але жодних репресій або переслідувань вчених не було.

Зміни заторкнули також організації історичної науки: у зв'язку із скороченням державного фінансування академії наук її інститути втратили попереднє привілейоване становище, деякі з них були ліквідовані (наприклад, Інститут історії Центральної і Східної Європи ЧСАН), а в інших проведено скорочення наукових співробітників: натомість зросла роль історичних інститутів провідних університетів країни. Були закриті всі компартійні установи – Інститут марксизму-ленінізму, Вища політична школа при ЦК КПЧ, Музей К. Готвальда тощо. Для підтримки наукових досліджень були створені спеціальні державні установи – Грантове

агентство Чеської Республіки і Грантове агентство АН ЧР, а також подібні установи окремих міністерств, які на конкурсній основі фінансували науково-дослідні теми інститутів і окремих учених.

До кінця 1990-х років сформувалася сучасна система організації історичної науки ЧР. У її складі діють історичні інститути провідних чеських університетів, Академії наук ЧР, архівні установи і музеї, спеціалізовані заклади з охорони історичних пам'яток.

Найбільш розбудованою і авторитетною структурою історичних досліджень та освіти країни залишається празький Карлов університет, де діє декілька інститутів історичного плану – Інститут чеської історії, Інститут економічної та соціальної історії, Інститут славістичних і східноєвропейських студій, Інститут археології тощо. Згідно з європейською системою вищої освіти у Карловому та інших чеських університетах немає вузькоспеціальних факультетів, історики готуються в рамках філософських або педагогічних факультетів, при яких діють численні спеціальні інститути, що проводять науково-дослідну роботу й, водночас, беруть участь у підготовці фахівців. Зокрема, Інститут чеської історії Карлова університету (директор З. Бенеш) складається з чотирьох відділів (“семінарів”): середньовічної історії (Й. Жемлічка), чеської ранньоновочасної історії (Е. Маур), нової чеської історії (Я.Рихлік), теорії та методології історії (З. Бенеш). Інститут економічної та соціальної історії має два відділення – економічної історії (Д. Янчік) і соціальної історії (І. Штайф). Два інші давні чеські університети – ім. Т. Масарика у Брно та ім. Ф. Палацького в Оломоуці – також традиційно готують фахових істориків і проводять дослідницьку роботу. Крім того, історична наука і освіта успішно розвивається у новостворених університетах – Південночеському в Пльзно, Університеті ім. Я. Е. Пуркінс в Усті-над-Лабою, Остравському університеті, Університеті в Пардубіце.

Історична секція АН ЧР сьогодні містить шість інститутів – Інститути археології (у Празі і Брно), Інститут історії (Історичний інститут), Інститут сучасної історії, Інститут історії мистецтва. Декілька інститутів, які розробляють історичну тематику, входять до секції соціально-економічних та гуманітарних і філологічних наук АН ЧР: Інститут Масарика, Інститут психології, Інститут соціології, Інститут етнології, Інститут філософії, Інститут орієнталістики, Слов'янський інститут.

Найбільш розбудованою академічною установою є нині Інститут сучасної історії АН ЧР, створений 1990 р. з метою поглибленого вивчення історії 1938–1989 рр. Цей Інститут (директор О. Тума) нараховує дев'ять відділів (історії другої світової війни, кардинальних питань періоду 1945–1989 рр., історії після 1989 р., швейських студій, історії науки, центр усної історії тощо), а також філіал Інституту в Брно, видає часопис “Сучасна історія” (“Současná dějiny”), а також декілька інших періодичних видань (“Джерела до історії чехословацької кризи 1967–1970 рр.”, “Свідчення про добу і людей”, “Голоси минулого”, “Чеське суспільство після 1945 р.” тощо). Співробітники Інституту реалізували й продовжують реалізувати значну кількість грантових проєктів, які увінчалися виданням численних документальних збірників, монографій і статей. Серед них є фундаментальні документальні видання про формування і діяльність комуністичного режиму, “Празьку весну” 1968 р., політику “нормалізації”, діяльність демократичної опозиції.

Ще 1990 р. була створена Державна комісія з вивчення подій 1967–1970 рр., яка збирає багатий документальний матеріал (нині зберігається в архіві Інституту сучасної історії), опублікувала двотомник “Чехословаччина в 1968 р.” (1993). Вийшли друком документальні збірники з історії “оксамитової” революції 1989 р., діяльності антитоталітарної опозиції, стосовно репресій комуністичної влади, історії Другої світової війни. Усі ці видання розкривають зовнішні і внутрішні механізми становлення комуністичного режиму в післявоєнній Чехословаччині, діяльність ренесансних органів, реакцію чеського і словацького суспільств тощо. У виданнях Центру історії науки проаналізовано процес підпорядкування історичної науки політичним завданням компартії. Центр усної історії (від 2000 р.) розпочав збір і публікацію свідчень учасників історичних подій ХХ ст., які сформують відповідний архів.

Наукові працівники Інституту сучасної історії публікують багато наукових і науково-популярних праць з найбільш вразливих питань недавнього минулого, переважно політичної історії, в яких часом відчутні політичні симпатії та антипатії їх авторів, прагнення “розрахуватися” з минулим. У наукових проєктах Інституту останніх років можна зауважити поступовий відхід від політичної тематики і перенесення уваги на вивчення свідомості і поведінки різних соціальних груп населення країни (молоді, політичних еліт, різних соціальних категорій).

Інститут історії (Історичний інститут) АН ЧР, який на початку 90-х років очолив Ф. Шмагсл, реалізував програму усунення ідеологічних нашарувань, що обтяжували інтерпретацію подій чеської історії з часів середньовіччя до сучасності, включення у дослідження процесів еволюції ширшого суспільного компоненту, зокрема різних соціальних груп і станів, релігійних течій і громадянських утворень в контексті суспільно-політичних та інтелектуальних трансформацій на європейському континенті. Маючи перед собою вельми широке поле досліджень, що включають чеську та всесвітню історію від середньовіччя до наших днів, вчені Інституту змушені концентрувати увагу на вибраних темах, котрі відображають суспільний інтерес і потреби науки. В Інституті діють відділи середньовічної історії (Й. Жемлічка), історії раннього нового часу (І. Мікулєц), чеської історії XIX ст. (М. Главачка), чеської історії XX ст. (Я. Немечек), біографічних студій (П. Вопаглікова), енциклопедії, бібліографії; діє також філія Інституту у Брно (О. Вічек). У складі Інституту працюють редакції часописів “Чеського історичного огляду” (Я. Панек) і “Слов’янського часопису” (М. Тейхман). До структури Інституту входить створений спільно з Карловим університетом Чеський історичний інститут в Римі, працівники якого збирають і публікують документи з фондів Ватиканського архіву (“*Monumenta Vaticana*”).

Свою діяльність вчені Інституту зосереджують навколо провідних наукових проєктів (що не виключає індивідуальних тем): “Енциклопедія чеської історії”, “Біографічний словник чеських земель” (перший том з’явився 2004 р.), “Історичний атлас міст Чеської Республіки” (в рамках загальноєвропейського проєкту з історії міст; до 2006 р. вийшло 14 книг з історії чеських міст, підготовлених за європейським взірцем), “Бібліографія історії чеських земель” (створено електронну базу даних і опубліковані чергові випуски бібліографії). В останні роки Інститут історії бере участь у реалізації низки престижних міжнародних наукових проєктів: “Окупація в Європі. Вплив націонал-соціалізму і фашизму 1938–1945”, “Християнізація і формування держав в Північній і Центральній Європі 900–1200 рр.”, “Представлення минулого і національні історії в Європі”. У 2005 р. Інститут очолила Сватава Ракова – фахівець з всесвітньої історії, яка змінила на цій посаді Ярослава Панека.

Окреме місце серед державних установ історичного профілю посідає створений 2003 р. *Національний інститут пам'яток* з шістьма регіональними відділеннями і значними коштами для дослідження, збереження та реставрації історичних пам'яток. На Інститут та його відділення в усіх чеських землях покладено завдання розробки концепції і методів охорони пам'яток, здійснення їх консервації, каталогізації та збереження з метою здійснення єдиної державної політики в цій галузі (генеральний директор А. Крейчн). За порівняно короткий час існування Інституту з його видавництва вийшли численні наукові публікації з історії і сучасного стану матеріальних і духовних пам'яток минулого Чехії.

В останнє десятиріччя ХХ ст. історики Чехії реорганізували діяльність фахової громадської організації – Історичного клубу (існує від 1872 р.), а 1996 р. перетворили його на *Об'єднання (Sdružení) істориків Чеської Республіки*. Оновлена організація взяла на себе ініціативу скликання VIII з'їзду істориків ЧР у вересні 1999 р. і видання його матеріалів, підготовки і публікації низки праць з історії і нинішнього стану історичної науки, зокрема “Лексикону сучасних чеських істориків” (Я. Панек, П. Ворол, 1999). Зріс авторитет часопису Об'єднання – “Звіт Історичного клубу”. Першим головою Об'єднання став знаний дослідник Е. Шимек, якого змінив Я. Лібор. Об'єднання присуджує почесні премії імені Й. Шусти і Й. Пекаржа за кращі праці молодим історикам.

Основні напрями досліджень. Після 1989 р. на перший план історичних досліджень вийшли проблеми ХХ ст., передусім пов'язані з вивченням *періоду комуністичного правління*. У 90-ті роки опубліковано численні документальні збірники, монографії і слогади про репресії та переслідування громадян, які не поділяли комуністичних переконань. Більшість видань вийшла під грифом Інституту сучасної історії АН ЧР. Серед них виділяються дослідження К. Каплана “Чехословаччина в 1953–1966 рр.: суспільна криза і корені реформи” (1992), “Соціальні причини кризи комуністичного режиму в 1953–1957 і 1968–1975 рр.” (1993), в яких змальовано картину навіязування чеському (і словацькому) суспільству моделі радянського тоталітарного устрою, що суперечила національним традиціям і соціальним очікуванням мас. Багато уваги було приділено судовим процесам проти противників комуністичного режиму, реакції різних верств населення на комуністичну диктатуру, зокрема в період “нормалізації”, а також напередодні і під час “оксамитової” революції.

У працях М. Отагала, М. Ванека, П. Урбашека та інших за допомогою методів усної історії подано багатоплановий образ повсякденного життя і діяльності молоді, політичних еліт та різних соціальних категорій населення у період 70-80-х років, який відбігає від прямолінійних оцінок політичної публіцистики, що стверджувала повний крах комуністичних ідей (“Острови свободи: культурна і громадянська активність молодого покоління у 80-х роках в Чехословаччині”, 2002; “Переможці? Програні? Політичні еліти і дисиденти в період т. зв. “нормалізації”, 2 томи, 2005). Бібліографія документальних, наукових і науково-популярних видань, присвячених комуністичному правлінню в Чехословаччині, налічує сотні позицій, більшість яких розкриває його тоталітарний характер, залежність від кремлівського керівництва СРСР. Винятком є книжка знаного історика В. Плевзи, в якій автор намагається пояснити мотиви діяльності й політики генерального секретаря ЦК КПЧ Г. Гусака під час і після подій 1968 р.

Тісно пов'язаною з політичними оцінками комуністичного режиму залишається тематика демократичної революції 1989 р. в Чехословаччині щодо якої переважно нагромаджують документальний матеріал. Висловлюють різноманітні погляди на цю подію, яку називають то революцією, то переворотом, то контрреволюцією (П. Гусак “Чеський шлях до свободи. Революція чи що?”, 1999). За нагоди десятиріччя подій 1989 р. у країні відбулися численні міжнародні й національні конференції, опубліковано багато спогадів учасників і публіцистики. Проте наукове дослідження революційних змін кінця ХХ ст. ще залишається завданням на майбутнє.

На другому місці щодо кількості наукових публікацій перебуває *історія періоду Другої світової війни*. Тут в центрі уваги опинилися проблеми історії протекторату Чехії та Моравії, Празького повстання 1945 р., діяльності еміграційного уряду та його представництв. Публікація важливих документів, котрі раніше були таємними, дозволила по-новому інтерпретувати цілі та наміри некомуністичних сил Руху Опору, чехословацько-радянські відносини (праці К. Каплана, К. Єха, Т. Брода, Е. Таборського, Я. Смутного та інших).

Критичний підхід до офіційної комуністичної історіографії дав змогу переосмислити роль і місце у вітчизняній історії видатного чеського мислителя і політика Т. Г. Масарика. Його суспільно-політичні та філософсько-історичні погляди, засновані на гумані-

стичних ідеях і національних традиціях, вивірялися актуальними в умовах демократичної трансформації чеського суспільства. У 1995 р. було відновлено діяльність Інституту Масарика АН ЧР (створений 1932 р. і ліквідований 1954 р.), який перетворився на провідний центр розвитку історико-теоретичної думки в сучасній ЧР. Науковці співробітники Інституту (директор І. Шедівні) не обмежуються підготовкою і публікацією багатотомного видання праць та епістолярії Т. Г. Масарика (до 2005 р. вийшло 18 томів його творів і 3 томи коrespondенції) і дослідженням всіх сторін його наукової та громадсько-політичної діяльності, а й розпочали видання двох спеціальних історико-теоретичних видань – часопису “Історія – теорія – критика” (з 2004 р.) і збірника “Спори про історію” (4 томи до 2005 р.). У них друкуються статті і матеріали з проблем методології історії, зокрема й відомих зарубіжних фахівців. На сторінках цих видань чеські історики розвивають дискусію щодо сучасного стану і перспектив національної історіографії, яка розпочалася на VIII-му з’їзді чеських істориків 1999 р. і перейшла на сторінки наукової та суспільно-політичної періодики. Дискусія, що є далекою від завершення, порушує актуальні проблеми організації і методології історичних досліджень, соціальних функцій історичних знань, підготовки фахових кадрів. У ній взяли участь як авторитетні дослідники, так і представники молодшого покоління істориків (Я. Панек, Д. Тіцкова, О. Льовенштейн, Д. Тржестік, М. Нодль, Д. Гродек та інші).

Одним з гострих питань, що підносяться в “спорах за історію”, є “розрахунок з минулим”. Під тиском суспільно-політичних чинників окремі представники фаху прагнуть перенести основну вагу наукових студій з пізнавальних аспектів на суспільно-політичні і, тим самим, викликати конфронтацію серед істориків різної світоглядної орієнтації. Проте більшість дослідників обстоює погляд, за якого вирішальне значення повинно надаватися фаховим якостям історичних праць, а не їх політичним орієнтаціям. Натомість зазначають, що небезпечним явищем в розвитку сучасної чеської історіографії є кон’юнктурність, яка випливає з намагання переписувати історію політичного розвитку із заміною оцінок на протилежні і, тим самим, прагне здобути політичний вплив на суспільну думку, щоб отримати контроль над владою.

Іншою важливою проблемою дискусії є інтерпретація чеської історії, зокрема тією частиною засобів масової інформації, яка піс-

ля 1989 р. опинилася під контролем німецьких корпорацій. Ця преса і періодика змальовує чеську історію як смугу невдач і злодіянь, які свого апогею досягли під час примусового переселення німців з Чехословаччини після закінчення Другої світової війни. Чехам навіть приписують винищення циганського населення під час війни, зокрема в циганському таборі Лета біля м. Пісек, хоча вина за ці злодіяння повністю лягає на німецьких окупантів. Зі запереченням таких звинувачень виступили чеські історики Ц. Нечас, О. Сладек, Я. Валента (*“Історики і справа Лети”*, 1999). Справа виселення німецької меншини з Чехословаччини після закінчення війни, що її спровокували засоби масової інформації у Чехії та Німеччині, виявила приховані претензії нащадків німецьких виселенців на компенсацію втраченого майна. На дискусію, розпочату у ЗМІ, чеські історики відповіли декларацією *“Історики проти гвалту історії”* (2002, Я. Панек, І. Пешек), яка мала значний резонанс в європейських медіях. Крім того, колектив дослідників під керівництвом З. Бенеша опублікував 2002 р. дві роботи з історії чесько-німецьких стосунків у ХХ ст. (*“Переселення. Трансфер німців з Чехословаччини 1945–1947”* та *“Розуміти історію”*), де показано передумови, хід і наслідки переселення німців, здійснені на підставі міжнародного права.

Однією з дражливих проблем міжвоєнної історії залишається оцінка зовнішньої політики Чехословаччини, що призвела до ліквідації держави у 1938 р. Ще у дослідженнях 60-х років (М. Гаянова, Г. Олівова) з'явилися тенденції *“відбілювання”* політики передвоєнних чехословацьких керівників, передусім президента Е. Бенеша і міністра К. Крофти, котрі не змогли врятувати країну в складних міжнародних обставинах напередодні другої світової війни. Ця тенденція значно посилилася після 1989 р., коли проявилось прагнення ідеалізації некомуністичного минулого. У 1999 р. вийшли Друком дослідження І. Лукеша і З. Земана, присвячені розгляду цієї тематики. І. Лукеш у фундаментальній монографії *“Чехословаччина між Сталінім і Гітлером: шлях Бенеша до Мюнхена”*, що спершу з'явилась англійською мовою, подав критичний аналіз *“східної політики”* Е. Бенеша, а З. Земан (*“Едвард Бенеш. Політична біографія”*) доповнив цю критику образом політика, який не узгоджується з міфологізованим стереотипом щодо його особи. Обидва історики розвінчують ореол *“героя”* щодо особи Е. Бенеша, демонструючи його недолугість і недалекглядність в умовах наростання загрози для

існування держави. І. Деймек своєю чергою у монографії “Несповнені надії: політичні й дипломатичні стосунки Чехословаччини і Великої Британії (1918–1939)” (2003) показав, як формувалася й реалізувалася політика “умиротворення”, що стала однією з причин розв’язання Другої світової війни.

У демократичній Чехії історики звернулися до вивчення забороненої раніше тематики російської та української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині. У Празі 1996 р. пройшла наукова конференція “Центральна Європа і Підкарпатська Русь”, а згодом з’явилося друком документальне видання З. Сладека та Л. Белошевської “Документи до історії російської та української еміграції в Чехословацькій Республіці (1918–1939)” (1998), а також монографії І. Горжеца, П. Шварца про розвиток Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини. Назагал чеські дослідники поділяють погляд, що політика чехословацьких урядів щодо української еміграції і стосовно Підкарпатської Русі була відмінною: першій надавали можливість допомогу, а другу намагалися інтегрувати до складу держави.

Розпад колишньої єдиної чехословацької держави (1992) поставив на порядок денний потребу більш глибокого вивчення національного питання та його впливу на взаємини між двома сусідніми народами. Після 1992 р. була створена Чесько-Словацька комісія істориків, в рамках якої пройшло обговорення проблем взаємин двох народів у минулому, були підготовлені документальні й дослідницькі публікації (І. Рихлік “Чехи і словаки у ХХ столітті: чесько-словацькі стосунки 1914–1945”, 1997).

Якщо національний рух чехів у ХІХ ст. дочекався серйозних досліджень у попередній період, то проблеми середньовічної та ранньомодерної історії Чехії традиційно користуються громадським і фаховим інтересом. Проте у новітніх дослідженнях цих періодів яскраво проявилися новаторські підходи як у тематиці, так і в методології. Визнаний дослідник гуситського періоду історії Й. Мацек, змушений в останні роки свого життя працювати не за фахом, встиг підготувати фундаментальну працю “Ягеллонський вік в чеських землях” (4 томи, 1992–1999), написацу під значним впливом Школи Анналів”. У ній він зобразив широку панораму релігійного, інтелектуального й політичного життя чеського суспільства, поділеного на католиків і гуситських реформаторів. Ще один знаший дослідник гуситського руху Ф. Шмагел презентував свої погляди на гусизм як

на глибоку суспільну революцію, яка не обмежувалася соціальними і релігійними аспектами, а була спрямована на зміну політичних і національних стосунків (“Гуситська революція”, 4 томи, 1993).

Нові методологічні підходи відобразилися на новітніх працях представників старшого, середнього і молодшого поколінь чеських істориків. Досвідчений вчений Й. Жемлічка опублікував роботу про повсякденне життя представників династії Пржемысловичів (“Пржемысловичі: як жили, володарювали, вмирали”, 2005). Молоді історики Б. Крживоголавова і М. Колінска підготували, відповідно, дослідження про географічний обрій простої людини в Чехії XVIII – початку XIX ст. і про повсякденне життя чеських аристократів в період ренесансу. Д. Тржестік в монографії “Міфи племен чехів: три студії старих чеських повістей” (2003) застосував методи порівняльної міфології для реконструкції етногонічного міфу про “прабатька Чеха”, який в XI ст. послугував підставою для державотворчої ідеї чехів як “родини св. Вацлава”.

Новим явищем в чеській історіографії стала поява впродовж останнього десятиріччя численних синтетичних праць з всесвітньою історією, зокрема індивідуальних і колективних історій Сербії, Болгарії, Росії, США, Канади, Португалії, Бразилії тощо.

На початку XXI століття чеська історіографія поступово виходить з тенет тоталітарного минулого, освоює нові простори історичної думки, навчаючись діяти в умовах відкритості й свободи творчості, які вимагають нового рівня фахової підготовки дослідників минулого.

РИСИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В КРАЇНАХ АЗІЇ ТА АФРИКИ

Історична наука Китайської Народної Республіки. Історична наука та історичні знання в Японії. Історична наука в Африці.

Сучасний розвиток історичної науки в країнах Азії та Африки зумовлений певними особливостями. Серед них на перший план виступає специфіка їх суспільно-політичної еволюції у XVI–XIX ст., коли більшість з них була об'єктом колоніальної експансії провідних європейських потуг, які, поряд з експлуатацією людських і матеріальних ресурсів цих країн і народів, спричинили поширення там світоглядних і наукових ідей європейської цивілізації. Тривалі й болючі процеси модернізації суспільних відносин, формування кадрів національної інтелігенції і антиколоніальна боротьба, що почасти продовжуються донині, зумовили *периферійне становище* систем освіти та науки цих країн, основане на запозиченні і використанні європейських взірців їх організації та реалізації. Національні (або етнічні) традиції, властиві кожній культурі, чинили і продовжують чинити вагомий вплив на свідомість і соціальну поведінку інтелігенції постколоніальних країн і країн т. зв. “третього світу”. Водночас у розвитку країн Азії та Африки спостерігають різноманітність і багатоманітність як у формуванні суспільно-політичних стосунків, так і в адаптації інтелектуальних ідей, що зумовлюються особливостями взаємодії традиційної культури і сучасних процесів глобалізації.

Наукова історіографія більшості країн Азії та Африки у XIX і XX ст. формувалася на пізнавальних засадах, привнесених з індустріально розвинутих країн Заходу, обслуговувала національні, соціальні і партійно-політичні інтереси суспільств та їхніх чільних представників, котрі прагнули стати самостійними суб'єктами міжнародного життя. Історія та історичні знання були і залишаються потужним інструментом формування національної та соціально-політичної свідомості мас, підкреслення самобутності і особливих національних традицій. Проте методологічні підходи до формування історичних знань в цих суспільствах, як правило, запозичали з розвинутої західної

історіографії, на взірцях якої виховувалися покоління фахових істориків цих країн. Тому, незважаючи на багатоманітність і строкатість суспільно-політичних устроїв різних країн Азії та Африки, відмінності у просунутості модернізаційних процесів, розвиток історичної науки в них відбувався за попередньо виробленими стандартами, що дали їм змогу більш або менш успішно інтегруватися до світової історіографії. Водночас спостерігається величезна розбіжність у ступені освоєння і використання здобутих історичних знань в різних країнах двох континентів, охопити які в повному обсязі неможливо. Тому доцільно обмежитися розглядом основних рис розвитку окремих національних історіографій.

ІСТОРИЧНА НАУКА КИТАЙСЬКОЇ ПАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Етапи розвитку історичної думки. Сучасний Китай є спадкоємцем однієї з найдавніших цивілізацій світу. Ще 2000 р. до н. е. правитель Юй Великий заснував першу царську династію Ся, яка правила від 2005 до 1800 р. до н. е. Надалі відбувалися зміни правлячих династій з одночасним вдосконаленням матеріальної і духовної культури багатоманітного за етнічним походженням населення, об'єднаного спільністю писемної традиції, духовного спільнотного життя і державною організацією. До поширення буддизму і даосизму в перших століттях н. е. в Китаї панували пантеїстичні вірування.

Перехід від міфологічних уявлень до раціонального осмислення навколишнього світу припав в Китаї на т. зв. “вісьовий час” VIII–II ст. до н. е., коли було здійснено кодифікацію китайського ієрогліфічного письма і з'явилися перші твори давньої китайської літератури (“І Цзінь” – “Книга перемін”). Особливістю китайської писемності було відображення у графіці об'єктів (“тіней”) навколишнього світу. У той час виникає вчення китайського мислителя *Конфуція* (Кон Фуцзи, бл. 551–479 рр. до н. е.), якому судилося визначально вплинути на свідомість багатьох наступних поколінь китайців та їхні світоглядні обрії. Конфуцій створив систему ідей і засад вдосконалення людини впродовж всього її життя, спираючись на моральні цінності і традиції, в яких стрижневим поняттям була “людяність” (“жень”). Слідування “людяності”, за Конфуцієм, означало “не роби

ти іншому того, чого не побажаєш собі”. Конфуцій також стверджував, що, знаючи минуле, можна передбачити майбутнє. Цим він визначив схилення китаїців перед традицією і давниною.

Ранні історичні твори на зразок літописів і хронік з'явилися в Китаї за часів Конфуція, який, за переказами, відредагував першу хроніку “Весна і Осінь царства Чу”. Від найдавніших часів китаїці з великою повагою ставилися до мистецтва писання (як і до писемності в цілому), вважаючи, що тільки в історичні події були цілком достовірним “проявом волі Неба”.

“Геродотом” китайської історіографії вважається *Сима Цянь* (бл. 145–86 рр. до н. е.), який створив перший вірний історичний описання в книзі “Ши Чзи” (“Історичні записки”), застосувавши описовий і біографічний методи. Наступні покоління істориків наслідували Симу Цяня, описуючи історії правителів і царств. Упродовж багатьох століть, аж до XIX ст., історіографія перебувала під щільним контролем дворів правителів. Натомість династична історіографія китайського середньовіччя була дуже розлогою. Уже у VIII ст. *Лю Чжунци* у творі “Ши тун” (“Проникнення в історію”) запровадив критичний метод історіописання, засудивши тенденційність усіх династичних історій. У середньовіччі численна історична література була доповнена появою “енциклопедій” або “книг класифікованих відомостей” (“лейшу”). Розвитку писемності значно сприяли винайдення паперу (I ст.) і книгодрукування (VII ст.). На початку XV ст. було складено колосальний звід відомостей “Юшле дадянь”, до якого увійшли всі писемні пам'ятки минулих часів, але через величезний обсяг його не змогли надрукувати і багато рукописів згодом зникло. У XVIII ст. *Чжан Сюечень* написав першу методологічну працю “Вень ши тун-і” (“Загальний сенс літератури та історії”), в якій звернув увагу на роль свідомості й моралі історика в написанні історичних творів. Китайське середньовіччя представлене великою кількістю історичних творів як загального, так і регіонального рівнів – літописів, хронік, описів, біографій. Їхньою спільною рисою аж до XX ст. залишалося моралізування і тісний зв'язок з політикою.

У XIX ст. Китай увійшов як імперія династії Цин, за зовнішньою могутністю якої приховувалися старі вади аграрної деспотії: відсталість виробничого й технічного потенціалу, перенаселеність і бідність, корупція владних структур. Усе це проявилось під час

повстання тайпінів (1851–1864) і перших зіткнень з капіталістичними країнами Заходу. Колоніальне проникнення західних держав в Китай супроводжувалося поступовим підпорядкуванням країни їхнім впливам і її перетворенням на напівколонію. Водночас відбулося ознайомлення китайців з європейською суспільно-політичною і науковою думкою. Під їхнім впливом китайські правителі розпочали реформи, котрі відкривали шлях до модернізації за європейським взірцем. Радикальні республіканські сили 1911 р. здійснили революційний переворот й утворили Китайську Республіку на чолі із засновником Національної партії (Гоміньдан) Сунь Ятсеном (1866–1925). Однак це призвело до поділу Китаю на низку самоврядних територій під контролем військових угруповань, котрі вели між собою війни за поширення впливів, розраховуючи на підтримку зовнішніх сил. До цього долучився конфлікт між Гоміньданом і китайськими комуністами, які зміцнилися на півночі країни. Новий лідер Гоміньдану Чан Кайши (1887–1975) намагався провести суспільні реформи, але зустрівся з експансією Японії, яка, починаючи з 1931 р., опанувала частину території Китаю (Маньчжурію), а 1937 р. розпочала відкриту й затяжну війну з Китаєм. Після капітуляції Японії у 1945 р. Гоміньдан відновив свою владу на більшій частині території Китаю.

У бурхливий період першої половини ХХ ст. формувалася модерна китайська історіографія, на яку значний вплив мав позитивізм і марксизм. Перші фахові історики – *Лян Цічао* (1873–1929), *Ху Ши* (1891–1962), *Лі Дачжао* (1888–1927) – сприяли популяризації європейських історичних взірців, насамперед критичного аналізу джерел. Однак традиційний підхід до історії як опису правління окремих династій, забарвлений конфуціанською філософією, мав міцні позиції. Політичні битви викликали небувале зростання інтересу до історії: у міжвоєнний період у Китаї видавалося понад 1300 різних історичних часописів.

Китайські комуністи 1949 р. за підтримки СРСР оволоділи всім континентальним Китаєм, встановили свою диктатуру і проголосили Китайську Народну Республіку (КНР). Під керівництвом лідера комуністів Мао Цзедун (1893–1976) КНР стала на шлях будівництва соціалізму за радянською моделлю. Мао Цзедун 1952 р. проголосив політику “великого стрибка”, яка передбачала різке підвищення виробництва внаслідок нещадної експлуатації біль-

ності і без того бідного населення. Після провалу цієї політики, прагнучи зберегти особисту владу, китайський вождь 1966 р. проголосив “велику культурну революцію”, яка мала на меті руками фанатизованої молоді (“хунвейбінів” – “червоноармійців”) розправитися з усіма незадоволеними та інакодумними. Внаслідок репресій, переслідувань, “перевиховання” кадрів постраждало близько ста мільйонів осіб, загинуло близько 800 тис. Тільки смерть вождя у 1976 р. поклала край “культурній революції”; її основні ідеологи були заарештовані, а сама вона кваліфікована як “велика помилка” і “національна трагедія”.

Проте компартії вдалося зберегти владу в країні. Новий лідер КПК Ден Сяопін (1904–1997) проголосив програму модернізації КНР, усунення шкод, завданих країні у попередній період. Поступово були відновлені освітні та наукові установи, з’явилася певна свобода творчої думки в рамках марксизму і маоїзму. Наприкінці ХХ ст. Китай став більш відкритою країною, допустив на свою територію іноземні інвестиції. Нині КНР залишається соціалістичною країною, де вся повнота влади належить компартії (хоча існують також вісім невеликих некомуністичних партій). Країна з населенням 1,3 мільярди мешканців розвивається доволі динамічно, належить до “клубу” ядерних і космічних держав світу. КНР 1997 р. відновила свій суверенітет над Гонконгом, 1999 р. – над Макао. Водночас існує Китайська Республіка на о. Тайвань, в якій створена й розвивається демократична система правління; Тайвань належить до найбільш розвинутих в економічному відношенні країн світу.

Дискусійні проблеми китайської історіографії. Після утворення КНР визначально на розвиток історичної науки впливала правляча комуністична партія. До кінця 50-х років ХХ ст. під її керівництвом і за зразком СРСР було здійснено організаційну та ідеологічну перебудову історичної науки: створено АН КНР, а в її складі низку історичних інститутів (інститути археології, історії, нової історії тощо), почало діяти Історичне товариство, виникли історичні факультети і відповідні кафедри в університетах та педагогічних інститутах. Як і в інших країнах під управлінням комуністів, історична наука та історичні знання трактувалися інструментально – вони мали формувати комуністичну свідомість, доводити закономірний характер соціалістичного будівництва і керівну роль КПК у ньому. Під виглядом засвоєння марксистсько-ленінської методоло-

ос на індоктринацію історичних знань, застосу моделі історичного процесу до минулого країни почалася копітка робота зі збору й опрацювання матеріалів, проведення археологічних розкопок з метою вивчення минулого. У цих напрямках за нетривалий час було досягнуто значних успіхів.

У 50-х роках було розпочато традиційну для доктрини історіографії дискусію щодо періодизації китайської історії. Головна повинна була визначити хронологічні межі суспільно-економічних формацій стосовно Китаю. У ній визначилися два підходи: одні історики-марксистки прагнули в основу періодизації покласти класову боротьбу і соціальні рухи, розтягаючи феодалізм на період з I тис. до н. е. до середини XIX ст.; інші дослідники шукали джерела змін у розвитку продуктивних сил і завершували період феодалізму в XIV ст. Прагнення застосувати апріорні європейські моделі до специфіки історичної еволюції Китаю створювало історикам значні труднощі – з одного боку, давність і високі досягнення китайської цивілізації штовхали істориків до “віднайдення” рис суспільно-економічних формацій (рабовласництва, феодалізму, капіталізму) у дуже віддалених часах, щоб “довести” готовність країни до соціалістичних перетворень, а з другого, – мало місце нехтування особливостями реального стану китайського суспільства на конкретних етапах його еволюції. Історія штучно підганялася під схеми, вироблені переважно в СРСР. Окрема увага була звернена на нову і новітню історію, яка трактувалася крізь призму національно-визвольної боротьби і комуністичного руху (розпочато кампанію “хоу цзінь бо гу” – “більше уваги сучасності, менше – давнині”).

У 50-ті роки було опрацьовано і опубліковано багато документів з історії соціальних рухів і повстань (тайпінів, іхетуанів, нянцзюанів тощо), Сінхайської революції 1911–1913 рр. Розпочалася змістовна дискусія щодо формування китайської нації: 1954 р. Фан Веньлань виступив з поглядом, що китайська нація склалася ще в III тис. до н. е., але його не підтримали історики-марксистки, апелюючи до марксистсько-ленінських визначень буржуазної і соціалістичної нації.

У 1956 р. вождь КПК Мао Цзедун висунув гасло “нехай квітнуть усі квіти, нехай змагаються всі вчені”, яке нібито відкривало можливості різних методологічних підходів і поглядів. Однак

невдовзі КПК започаткувала політику “великого стрибка”, яка в суспільних науках означала гостру боротьбу проти “правих елементів”, а фактично проти всіх, хто не поділяв поглядів Мао Цзедуна. Історики були змушені переключити увагу з фахових досліджень на викриття численних “внутрішніх і зовнішніх” ворогів Китаю і КПК, здійснення нереальних наукових проєктів. Так, Інститут археології АН замість планової науково-дослідної роботи за короткий термін підготував 17 тис. “дацзибао” (настінних листівок) з викриттям уявних ворогів соціалізму. Третій Інститут історії АН зобов’язався за п’ятирічку підготувати й опублікувати новий синтез історії Китаю, історію всіх громадян країни (!) обсягом 6,2 млн. ієрогліфів. Усі грандіозні плани, пов’язані з “великим стрибком”, зазнали невдачі як в економіці, так і в сфері науки.

У результаті загострення політичної боротьби у керівній верхівці КПК різко зріс політичний диктат партії щодо суспільних наук: вони трактувалися як зброя для розгрому супротивників та інструмент “класового виховання народу”. Під партійним контролем було розпочато “кампанію чотирьох історій” – масового написання (необов’язково фахівцями) історій заводів і фабрик, сіл, народних комун і родин, котрі повинні були продемонструвати всьому світові високу культуру китайців і “великий дух китайського народу, що є сильнішим за зброю”. Розрив відносин з СРСР, що відбувся на початку 1960-х років, спричинив нагнітання інвектив і погроз на адресу північного сусіда.

Розпочата 1966 р. “нова пролетарська культурна революція” спричинила масові репресії передусім інтелігенції, повний розгром наукових і освітніх закладів, припинення будь-якої наукової роботи. Марксизм-ленінізм був доповнений його китайським різновидом – “маоїзмом” – набором догматичних положень з праць вождя. Кампанії переслідувань і репресій проти партійних працівників та інтелігенції, здійснювані з допомогою хунвейбінів – молоді, “незатуманеної усталеними поглядами”, – фактично поклали край історичній науці. Історія стала винятковою прерогативою Мао Цзедуна і трансформаторів його ідей. У небагатьох незакритих газетах друкувалися лише праці на зразок Ши Хунбіна “Зайmemo всі позиції в історичній науці непереможними ідеями Мао Цзедуна”, в якій автор писав: “Подивіться на всіх цих істориків та їхні твори, будь-то “Чунцю” Конфуція, “Ши цзи” Сими Цяня чи “Чзи чжи тун-

цянь” Лян Цичао, Ху Ши, Цянь Му та ін. Хіба вони всі не доклали зусиль, аби приховати і спотворити історію класів і класової боротьби? (...) Тільки поява ідей Мао означає банкрутство старої феодальної і буржуазної історичної науки, повний перегляд історії”.

Дотримуючись установок Мао, “революційні групи” 60-ти установ АН КНР створили “Об’єднаний комітет революційних цзофанів АН КНР із захоплення влади” і почали боротьбу проти знаних учених, яких обзивали “потопаючими щурами”. Наукові установи були вщент дезорганізовані.

Після смерті Мао Цзедуна (1976) ситуація в країні змінилася, крайнощі “культурної революції” було відкинуто. Але тільки в 1979 р. почалося відновлення інститутів та університетів. Відбудова проходила під керівництвом нової верхівки КПК на базі поміркованого марксизму-ленінізму із вкрапленнями ідей Мао. У 1977 р. була створена окрема Академія суспільних наук КНР (АСН), до якої увійшли реорганізовані історичні установи: Інститут історії Китаю, Інститут нової та новітньої історії Китаю, Інститут світової історії, Інститут національностей тощо. Було відновлено філіали академічних інститутів у великих містах, а також історичні інститути та кафедри університетів (Пекін, Яньбань, Фучжоу, Куньмінь тощо). Наприкінці ХХ ст. діяло понад 90 історичних факультетів в університетах. Відновлено старі й засновано нові історичні часописи “Ліши яньцзю” (“Вивчення історії”), “Шицзе ліши” (“Світова історія”) та багато інших. У 1980 р. знов стало діяти Всекитайське історичне товариство, що складалося з понад 50-ти регіональних і спеціалізованих товариств.

Після тяжких років “культурної революції” китайська історична наука поступово відновила свій організаційний та кадровий потенціал, вийшла на міжнародну арену. Проте історики КНР залишаються серйозно заангажованими в політичну систему комуністичного режиму, зберігаючи значну залежність від установок ЦК КПК, трактування партійними ідеологами положень марксизму та маоїзму.

Наприкінці ХХ ст. історики КНР здійснили декілька вагомих науково-історичних проектів: завершено підготовку й видання 10-томної “Загальної історії Китаю”, 3-томної “Історії Китайської буржуазної республіки”, вийшли друком двотомна “Давня історія Китаю” Лю Цзехуа, “Історія селянських революцій в давньому Китаї” Фам Ваньляня тощо. Слабше дослідженою залишається по

вітня історія Китаю, зокрема КНР, пов'язана зі збереженням впливів ідеологічного спадку Мао Цзедуна.

У дослідженні *давньої історії Китаю* теж залишається чимало слабо вивчених і дискусійних проблем. Надалі існують значні розходження в періодизації, хоча більшість учених погоджується, що рубежем між давнім і середньовічним періодом в історії Китаю стала імперія Хань (II ст. до н. е. – II ст. н. е.). Сенсаційні археологічні знахідки 1980-х років, виявлені під час розкопок трьох могил ханського часу неподалік м. Чанша провінції Хубей, збагадили науку манускриптами, писаними по шовку, на бамбукових і дерев'яних налічках (120 тис. ієрогліфів), що містять філософські трактати Лао Цзи, численні тексти інших давньокитайських мислителів, дипломатичні документи й кореспонденцію сановних осіб, твори з астрономії, медицини тощо.

Ще 1974 р. поблизу м. Сіансі провінції Шаньсі розкопано поховання першого китайського імператора Цинь Шихуанді (III ст. до н. е.), в якому виявлено армію теракотових статуй воїнів, що охороняють могилу правителя: у тунелі завдовжки 230 м, 63 м завширшки і висотою 5 м було 520 статуй воїнів у натуральну величину і 24 коні. Подібні статуї було знайдено під час розкопок в м. Янцзявань (1965 теракотових фігур піших і 583 кінних воїнів в повному бойовому обладунку висотою до півметра) у похованнях китайських воєначальників епохи Хань. І таких відкриттів стає все більше.

Однією з важливих проблем давньої історії Китаю є визначення характеру тогочасного суспільного устрою. У нинішній час поширена думка, що від III ст. до н. е. формуються феодальні відносини, причиною чого був занепад т. зв. "системи колодязних полів", який прискорив крах рабовласництва і виникнення власності на землю при збереженні загальнодержавної власності. Частина дослідників вважає, що феодальні відносини формувалися (або подібні до них відносини землекористування) у III–IV ст. н. е.

Історики КНР багато уваги приділяють виникненню перших централізованих держав-імперій за часів династій Цинь і Хань (III ст. до н. е. – II ст. н. е.). Відомий дослідник *Лінь Цзяп'янь* у праці "Чернеткова історія Китаю" (1981) зазначив, що реформи імператора Цинь Шихуанді (III ст. до н. е.), який вперше об'єднав під своєю владою розрізнені державні утворення, поклали край рабовласницькому суспільству і сформували державу із системою спіль-

них законів, державним апаратом, господарською організацією, подібною до феодалської Європи. Натомість період імперії Хань демонструє певний розвиток і стабілізацію сформованих відносин на підставі імператорської влади і дрібноселянського землекористування.

Не менш складними залишаються проблеми особливостей і тривалості феодалного устрою Китаю. Серед різноманітних оцінок “китайського феодалізму” найбільш повну його характеристику можна знайти в працях *Лю Чана*. Цей історик вважає, що особливістю феодалних відносин в Китаї впродовж тривалого періоду залишалися: 1) дрібноселянське господарство; 2) централізоване самодержавство; 3) конфуціанство як державна ідеологія. Усі вони разом робили надзвичайно тривкою традицію, спричиняли постійне повернення китайського суспільства на феодалні рейки, протистояли модернізації.

Йдучи слідом за європейською історичною думкою, історики КНР багато дискутували над питаннями “кінця феодалізму” і “початку капіталізму”. Останнім часом в історичній думці Китаю стали застосовувати термінологію *модернізації* – переходу від традиційного аграрного до модерного індустріального суспільства. *Лі Ваньчжи* звернув увагу на те, що на XVI–XVII ст. припадає початок переходу до найманої праці у сільському господарстві і соціальна диференціація селян, що, на його думку, можна вважати зародженням капіталістичних відносин. *Пен Чзеї*, досліджуючи розвиток ремесла, також схиляється до раннього формування капіталістичних стосунків від XVII ст.

Проте більшість учених вважають, що окремі риси розвитку торговельно-ринкових відносин ще не означали формування модерного суспільства. *Фу Ліні* показав, що у XVII–XVIII ст. паростки нових стосунків в господарстві, соціальних відносинах, культурі всіляко гальмувалися державним бюрократичним апаратом, який за будь-яку ціну намагався зберегти вірність традиціям, зокрема під час існування імперії Цин (XVIII–XIX ст.). На розвитку суспільних відносин негативно позначалася відсутність воєнно-дворянського стану, який міг би протистояти монархічному апаратові: його місце посіло бюрократичне чиновництво, котре, вирізняючись освіченістю, було, однак, цілком залежним від монарха, зберігало вірність традиції. Усе це слугувало перешкодою для модернізації Китаю і спричинило його відставання у суспільному поступі.

В орбіті тривалих дискусій перебуває також проблематика, пов'язана з визначенням межі нової та новітньої історії Китаю. Під впливом кон'юнктури частина дослідників вважає початком новітньої історії 1949 рік – утворення КНР (Лі Сінь, Пен Мін). Проте нині більшість істориків цією датою вважають 1919 рік, пов'язуючи її з патріотичним “Рухом 4 травня”, який поклав початок національно-демократичній революції, що увінчалася створенням Китайської Республіки (1927). Водночас початок нової історії, а значить і кінець середньовіччя, історики КНР майже бездискусійно визначають Першою опіумною війною (1840–1842), яка через колоніальну політику західних держав примусово включила Китай в орбіту світової капіталістичної системи.

Залишаючись на позиціях марксизму, китайські історики розходяться у визначенні провідних тенденцій розвитку в новий час: частина дослідників (Лю Яо, Лі Шіюе) роблять наголос на формуванні нових класів і революційній боротьбі, інші (Чжан Кайюань) більшого значення надають національному антиколоніальному рухові, який, на їхню думку, відображав становлення капіталістичних відносин і широкий спектр емансипаційних рухів.

Показовою в плані дослідження проблем нової та новітньої історії є творчість відомого китайського історика *Лю Даняня*. Будучи тісно пов'язаним з компартією і очолюючи у 50-ті роки провідні історичні установи, він потрапив під колесо репресій і тривалий час був усунутий від фахової діяльності. Тільки 1977 р. він повернувся на роботу і очолив Інститут нової історії АСН КНР. Авторитетним істориком він став після того, як 1949 р. опублікував монографію “Історія американської агресії в Китаї”, що потім багато раз перевидавалася.

Після “культурної революції” вийшли нові узагальнюючі праці Лю Даняня – “Нарис нової історії Китаю”, “Проблеми нової історії Китаю” тощо. Історика цікавлять проблеми взаємин між Сходом і Заходом в плані взаємовпливів і запозичень. Він показує, що в ментальності китайців дуже міцно вкорінилися конфуціанські ідеї щодо китайців як “обраного народу”, який немає потреби нічому вчитися від інших, а лише навчає навколишніх. Лю Данянь стверджує, що понад двотисячолітнє панування конфуціанства у свідомості китайців спричинило їхню ізоляцію від світу і сформувало феномен “застійного суспільства” (японці, які сприйняли

ідеї конфуціанства, писемність та інші китайські цивілізаційні здобутки, змогли швидше подолати “застій” і адаптувати західні модерні досягнення). Історик висвітлює також коріння відмінностей у ставленні та сприйнятті світу між народами Сходу і Заходу: китайці, відновідаючи на запитання про цінність буття сучасного і буття взагалі, надавали перевагу другому (Піднебесна – вічна і людина змушена до неї пристосовуватися), в той час як європейці найбільше цінували буття нинішнє. Лю Данянь виступає прихильником “модернізації” Китаю, але не його “вестернізації”, наголошуючи на необхідності збереження традицій, серед яких, на його думку, є й такі, що їх корисно перейняти й західним суспільствам – вміння взаємодіяти з природою без збитків для неї та людини, етика праці й самодисциплінування, пріоритет сімейних взаємин над особистими, самовдосконалення особистості тощо.

Дослідження *новітньої історії Китаю*, зокрема історії КНР, перебуває під значним впливом ідеологічних чинників компартії. Незмінним залишається співвіднесення міркувань істориків з ідеями марксизму й підкоректованого маоїзму. Мао Цзедун був автором теорії “двох типів демократичної революції”: демократичної антифеодальної революції 1911–1913 рр. і нової демократичної революції під керівництвом комуністів у 1919 р., після чого остання, мовляв, поступово переросла в соціалістичну, завершившись проголошенням КНР (праця “Про нову демократію”).

Схема Мао тривалий час залишалася обов’язковою у трактуванні новітньої історії Китаю. Однак у 80-ті роки почався її перегляд, оскільки вона ґрунтується на апіорних розмірковуваннях і вступає у суперечність з відомими документами (у 1919 р. про серйозні впливи марксизму і соціалізму ще годі говорити). У дискусіях партійних ідеологів та істориків з проблем історії китайського соціалізму, що тривають донині, традиційно застосовується “езопова мова”, коли обирається якась історична постать, навколо якої розгортається жвава дискусія з асоціаціями до сьогодення. Наприклад, у центрі спорів опинилася постать китайського просвітника Лю Цзюйцая, котрий у своїх творах одним з перших згадав Карла Маркса; надалі дискусія проводилася шляхом приписування просвітнику “пропаганди марксизму”, щоб довести ранне “поширення марксистських ідей в масах”.

Наприкінці ХХ ст. в ідеології, політиці та історіографії КНР з’явилися відчутні великодержавні тенденції. Вони простежуються

у створенні і поширенні концепції “єдиного багатонаціонального Китаю”, що з’явилася у 80-ті роки. Згідно з нею Китай від давніх часів був “єдиною і багатонаціональною” державою, в якій всі народи, що до неї входили, брали участь у формуванні китайської нації (за взірцем “єдиного радянського народу” в СРСР). Асиміляція малих народів, усупереч їх пригніченню та експлуатації імперією, розглядається як благо. Ідея “єдиної китайської нації” стала ідеологічною підставою багатьох робіт суспільствознавців КНР. У зв’язку з цим китайські історики виступили з переглядом всієї історії взаємин Китаю з сусідніми народами, передусім Росією. У численних публікаціях 80–90-х років зроблено спроби переглянути минуле тих народів, котрі у давнину входили в орбіту китайської цивілізації – ороченів, таджиків, казахів, монголів, уйгурів тощо. Так, Су Бейхай у низці праць ствердив, що казахи та їх історичні попередники були підданими китайських імператорів, а пізніше – завойовані царською Росією. Історія китайсько-російських взаємин у XVI–XIX ст. розглядається як постійна експансія і загарбання Росією земель і народів китайської цивілізації, як вияв прагнення Росії до світового панування.

Для вивчення історії територіальної експансії Росії в Азії створено спеціальний Центр досліджень історії формування кордонів Китаю АСН КНР. Китайські історики, спираючись на документальні матеріали, показали, що територіальна експансія Росії на Далекому Сході за допомогою нерівноправних договорів поглинула значну частину китайських територій на північ від р. Амур, зокрема китайський порт Хейшенвей, переіменований на Владивосток. У 1984 р. з’явилася праця Чжоу Вейчжоу “Короткий історичний нарис агресії Англії та Росії щодо Тибету нашої країни”, в якій показано проникнення двох держав у райони Тибету під приводом вивчення буддизму і намагання відірвати їх від Китаю. У книзі “Царська Росія і північний Схід” (1985) територіальна експансія Росії в Азії прямо кваліфікується як агресія проти Китаю. Подібні погляди відображено в колективній роботі “Загальні відомості про Радянський Союз” (1986), де автори характеризують зовнішню політику Росії в XVI–XIX ст. як політику експансіонізму й загарбницьких війн.

У 1990 р. Інститут нової історії АСН КНР опублікував четвертий том багатотомного видання “Історія агресії царської Росії в Китаї” (редактор – Юй Ше’у), в підготовці якого взяли участь

відомі історики Люй Іжань, Ян Шихао, Лі Цзягу та інші. Автори зібрали й опрацювали величезний документальний матеріал китайських та іноземних архівів, праці російських і західних дослідників, обгрунтовано показали, що царська Росія мала амбітні плани оволодіння територією Великої китайської стіни, підпорядкування Китаю своїм впливам і завоювання провідних позицій у Східній Азії. На початку ХХ ст. Росія прагнула домовитися з Японією щодо визнання “сфер впливу” у Східній Азії, а з Великою Британією – щодо Центральної Азії. Критично оцінюючи політику царської Росії, китайські історики вважають, що сучасним Китаю та Росії ще доведеться повернутися до питання докладного визначення китайсько-російського кордону на Далекому Сході. Останнім часом публікації з історії китайсько-російських стосунків в КНР набули закритого характеру.

Сучасна історіографія КНР розвивається в рамках офіційної партійної доктрини. Досягнуто значних успіхів у вивченні давніх і нових часів. Водночас новітня історія Китаю залишається сильно індоктринованою суспільно-політичними впливами, в яких домінують марксистсько-маоїстські схеми із певними домішками традиційного конфуціанства.

ІСТОРИЧНА НАУКА ТА ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В ЯПОНІЇ

Загальні риси становлення історіографії. Японські острови порівняно недавно, близько 10 тис. років тому, відокремилися від Азії внаслідок геологічних процесів на континенті, після чого народи островів зберігали традиційні зв'язки з народами Східної і Південно-Східної Азії і творили самобутню культуру. У VII ст. на островах виникають державні утворення, і водночас з'являються перші історичні твори: 712 р. – літопис “Кодзікі” (“Запис про діяння давнини”), 720 р. – “Ніхон сьокі” (“Аннали Японії”), в яких за традицією обгрутовувалися династичні права перших правителів. Від VIII ст. формується висока культура японців, заснована на релігійних вченнях сиштоїзму та буддизму.

У середньовіччі культура Японії диференціювалася на воєнно-дворянську (самурайську), буддійсько-духовну і народну. У XVII ст. зародилася світська література “мінливого світу” (“укійо

дзосі”), подібна до європейської ренесансної. Тоді ж було завершено 310-томну працю *Радзана Хаясі* “Всезагальне дзеркало нашої країни” (“Хонтьо Цуган”) і розпочато складання “Історії Великої Японії” (“Дайніппонсеі”), яка була завершена 1906 р. на 397-му томі (являла собою своєрідний літопис з властивими йому провіденційними рисами).

У ХІХ ст. під впливом проникнення європейських капіталів і культури розпочалося руйнування традиційного суспільства і формування капіталістичних відносин. У 1867–1868 рр. національно-демократична революція (“Мейдзі ісін”) започаткувала модернізаційні процеси на японських островах. 1887 р. було засновано історичний факультет Токійського імператорського університету, а на викладання у ньому запрошено щемецького історика-ранкеанця Л. Ріса (1861–1928). За його участі 1889 р. було створено перше Історичне товариство (“Сікек-кай”), розпочато публікацію документів і дослідницьких праць. Перші японські фахові історики – *Шіганю Ясудзугу* (1827–1910), *Кумо Кунітаке* (1839–1931), *Цубой Кумезьо* (1858–1936) – перебували під впливом романтизму, ранкеанства і позитивізму. У 1898 р. за підтримки уряду з’явилося перше документальне видання – “Зібрання давніх японських документів”.

У ХХ ст. в правлячих колах Японії посилюлися націоналістичні та мілітаристські тенденції, поєднані з прославленням імператорської династії. Японський націоналізм зростав на ґрунті оригінального поєднання конфуціанства і синтоїзму, поширюючи ідеї патерналізму, вірності династії й традиціям. Водночас вестернізація життя японців, що неухильно продовжувалася, сформувала широкий спектр суспільно-політичних сил, в якому були присутні також ліберальні, демократичні, марксистські, ліворадикальні ідеї та їх прибічники.

Поразка Японії у Другій світовій війні призвела до початку “ери реформ”, які впроваджувалися під повним контролем США. Було проведено демілітаризацію країни і “примусову демократизацію” усіх сфер життя, здійснено технічну модернізацію економіки, кардинальну перебудову системи освіти, науки і культури, заборонено синтоїзм. У 60-ті роки ХХ ст. проголошено початок “інформаційного суспільства”, якому підпорядковувалися всі галузі життєдіяльності японців. Демократизація освіти дала змогу японцям отримати доступ до широкої гами передових здобутків науки при збереженні

традиційного виховання, заснованого на “моральних засадах” (виховання “ідеального” японця – члена сім’ї і суспільства).

Після Другої світової війни японська історіографія отримала свободу розвитку і сприйняття різних методологічних ідей – від позитивізму й марксизму до постмодерних течій. Історія широко представлена у шкільній програмі навчання, провадиться підготовка фахових істориків у провідних університетах країни – Токійському, Кіото, Осака, Хоккайдо, Васеда тощо. Загалом діє близько 600 університетів, з них понад 400 – приватних; навчається понад 2,5 млн студентів. Завдяки відкритості на світ японські історики беруть активну участь у роботі міжнародних історичних організацій, здійснюють важливі науково-дослідні проекти. Система підготовки фахових кадрів в японських університетах заснована на західних взірцях (переважно американських); при університетах діють численні спеціалізовані історичні інститути, центри, лабораторії. Японські історики об’єднані в численних історичних товариствах регіонального і спеціального характеру. Найбільшою фаховою організацією є Асоціація японських істориків, яка провадить традиційну організаційну і видавничу діяльність (зокрема видає часописи “Сучасна історія” (“Рекісі такухон”) і “Японська історія” (“Нішпон рекісі”).

Основні напрями історичних досліджень. У другій половині ХХ ст. в японській історіографії були поширені три провідні напрями. *Прогресивний напрям* був заснований марксистськими і близькими до марксизму японськими істориками в міжвоєнний період на ґрунті посилення інтересу до проблем соціально-економічної історії (Норо Ейтаро, Хатторі Сісо та ін.). Наприкінці століття представники цього напрямку еволюціонували в бік “нової економічної історії” та “нової соціальної історії”. *Ліберальна історіографія* (Хондзю Ейдзіро, Фудзіто Горо, Масасі Ясімото) схилялася до позитивістських моделей і також зазнала впливу європейської “нової історичної науки”. Третій напрям започаткували послідовники *історичної школи Хісао Оцука*, який популяризував серед учених методологічні ідеї М. Вебера.

Проте ближче до кінця ХХ ст. японська історіографія сильно диференціювалася під впливом нових течій світової історичної думки, зокрема Школи “Анналів”, культурно-антропологічної історії тощо.

Основними проблемами, котрі привертали увагу японських істориків у ХХ ст., були *питання стабільності історичного роз-*

витку японського суспільства у порівнянні з іншими країнами світу, ролі внутрішніх і зовнішніх чинників у модернізації країни у новий і новітній час.

Щодо першої проблеми, то під впливом ідеї К. Маркса про особливий “азійський спосіб виробництва”, відмінний від європейського зразка, серед японських істориків певний час були популярні концепції *Норо Ейтаро* про специфіку японського феодалізму, заснованого на державній власності й кріпацтві. У 1970 р. К. Сюдзава в роботі “Концепції азійського способу виробництва” дещо модернізував цю теорію, визначивши “азійський спосіб виробництва” як окрему і специфічну форму суспільного устрою, який передує рабовласництву, феодалізму і капіталізму, назвавши його “давньоазійською деспотією”.

У дискусії, що розгорнулася в середовищі японських істориків, були висловлені різноманітні думки, що зводилися здебільшого до схематичного теоретизування в річниці тих чи інших філософсько-історичних доктрин. Загального поширення набув погляд, згідно з яким суспільний розвиток Японії та інших азійських країн відбувався відмінним від європейських країн шляхом, для нього була характерна не індивідуальна, а державна власність на засоби виробництва, яка позначилася на всіх формах суспільного життя і зумовила витворення особливих суспільних відносин “державного феодалізму”. Найбільш повно ці ідеї висловив М. Фукутомі. Він показав, що загалом на Сході перехід від общинного до соціально організованого суспільства відбувся на базі штучного зводнення земельних ділянок, що призвело до формування рабства “особливого типу”, яке поставило основного виробника в одночасну потрійну залежність – від землі, общини і держави, що і визначило наступну еволюцію азійських суспільств і виникнення “східних деспотій”.

Друга проблема, що містить в собі низку підпроблем, назагал пов’язана із з’ясуванням причин і чинників відставання Японії й азійських країн в цілому від індустріальних держав Заходу, а також особливостей протікання в ній ранніх модернізаційних процесів. У цій проблематиці ще від початків ХХ ст. зустрілися два протилежні погляди: про штучне привнесення і нав’язування капіталістичних відносин у традиційне японське суспільство і про “природний” процес їх формування у японському суспільстві ХVIII–ХІХ ст. У 80–90-ті роки ХХ ст. японські прихильники “нової економічної

історії" Нагахара Кейдзі, Накамура Сагору, Хаямі Акіра переконливі довели, що елементи ринково-капіталістичних відносин почали формуватися в Японії ще у XVII ст., і що в усіх сферах життя сільському господарстві, ремеслі, торгівлі, містобудуванні – простежуються явища, подібні до європейських країн того часу. Ці позитивні зрушення, однак, зіткнулися з різко консервативними рисами устрою і менталітету людей, заснованими на абсолютизації культурних традицій і міжлюдських взаємин. Навіть у XIX ст. ці суб'єктивні елементи суспільного життя продовжували гальмувати розвиток, не решкоджали руйнуванню традиційного суспільства. Тільки втручання Заходу в різних його формах – економічній, технологічній, ідеологічній – спричинило прискорення модернізаційних процесів.

Водночас японські історики прагнули дати задовільну відповідь на питання про причини швидкої модернізації країни у XX ст. Аналізуючи суспільні зміни у XIX і XX ст., вони поділилися на кілька таборів. Частина вчених підтримала *Takeuti Йосімі*, який 1967 р. опублікував тритомну працю "Повний час в Японії та Китаї". У ній він стверджував, що Схід до нового часу не знав розвитку "духовного чинника", тобто "ідеї розвитку" в європейському сенсі, котра стимулювала б суспільні зміни. У той же час з усіх азійських народів тільки японці були підготовлені сприйняти й застосувати західні ідеї на підставі традиційної і відкритої назовні культури "тенко бунке" ("культури поворотів"), на відміну від китайської "закритої" культури, яка не сприйняла цих ідей. У цьому підході та оцінках відчутні кон'юнктурні моменти, котрі трудно узгоджуються з історичними фактами.

Інша частина японських істориків – *Хаясі Мотон*, *Сінобу Ос* звернули увагу на вивчення селянських та інших соціальних рухів, стверджуючи, що саме вони спонукали японську еліту до проведення суспільних реформ в дусі модернізації. *С. Ос* в праці "Японія і Азія в новий час" (1978) показав, що соціальні рухи були лише приводом для реформування японського суспільства у другій половині XIX ст., в той час як основні його ідеї японська еліта запозичила із Заходу.

Третя група істориків робить наголос на перевазі зовнішніх чинників у модернізації Японії і всього азійського регіону. На думку дослідників *Йода Йосіне* та *Іюс Кіносі*, Японія не стала основним об'єктом колоніальної експансії європейських держав у

XIX ст., які “спокусилися” Китаєм та країнами Південно-Східної Азії. Крім того, в Азії зіткнулися інтереси Англії, Франції та інших розвинутих країн Європи, що дало змогу японській еліті лавірувати між ними, забезпечуючи власні інтереси. Але такий підхід виявився недостатнім для пояснення більш успішної модернізації японського суспільства у порівнянні, зокрема, з китайським. Тому *Такудзі Сібохара* у роботах 80–90-х років зробив спробу поєднати зовнішні і внутрішні чинники японської моделі суспільної трансформації. На його думку, наприкінці XIX ст. головні колоніальні держави змінили стратегію колоніальної політики, прагнучи відповідалності за її наслідки покласти на внутрішні політичні сили колоній. Це дало змогу японцям здійснити “концентрацію сил на базі енергії народу” і домогтися суспільних змін. Таким чином, колонізація послугувала стимулюючим чинником для перебудови суспільства на сучасних засадах.

Оригінальні думки на зазначені вище питання висловив *Хіроші Кітамура*. Він дослідив соціальну структуру японського суспільства і показав, що вона, на відміну від китайської, характеризувалася “замкнутими станами”, тому для активних членів суспільства залишався відкритим лише шлях підприємництва, що, у підсумку, створювало в Японії сприятливіші умови для капіталістичного розвитку. Водночас суворо ієрархізована соціальна структура сприяла інтеграції японського суспільства навколо загальнонаціональної ідеї. З другого боку, *Йосіо Сакате* у праці “Відправна точка в розвитку модернізації” (1970) зайнявся вивченням соціального розвитку військового стану (самураїв) і довів, що його поступове перетворення на правлячий стан відіграло позитивну роль в історії Японії. Цьому перетворенню самураїв на військову та інтелектуальну еліту сприяла поширена в їхньому середовищі філософсько-релігійна “доктрина Мітогаку”, яка дозволила їм порівняно швидко оцінити військову і технічну перевагу Заходу і стати на бік модернізації.

В останні роки в Японії спостерігається відродження політизованої право-націоналістичної історіографії, яка прагне здійснити переоцінку деяких проблем новітньої історії, передусім історії Другої світової війни і ролі в ній Японії. У 1995 р. професор Токійського університету Фуджіока Нобукацу створив “Ліберальну групу вивчення історіографії”, представники якої взялися за “переписування” новітньої історії Японії з метою “зміцнення національ-

ної свідомості японців”, усунення з неї почуття вини за розв’язання і злочини під час Другої світової війни. У 1997 р. Ф. Пубукацу опублікував книгу “Історія, неописана у підручниках”, яка стала бестселером, але викликала численні критичні виступи в японській і світовій історичній літературі та публіцистиці. У ній автор подав описи життя і діяльності низки японських військових і політиків, причетних до мілітаризації і агресивних дій напередодні і під час Другої світової війни, показавши їх як полум’яних патріотів і добрих людей у сімейному колі. Ще далі пішов Кобаяші Йошінорі, опублікувавши 1998 р. книгу “Уроки війни”, адресовану передусім японській молоді. У ній він намагається довести, що Японія вступила у війну через цілком слушні причини, які потребували “захистити свою національну безпеку і звільнити Азію від Західного імперіалізму”, і що японці були щиро переконані у справедливості дій своєї країни. Тому необхідно “відновити” правду про війну і згуртувати сучасне японське суспільство навколо “національних ідеалів”. Обидві книги правих японських істориків, розраховані зокрема на “сенсаційність” їхніх “відкриттів”, були піддані гострій критиці у фаховому середовищі і демократичній публіцистиці.

Однією з контроверсійних тем японської історіографії залишається проблематика японсько-російських відносин. Позитивні аспекти цих відносин культурного плану досліджено в працях багатьох японських істориків. Так, професор *Акіро Такано* є автором кількох монографій з історії японсько-російських відносин, в яких докладно досліджено перші контакти і взаємини японців і росіян, починаючи від XVII ст., коли російські землепроходці освоювали Далекий Схід (“Японія і Росія”, 1971).

Але найбільше уваги японські історики приділяють вивченню японсько-російських стосунків на Далекому Сході у новий і новітній час, де на першому плані стоїть проблема т. зв. “спірних територій” – Курильських островів і острова Сахалін, котрі після Другої світової війни були окуповані СРСР, а нині перебувають під контролем Росії. З цього питання в Японії існує розлога наукова й публіцистична література. Японські історики (А. Такано, Сітаро Накамура та інші) прискіпливо дослідили різні аспекти японсько-російських і японсько-радянських відносин щодо територіальної приналежності “спірних територій”.

Значне місце займають праці *Тору Накаґави*, що здобули визнання урядових інсталцій Японії і використовуються ними як офіційні історичні довідки в сучасних взаєминах з Росією. Т. Накаґава переконливо обґрунтовує погляд про те, що СРСР не мав права анексувати Південний Сахалін і Курильські острови, тому що вони за рішенням Потсдамської конференції 1945 р., як і острів Окінава, лише тимчасово виводилися з-під юрисдикції Японії, після чого повинні були повернутися до неї (як це сталося з о. Окінава та іншими островами, що тимчасово використовувалися США і були повернуті Японії 1956 р.). Оскільки через початок “холодної війни” Радянський Союз не брав участі у підписанні Сан-Франциського мирного договору 1951 р., за яким 48 держав врегулювали свої післявоєнні відносини з Японією, то справа передачі їй Південного Сахаліна і Курильської гряди островів залишалася неврегульованою. У 1956 р. радянське керівництво дало згоду на повернення Японії двох великих островів Курильської гряди з 32-х, але не виконало цієї обіцянки. У результаті цього японсько-російські відносини залишаються неврегульованими донині, а післявоєнний мирний договір між Японією і СРСР (Росією) – непідписаним.

В останні роки японські історики проявляють підвищений інтерес до *історії країн Центральної та Східної Європи*, передусім слов'янських. При університеті Хоккайдо (м. Саппоро) створено Центр слов'янських досліджень, видається часопис “Acta Slavica Iaropica”. Розпад СРСР стимулював вивчення японськими вченими минулого і сучасного стану пострадянських країн. Центр слов'янських досліджень (директор – *Кімітака Мацузато*) реалізовує низку міжнародних дослідницьких проектів з вивчення історії Росії, України та інших пострадянських республік, головню з погляду соціальних і міжетнічних відносин в них у новий і повітній час. Наслідком цих досліджень стали спільні публікації японських і вчених пострадянських країн під загальною редакцією К. Мацузато – “Виникнення мезоареалів в колишніх соціалістичних країнах: відроджені чи вигадані історії” (2005), “Соціальна трансформація і міжетнічні стосунки на Правобережній Україні XIX – початок XX ст.” (2005). У них дослідники з багатьох країн, зокрема Японії та України, проаналізували історичні корені формування особливостей соціальної структури і суспільної свідомості в постсоціалістичних країнах, показали, що між етнічною свідомістю і соціаль-

но-економічними обставинами існував тісний і взаємозалежний зв'язок, а процеси модернізації, що розпочалися в регіоні Центральної і Східної Європи у XIX ст., нагнали на тяжкий і заплутаний спадок існування багатоетнічного населення, спадок, який негативно відображається на цих процесах донині.

Новим явищем японської історіографії став бурхливий розвиток "феміністичної історії". Хоча історія жінок в Японії бере свій початок від перших десятиріч XX ст. (праця *Сакаї Тошіхіко* "Еволюція взаємин між чоловіками і жінками" вийшла 1908 р., а 1920 р. була перевидана під назвою "Історія боротьби між чоловіками і жінками"), сучасні підходи до вивчення історії жінок прийшли до Японії тільки наприкінці 70-х років XX ст. і були пов'язані з оголошенням Організацією Об'єднаних Націй "декади жінок" (1975–1985 рр.). У цей час відбувся перехід від феміністичних студій, що ґрунтувалися на емансипаційних аспектах марксизму і лівого радикалізму, до "жіночої історії" як науки. Дискусія з проблем потреби існування окремої "жіночої історії", яка пройшла серед японських дослідників минулого у 70–80-ті роки, сформувавши думку про запровадження до національної історіографії нових моделей дослідження: культурної антропології, усної історії, історії повсякденності тощо. У 1977 р. *Вакіта Харук* з університету Кіото створила "Загальну дослідницьку групу жіночої історії", після чого загальні і регіональні розвідки почали масово з'являтися у різних видавництвах. Учасники групи 1982 р. опублікували п'ятитомну працю "Історія жінок в Японії", а згодом, 1990 р. – "Історію повсякденного життя жінок Японії". У 1980-х роках в м. Нара був заснований спеціальний Жіночий університет.

Проте праці 80-х років були переважно описовими, базувалися на введенні в науковий обіг нового документального матеріалу. У 1990-ті роки теоретичною базою жіночої історії став гендерний підхід, розроблений американськими й західноєвропейськими дослідниками. На цьому етапі "жіночі студії" розійшлися з феміністичним рухом і еволюціонували в бік академічної науки. З цього часу кількість і різноманітність публікацій, присвячених різним аспектам становища і ролі жінок у японській історії, зростає ще більше. З'явилися теоретичні роботи *Ойно Міхо*, *Юкі Танака* про сексуальне рабство і проституцію під час Другої світової війни та американської окупації (2002), *Казуко Йошімі* про жінку в умовах

фашизму тощо. Промовистими фактами посилення громадської і наукової активності японського жіноцтва була участь 5 тис. японок у Світовій жіночій конференції в Пекіні 1995 р., а також проведення 1996 р. в університеті Чуо першого Міжнародного симпозіуму з жіночої історії в Азії.

Сучасна японська історіографія являє собою дуже різноманітне і багатобарвне явище. У ній розвиваються численні напрями і течії, відкриті на світовий історіографічний процес. Японські вчені давно вийшли за межі японських островів, активно і успішно вивчають глобальні процеси й контактні зони зустрічі різних цивілізацій.

ІСТОРИЧНА НАУКА В АФРИЦІ

Загальні риси розвитку країн Африки. Африканський континент вважається колыскою людства, де виникла людина як біологічний вид. Тут розвинулась одна з найяскравіших давніх цивілізацій – єгипетська. Водночас цей континент в цілому значно відстав у своєму суспільно-технологічному розвитку від інших. Упродовж тривалого часу спеціалісти-африканісти намагаються знайти пояснення цього феномену: до уваги беруться несприятливі для людської життєдіяльності кліматичні й географічні умови (зокрема, йдеться про країни на південь від пустелі Сахара), малопродатні для землеробства ґрунти, слабка щільність й багатоетнічність населення, ізоляція від зовнішнього світу тощо. Наслідком цього, з одного боку, була поява крайніх расових теорій, що приписували негроїдній расі соціальну неспроможність, а, з другого боку – виникнення у ХХ ст. негритянського расового націоналізму – афроцентризму.

Поза тим, минуле африканських народів і країн є дуже багатоманітним: відмінними шляхами розвивалися регіони Північної, Західної, Центральної, Східної і Південної Африки. Частина народів (не рахуючи Єгипту) творили державні формування, починаючи з VI–VII ст. (Гана, Малі, Сенгай тощо). Цей процес посилювався у середньовіччі під впливом проникнення арабів та мусульманської релігії. Іслам, з його потужною і тісно пов'язаною з ним простою політичною культурою, відіграв роль каталізатора державотворення на значній території континенту, передусім у Тропічній Африці, надавши йому оригінальний (на відміну від арабських

країн Азії) мусульманський характер: африканці сприймали іслам вибірково, зберігаючи давні звичаї і традиції. Відповідно, слабкою виявилася соціально-політична база таких держав, які часто розпадалися і відбудовувалися в нових формах. Ісламу, хоча він і відіграв дуже важливу роль в історії народів Африки, не вдалося зруйнувати етнічні й соціальні бар'єри, що відокремлювали африканців один від одного. Не зміг він принести сюди й високої цивілізації, тривалий час зберігаючи недоторканість інституту невольництва.

Колоніальне проникнення європейців в Африку, яке розпочали португальці в XIV–XV ст., спочатку обмежувалося прибережними районами, де відбувалася обмінна торгівля. У XIX ст. картина різко змінилася – європейські держави всіма можливими і неможливими способами захоплювали величезні території і країни, нав'язували свою протекцію туземним правителям. Колоніальні загарбання йшли кількома напрямками від узбережжя вглиб континенту: із західного побережжя в центральні райони (Франція), з південних зон на північ (Англія), третій напрям – освоєння північної та східної прибережної смуги від Мавританії та Марокко до Сомалі і Занзибара (Англія, Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Португалія, Іспанія).

Слідом за півднем Азії африканський континент став головним об'єктом колоніальної експансії європейських держав і, за незначним винятком (Ліберія, Ефіопія), був цілком колонізований. Колонізатори прагнули і досягали максимальної вигоди з експлуатації природних ресурсів й торгівлі невольниками. Водночас колоніальне панування розпочало процес трансформації традиційного африканського суспільства, заснованого на своєрідній первісній общині, для якої були властиві риси виключної внутрішньої міцності і самодостатності (колективний характер праці, відсутність власності на землю, безособовість індивіда в рамках общини тощо). Це забезпечило общині значну стійкість до зовнішніх впливів, незалежно від того, звідки вони йшли – від місцевої адміністрації чи колонізаторів. Тому трансформація традиційного суспільства в сучасні модерні структури захопила все XX ст., а почасти продовжується й сьогодні. Колонізатори принесли з собою не тільки систему капіталістичного підприємництва, а й європейську культуру, мову, звичаї, науково-технічні винаходи – пресу, радіо, засоби комунікації. Західноєвропейські мови колонізаторів, за умови відсутності місцевої писемності, стали мовами адміністрування й діловодства

За порівняно короткий строк з'явилися нечисленні кадри національної інтелігенції, котрі здобули освіту в західних (а також СРСР) університетах, ставши ідеологами й провідниками антиколоніального руху ХХ ст. та європейського типу свідомості.

Звільнення від колоніальної залежності більшості африканських країн в середині і другій половині ХХ ст. (частина звільнилася раніше) поставило перед цими країнами низку суспільно-політичних проблем подальшого розвитку, передусім вибору моделі устрою, визначення кордонів постколоніальних країн, подолання бідності основної маси населення, руйнування общинно-кланового менталітету тощо. Тому постколоніальний розвиток багатьох африканських країн вирізнявся нестабільністю, боротьбою за владу між різними етнополітичними кланами, постійною загрозою повторюваності гуманітарних катастроф (голоду, епідемій), постійним супутником – бідністю.

У кращому становищі перебувають країни, що володіють значними сировинними ресурсами, продаж яких на світовому ринку дозволяє скеровувати частину коштів на розв'язання соціальних проблем. До таких, зокрема, належать арабські країни Північної Африки, котрі в історично-цивілізаційному плані є спадкоємницями арабського світу часів халіфату VII–XIII ст. (Єгипет, Алжир, Мавританія, Марокко, Туніс, Лівія). Країни Західної Африки (Малі, Гана, Гвінея, Сенегал, Того тощо) вирізняються порівняною стабільністю суспільно-політичного розвитку з тяжінням до авторитарних режимів, зокрема певний час радянського зразка, що є наслідком їх вигідного географічного розташування, яке з давніх часів сприяло їх участі в міжнародній торгівлі й міжлюдських контактах. Країни Центральної Африки (Нігерія, Заїр, Камерун, Нігер, Чад, Конго, Центрально-Африканська Республіка, Габон тощо) демонструють дуже різні взірці розвитку, але їх спільною рисою є політичні конфлікти серед різноетнічного населення, часті політичні перевороти й нестабільність (за винятком Камеруну). Ще більші контрасти спостерігаються в країнах Східної Африки (Ефіопія, Еритрея, Сомалі, Кенія, Уганда, Танзанія, Руанда ті ін.), де низький рівень життя і бідність населення є джерелом постійних соціальних і міжетнічних зіткнень. Країни Південної Африки (Ангола, Мозамбік, Замбія, Зімбабве, Намібія, ПАР тощо) на загальному тлі континенту вирізняються розвинутою економікою і політичною стабільністю (особливо ПАР), навіть незважаючи на часом тривалі внутрішні війни (Ангола).

Порівняно нетривалий самостійний розвиток понад 40 африканських держав показує, що всі вони орієнтуються на європеїсько-американські моделі організації суспільного життя та економіки. Спроби деяких з них (Конго, Зімбабве тощо) застосувати зразок соціалістичного устрою призвело до кризи і реорієнтації. Політичні режими самостійних держав виявилися внутрішньо слабкими, що здебільшого пояснюється міжетнічними (трибалістськими) суперечностями, в основі яких лежать відсталість соціальної структури, відсутність національної ідентичності, нерозвинутість промислової інфраструктури, неефективне управління економікою, стійкі стереотипи общинно-колективістського менталітету людей, позбавлених власності та індивідуальності. Усі ці та інші бар'єри суспільного поступу долаються з великими труднощами і вимагають значних капіталовкладень в освіту, науку і соціальну сферу. Без подолання цих перешкод, підготовки освічених поколінь, здатних зруйнувати стереотипи колективістської первісної общинності і набути вміння орієнтуватися у мінливих умовах життя, африканським країнам буде складно вийти з числа відсталих країн світу: нині в Африці проживає 14% населення земної кулі, але виробляється менше 1% промислової і 6% сільськогосподарської продукції.

Зародження та етапи розвитку історичних знань. Північна Африка, передусім Єгипет та Ефіопія, здавна фігурували в давньогрецьких й давньоримських творах. Та й сам континент отримав сучасну назву від лівійського племені афрів, зафіксованого в давньогрецьких текстах. Античні історики багато й захоплено писали про народи і країни Північної Африки. Найбільшу увагу привертала розвинута єгипетська цивілізація. Геродот, відвідавши Африку, залишив опис життя єгиптян, сфіопів, лівійців. Обширні екскурси про Єгипет та його історію вміщені у Старому Завіті Біблії. Проте єгипетська цивілізація не знала власне історичних творів, котрі б намагалися подати зв'язний опис минулого країни та її народу.

Історична свідомість, як відомо, виникає у "вісьовий час" (VIII–VI ст. до н. е.) і поширюється переважно античними авторами. Перша єгипетська історія була написана греком Манефоном у II ст. н. е. Щодо інших африканських народів та їх протодержавних утворень, то вони в більшості взагалі не мали писемності. В античні часи грецька мова і культура вирішально вплинули на народи Північної Африки, водночас поклавши край єгипетській цивілізації.

У період середньовіччя *Північна і Східна Африка* опинилися в орбіті арабсько-мусульманської культури і незабаром увійшли до складу Арабського халіфату (VII–XIII ст.). Іслам став тою культурно-релігійною підставою, на якій розпочався розвиток низки народів Африки, включених до сфери його впливу. Він виник у VII ст. під безпосереднім впливом монотеїстичних релігій юдаїзму і християнства, запозичив від них чимало світоглядних ідей, що сприяли зародженню історичної свідомості, зокрема про універсальний розвиток людства до вищої мети – спасіння. Слово “історія” (“*таріх*”) уперше згадується в патрусі Корану під 644 р. (22 р. хіджри – переселення пророка Мохамеда з Мекки до Медіни). З того часу формується арабо-мусульманська версія світової історії, що складається переважно з описів передвістя приходу пророка Мохамеда, його життя та діянь, діяльності його послідовників.

Для середньовічної арабо-мусульманської історичної літератури властиві як загальні провіденційно-релігійні, так і специфічні культурні риси: історичний провіденціалізм і безапеляційна віра у слова і діла пророка, вміщені у Корані; справжня історія – це історія Мохамеда; енциклопедичний характер всієї мусульманської літератури й історичної зокрема, що повинна містити всі здобуті знання про життя людей, народів і держав; утилітарність ісламської історичної літератури, яка повинна слугувати практичним цілям – визначенню прав і привілеїв вірних, їх генеалогічних родоводів (що виконувалося з особливою скрупульозністю, бо історичний твір одночасно виступав юридичним документом).

Особливості арабської історіографії визначали зміст і форми її творів: “*хадиси*” – збірки оповідань про життя і діяння Мохамеда, “*сіри*” – описи його життя, “*магазі*” – описи воєнних походів пророка; згодом з’явилися описи арабських завоювань (“*футух аль-булдан*”), генеалогії (“*аль-ансаб*”), діарії окремих правителів (“*таріх аль-мамалік*”) тощо. Перший арабський історик – *Абделлах бен Амр* – збирав і писав “*хадиси*”, залишивши після себе понад 100 таких творів.

У IX–X ст. арабська історіографія досягла розквіту в Єгипті, де значно зросла кількість та різноманітність історичної літератури, зокрема численних хронік та описів політичних і воєнних подій. У IX ст. тут творив основоположник арабської історіографії *Абдаррахман ібн Абд аль-Хакам* (802–871), який написав “Книгу про завоювання Єгипту, Магриба і Андалузії”, що започаткувала новий

жанр історичної літератури – “хітат” – історико-топографічний опис міст і пам’яток. Він мав багато учнів і послідовників (аль-Габарі, аль-Якубі, аль-Масуді, котрі залишили пізнавальні описи мандрівок європейськими країнами, зокрема Русі). Пізніше добре розвинувся жанр біографічно-історичної літератури, видатним представником якого був *Ібн Хаттар аль-Аскалані* – автор двох словників про єгипетських суддів і відомих людей XIV ст.

Особливе місце в арабській історіографії займає історик і мислитель з Тунісу *Ібн Халдун* (1332–1406), який залишив багато енциклопедичних творів, зокрема опис мандрівки в давньоруські землі. У семитомному творі “Книга повчальних прикладів” він виступив як прихильник раціонального пояснення людських діянь, ствердив, що “історія є дослідженням, пошуком правдивості”. У XVII ст. з’явилися перші хроніки арабською мовою в Ефіопії та Судані.

Колоніальні завоювання європейських держав і становлення колоніальних імперій в XVII–XIX ст. супроводжувалися постійним зростанням інтересу до народів Африки, вивченням їхньої культури, традицій, звичаїв. Одним з перших професор Оксфордського університету *Едвард Покок* (1604–1691) написав “Нарис історії арабів” (1651), вивчивши твори арабських мислителів та істориків. Надалі багато європейських учених цікавилися й досліджували минуле й тогочасний стан народів Африки. Розвиток африканських студій був стимульований “відкриттям” європейцями давньої єгипетської цивілізації і зародження египтології, що невдовзі відзначилася сенсаційними археологічними здобутками.

Утвердження колоніальної системи одним з наслідків мало поширення в підконтрольних країнах європейських знань і освіти. У другій половині XIX – на початку XX ст. певна частина вихідців з африканських країн здобула освіту в університетах провідних європейських країн. Серед них були й історики. Після повернення на батьківщину вони сприяли створенню вітчизняних освітніх і наукових осередків, формуванню національної самосвідомості співвітчизників і, як наслідок, зародженню національно-визвольних ідеологій та рухів. За таких умов історія ставала незамінним важелем національного згуртування. Найшвидше ці процеси проходили в Єгипті, який 1923 р. проголосив свою незалежність, хоча формально англійська присутність тривала тут до 1952 р., коли група військових здійснила переворот і ліквідувала монархію, проголосивши республіку.

Ще у першій половині XIX ст., коли Єгипет формально залишався під владою Османської імперії, окремі арабські мислителі під впливом ідей Просвітництва намагалися “вписати” минуле Єгипту і арабського світу в універсальний світовий контекст. Особливо багато для цього зробив *Ріфас ат-Тахтаві* (1801–1873). Він спробував написати історію Єгипту як єдиний процес розвитку від найдавніших часів до сучасності (але не завершив), підготував перший підручник з історії й запровадив її викладання в Школі перекладу, де працював. Проведення суспільно-політичних реформ в Єгипті наприкінці XIX ст. сприяло європеїзації системи вищої освіти. Перший фаховий єгипетський історик *Мохамед Сабрі* у 1919 р. закінчив Паризький університет, де навчався під керівництвом відомого вченого А. Олара, став професором Каїрського університету (почав діяти з 1908 р.).

Модернізація освіти і науки в Єгипті, як і в інших арабських країнах Північної Африки (Магрибу), була змушена долати потужний опір арабо-мусульманських націоналістів, котрі небезуспішно намагалися не допустити європеїзації суспільної свідомості мас. Нечисленній світській інтелігенції доводилося витримувати шалений тиск, а часом й переслідування за поширення наукових знань з боку релігійних фанатиків і націоналістів.

Показовим у цьому стосунку є життя і творчість визначного єгипетського історика і літератора *Таха Хусейна* (1889–1973). Будучи сирітим з дитинства, він спромігся закінчити університети Каїру і Сорбонни, досягнув вершин у науці й літературі. Свою дисертацію він присвятив вивченню творчості Ібн Халдуна, оцінивши її як переломний етап у розвитку арабської інтелектуальної думки. Працюючи в Каїрському університеті, вчений публікував багато робіт про культуру арабського Єгипту, чим викликав гостру реакцію клерикальних мусульманських кіл і був змушений залишити роботу й країну. Тільки у 50-ті роки він знову повернувся до Каїрського університету, ставши його ректором, а згодом – міністром освіти Єгипту. У своїх працях цей вчений в душі позитивізму критично аналізував давні арабські тексти, демонструючи присутність у них спотворення минулого на догоду ісламу. Оцінюючи тривалу й багату історію Єгипту, Таха Хусейн стверджував, що вона належить не арабо-мусульманській, а “середземноморській” цивілізації. Цим він поклав початок теорії “фараонізму”. Учений брав

участь у гострій полеміці з прихильниками арабського націоналізму, котрі наполягали на особливій єгипетській самобутності (Ахмет Амін та інші), захищав ідею універсалізму, залишаючись правовірним мусульманином. Близьким за поглядами до Т. Хусейна був *Мохамед Ітин*, який у книзі “Мусульманський Єгипет” (1931) висвітлює процес поширення ісламу.

З другого боку, у першій половині ХХ ст. в Єгипті поширилася романтична історіографія, представники якої, прагнучи спиратися на джерела, ідеалізували арабську колонізацію Єгипту і Північної Африки. Так, *Аббас Махмуд аль-Аккад* (1889–1964) виступив з працями “Геній Мохамеда” (1940), “Геній Абу-Бакра” (1944) тощо.

Процеси, подібні до Єгипту, спостерігалися у становленні національних історіографій в інших країнах Магрибу – Алжирі, Тунісі, Марокко. У 1909 р. перший світський університет було створено в Алжирі, а у міжвоєнний період перший фаховий алжирський історик *Мбарак Мілі* (1897–1935) опублікував тритомну “Історію Алжиру”. У цей період також плідно працювали туніські історики *Хасан Хусейн Абд аль-Ваххаб* і *Тевфік аль-Мадані*, які підготували оригінальні праці про історичний розвиток Тунісу і Північної Африки.

Своєрідним шляхом відбулося становлення історичної науки на півдні Африки. Тут численні голландські й англійські колонії у 1910 р. об’єдналися у Південно-Африканський Союз і швидко розвивалися на базі розробки діамантових родовищ. Значна частка білого і расово мішаного населення (до 30%) в негритянському оточенні туземців, успішний економічний поступ, незважаючи на запровадження расового апартеїду, сприяли швидкому становленню тут європейських форм освіти й науки, вивченню історії та етнографії місцевих африканських народів. У 1918 р. виникло Історичне товариство, яке зайнялося дослідженням історії колонізації Півдня Африки. У 1922 р. в Йоганнесбурзі відкрили Вітватерсрандський університет, а при ньому – Інститут вивчення народів банту на чолі з відомим лінгвістом К. М. Доком. Південноафриканські вчені, виключно білі, швидко досягли помітних успіхів у вивченні історії та культури народів Африки. На розвиток історіографії вплинули праці *Джорджа Едварда Корі* (1867–1935) – автора шеститомника “Піднесення Південної Африки” (1921–1937), в якому він критично описав процес колонізації чорного континенту, але, водночас, зневажливо поставився до африканських народів, які, на його думку, до приходу білих не мали своєї історії.

Протилежну позицію подав професор Кейптаунського університету *Ерік Вокер* (1886–1976). У роботі “Історія Південної Африки” (1929) він змалював не тільки колонізацію регіону, а й процес витіснення й дискримінації місцевого африканського населення. Учений став автором теорії “рухливого кордону”, згідно з якою європейці та африканці майже одночасно колонізували південноафриканські терени й почали конфліктувати між собою (скотарство бурів вимагало постійного розширення земельних площ). Інший відомий вчений *Вільям Макміллан* (1885–1974) – професор історії в Університеті Родса (Грейамстаун) – все життя присвятив дослідженню місцевого народу банту та його взаємин з білими колоністами. У роботі “Банту, бур і британець” (1929) він дослідив джерела конфлікту між білими колоністами й корінними чорними мешканцями, вказавши на неприпустимість расової дискримінації туземного населення.

Країни *Тропічної Африки* дещо пізніше долучилися до антиколоніального руху. Вихідці з них так само навчалися в європейських країнах, а також СРСР, звідки принесли на батьківщину марксистсько-соціалістичні ідеї. Перші представники африканської інтелігенції виступали як політики, вчені і публіцисти. Виходець з Кенії *Джомо Кеніата* (1891–1978) здобув освіту в різних європейських університетах, зокрема й у Москві. Повернувшись на батьківщину, він написав книгу “Обличчям до Кенії. Племінне життя народу кікуйю” (1938). Його слідами пішов нігерісець *Ніамді Азіківі*, автор праці “Відроджена Африка” (1937). Сенегалець *Леопольд Седер Сенгор*, навчаючись у Парижі в 30-ті роки ХХ ст. створив теорію “негритуду”, яка стверджувала рівноправність чорної раси з іншими, відзначала вагомий вклад негрів у світову цивілізацію.

Загалом же, за винятком окремих країн, історична наука на африканському континенті в першій половині ХХ ст. формувалася дуже повільно, головним чином через колоніальне панування, низький рівень освіти і життя населення, брак фахових кадрів.

Історіографія в другій половині ХХ ст. На становлення і розвиток історичної науки в країнах Африки визначальний вплив мало звільнення від колоніальної залежності і формування незалежних держав. Попри глибокі внутрішні суперечності і серйозні труднощі, які доводилося долати, незалежні постколоніальні країни намагалися творити матеріальні й духовні підстави самостійного розвитку.

У відповідь на запити часу в останній третині ХХ ст. сформувалася *ідеологія афроцентризму*, підставою якої стали ідеї самоствердження людей з чорним кольором шкіри, реабілітації негроїдної раси, самоідентифікації, ціннісного звеличення африканської культури включно з абсолютизацією культурно-історичних та расових особливостей, уявлення про виняткову роль негроафриканців у світовій історії. Афроцентризм став реакцією на тривалу расову дискримінацію, ущемлення з боку білих колонізаторів, котрі намагалися нав'язати неграм свою релігію і культуру, мову, спосіб життя і стиль мислення; він спрямований на подолання “комплексу неповноцінності”, що сформувався під впливом виховання, освіти та інших форм свідомісного впливу, в процесі якого африканці засвоювали нав'язані їм стереотипи щодо їх патологічної відсталості, нецивілізованості, інертності й нездатності до здобуття знань.

Ідеологія афроцентризму формувалася зусиллями багатьох афроамериканських та африканських інтелектуалів. Ще у другій половині ХІХ ст. західноафриканський просвітник Е. Блейден (з Ліберії) оголосив про унікальність африканської особистості, її особливий психічний склад, який характеризується миролюбністю, колективізмом, духовністю і зв'язком з природою. Він протиставляв негрів європейцям, виступав проти ідей расової зверхності других над першими. У міжвоєнний період згадуваний сенегалець Л. Сенгор (пізніший президент Сенегалу в 1960–1980 рр.) і поет Е. Сезер розвинули теорію “негритюду”, що прагнула реабілітувати чорну расу й створити підстави для расової єдності у всьому світі. Ідеї афроцентризму були підхоплені афроамериканцями (У. Дюбуа, М. Л. Кінг та інші), які виступили за подолання расової нерівноправності у США та інших країнах. Як форма расової свідомості афроцентризм виріс на ґрунті чорного націоналізму 1960-х років, руху “Black is beautiful” (“Чорний – чудовий”). Головним теоретиком афроцентризму став директор Програми афроамериканських досліджень Університету Темпл у Філадельфії (США) *Мелефі Кетте Асанте*, який написав низку теоретичних та історичних праць (“Афроцентризм: теорія соціальних змін”, 1980, “Афроцентристська ідея”, 1987 та ще близько 40 книжок).

Ідеологія афроцентризму поширилася в різних сферах суспільної свідомості – науці, філософії, релігії, мистецтві й поведінці.

Історія не стала винятком. Головна тенденція історичної африканістики нині полягає в “африканізації африканської історії” (Н. Б. Кочакова). Афроцентристи особливого значення надають історичним дослідженням, покликаним довести рівність чорної і білої рас перед обличчям історії. Починаючи з книги сенегальського історика *Шейха Аїти Діона* “Негритянські нації та культура”, що вийшла ще 1954 р. в Парижі як його докторська дисертація, африканські історики почали перегляд усталених поглядів на минуле Африки й афроцентризму. Основним об’єктом перегляду стала давня історія. Афроцентристи вважають, що негро-африканська культура була першою в світовій цивілізації. Вона створила єгипетську цивілізацію й вплинула на Давню Грецію і Давній Рим. Говориться також про первинність негритянської раси, від якої виникли інші. На їхню думку, медицина, наука, уявлення про державність і навіть єдиного Бога з’явилися спочатку у негро-африканців, а пізніше були запозичені іншими народами. Брак документальних свідчень численні автори історичних розвідок компенсують яскравою манерою викладу. Так, автор чотиритомної праці “Чорні Афіни” М. Бернал стверджує спадкоємність негро-африканської, єгипетської і античної цивілізацій, що значною мірою завдячують чорним африканцям.

Прихильників афроцентризму не хвилює відсутність писемних джерел для підкріплення їхніх поглядів, а відомі античні джерела вони інтерпретують у край тенденційно. Етноромантична забарвленість та політичний підтекст їхніх творів цілком очевидні й натрапляють на гостру критику з боку світової наукової громадськості. Серйозне наукове вивчення усних джерел – міфів, легенд, переказів, фольклору – розпочалось у 50–60-х роках спільними зусиллями африканських і західних учених. Нігерійські історики К. О. Діка і С. О. Біобаку разом з європейськими вченими розробили й застосували перші програми й методики збору та критичного опрацювання усних джерел щодо доколоніальної історії народів едо та йоруба. Це дало поштовх для збору усних матеріалів до вивчення інших африканських народів.

Для сучасного етапу досліджень характерний також інтерес до невербальних джерел – мистецтва, ритуалів, символіки, які у поєднанні з нечисленними археологічними матеріалами та етнологічними дослідженнями дають підстави для наукової інтерпретації давнього минулого, позбавленого вигадок. Показовим у цьому плані

с міжнародний проєкт “Долина Нігера” (1994), здійснюваний спільними зусиллями французьких та африканських учених. Сьогодні дослідники перебувають на початковому етапі створення бази даних африканських джерел, яка у майбутньому дасть змогу відповісти загальну картину доколоніального минулого африканських народів.

З другого боку, на розвиток історичних досліджень в *арабських країнах Африки* на сучасному етапі впливає арабо-мусульманський націоналізм, який особливо пожвавився внаслідок конфлікту Ізраїлю і Палестини на Близькому Сході. Його ідеологічною підставою слугує іслам в різних інтерпретаціях. Назагал іслам виступає культурною й цивілізаційною запорукою збереження національної самобутності перед обличчям євро-американської модернізації. В основі арабського націоналізму лежить уявлення про “арабський дух” (“уруба”), що є підставою арабської єдності. Сірійський автор Зеккі аль-Арсузї у 1956 р. писав: “Араби не нація. Вони – корінь людства”. Тому, всупереч виникненню й розвитку у ХІХ–ХХ ст. різних арабських держав з відмінними суспільно-політичними структурами, ідеологи арабського націоналізму твердять про “єдину арабську націю”, яка тільки після об’єднання стане “наймогутнішою, найосвіченішою і найбагатшою”. Основою для об’єднання може бути тільки іслам. Але трактування ісламу різними мусульманськими теологами є відмінним – від ліберального до край екстремістського.

Радикальні ідеологи ісламізму наприкінці ХХ ст. оголосили війну західним впливам, які, на їхню думку, є найбільшою загрозою для ідеї “єдиної арабської нації”. Вони чинять гострий спротив проникненню західних впливів, що руйнують арабську ідентичність. Це ставить в особливо вразливе становище арабську інтелектуальну еліту, яка пройшла через європейські та американські (чи свого часу радянські) університети. Марокканський філософ М. Лаксбабі з цього приводу писав, що “арабська освічена еліта мучиться, вона усвідомлює, що стоїть на роздоріжжі, перед вибором: своя ремісничка чи сучасна індустріальна цивілізація”.

Незважаючи на традиційний тиск з боку мусульманських організацій в арабських країнах Африки при підтримці держави розбудовано систему світських освітніх закладів, серед яких провідну роль відіграють університети. Якщо 1945 р. в африканських арабських країнах діяло 9 університетів, то на початку ХХІ ст. – понад 60.

Серед інших африканських країн за кількістю університетів поза конкурентією південноафриканські (понад 30). Складніше виглядає ситуація з вищою освітою в інших країнах Африки, зокрема тих, що утворилися у 80–90-х роках ХХ ст. (Зімбабве та інші). Назагал в кожній з африканських країн діє по декілька університетів, створених з допомогою міжнародних організацій (ЮНЕСКО, МБ, Фонд Леланда тощо). Однією з найскладніших проблем розвитку вищої освіти залишається підготовка викладацьких і наукових кадрів – здебільшого ними стають випускники західних університетів.

Найбільш розвинутою залишається єгипетська історіографія. Після Другої світової війни і державного перевороту (революції) 1952 р. були відкриті нові університети в Александрії, Каїрі (Айн-Шаме), виникли нові історичні установи (Центр джерел та історії сучасного Єгипту, 1946). Продовжив успішно розвиватися Інститут Єгипту (1857), Французький інститут східної археології (1881) тощо.

На післявоєнну єгипетську історіографію значно вплинули сміливі праці філософа *Абд ар-Рахмана Бадаві*, який розвинув ідеї абстрактного гуманізму та атеїзму, знаходячи їх корені у філософії ісламу (“Історія атеїзму в ісламі”, 1944). Учений відзначив відмінність арабо-мусульманської історичної культури від європейської, але заперечив ідеалізацію та спрощення минулого в творах попередніх арабських істориків.

Після війни з новою силою поширилися ідеї “фараонізму”. Історики змогли виявити й дослідити елементи спільності та спадковості між давньоєгипетською та арабо-мусульманською цивілізаціями (М. Сабрі, Т. Хусейн). Це дало підстави єгипетським історикам більш органічно поєднати давньоєгипетський та арабський періоди історії країни. У новітніх дослідженнях, не позбавлених певної політичної кон’юнктури, єгипетський й арабський складники більш органічно вплетені у загальну історію країни. Так, *Мохамед Ібрагім Муршаді* в праці “Арабськість Єгипту та його коптів” (1993) розвинув думку, що єгипетський народ сформувався з різноманітних етнічних елементів, які ступали на єгипетську землю впродовж віків. Ці елементи (“етнічні хвилі”) вже у давні часи утворили однорідну масу, якій від початків був властивий “арабський дух” (“урубат”). Інший історик – *Гамаль Бадаві* (“Мусульмани і копти: від колиски до слави”, 2000) – приходять до думки, що саме

араби у дуже давні часи прийшли в Єгипет з північного сходу і принесли із собою писемність, державність та інші цивілізаційні здобутки. Обидва згадані історики знаходять в минулому особливий “дух” Єгипту, втілений у здатності творити міцний “сплав” з різноманітних народів, “арабськість” і релігійність. Щодо останньої, то її у давньоєгипетській релігії вони відкривають ознаки монотеїзму.

Помігний слід в єгипетській історіографії залишив *Абд ар-Рафія* (1889–1965). Він написав десятки книжок з історії антиколоніальної боротьби єгиптян, зокрема 10-томну “Історію Єгипту”, що містила також події ХХ ст.

Під впливом світової історичної думки у 70–80-ті роки єгипетські історики дещо модернізували тематику досліджень, започаткувавши студії з соціальної та економічної історії. Одним з прихильників нової тематики виступив *Ріфаат ас-Саїд*. Його праця “Соціальні підстави повстання Орабі” (1967) розкривала соціально-економічні причини повстання 1879–1882 рр., що справді залипаючи на боці національні та релігійні. Під впливом марксизму цей історик акцентував увагу на ліворадикальних течіях національно-визвольного руху. Свої методологічні погляди він презентував у роботі “Написання історії” (1980), підкресливши вирішальну роль народних мас в історичному процесі.

У центрі уваги єгипетської історіографії постійно перебувала археологія. Її засновником вважається *Ахмет Кемаль*. Його численні учні, що закінчили європейські та американські університети, продовжили вивчення археологічних пам'яток Єгипту. Спираючись на підтримку зарубіжних університетів та фондів, єгипетські археологи (*Самі Сабрі*, *Мустафа Амар*, *Мохамед Анвар Шукрі* та інші) здійснили численні наукові відкриття, досягли успіхів у консервації археологічних пам'яток давнього Єгипту. Так, *Мохамед Гонейм* 1951 р. відкрив невідому піраміду в комплексі *Джосера*, дослідження якої зайняло декілька років і дало багатий пізнавальний матеріал. Здобутки численних археологічних розкопок постійно збільшують фонди єгипетських музеїв, приваблюючи до країни туристів з усього світу.

Серед інших арабських країн Африки *Туніс* є найспокійнішою країною, хоча й її не оминули тимчасові спалахи мусульманського фундаменталізму, характерні для всіх країн арабського світу наприкінці ХХ ст. Новітні дослідження історії країни зродили кон-

ценцію “Туніс – перехрестя трьох цивілізацій – африканської, арабської та європейської”, яка виявилася придатною також в ідеологічному плані. Після реформ 1990-х років в Тунісі створено демократичну систему з ринковою економікою за західними стандартами. Провідні історики країни, переважно з Туніського університету, займаються вивченням історії національно-визвольного руху із наголосом на його соціально-політичних аспектах. *Башир Глілі*, що здобув освіту і наукові титули у Франції, після повернення на батьківщину видав двотомник “Історія Магрибу в ХХ ст.” (1978), а згодом кілька праць з історії антиколоніального і соціалістичного рухів народів Північної Африки. Інтерпретаційна модель історії Б. Глілі, як і його колеги з Туніського університету *Мустафа Крїсма*, еkleктично поєднує елементи арабського націоналізму, соціалізму й лібералізму при загальному несприйнятті марксизму й комунізму. Проте праці обох знаних туніських істориків до певної міри слідують взірцям марксистської історіографії з наданням переваги соціально-економічним процесам.

Для історіографії *Алжир*, де у 90-ті роки ХХ ст. ісламські фундаменталісти намагалися опанувати владу й створити ісламську державу, характерне звернення до арабо-мусульманського минулого, в якому найбільшою повагою користується спадщина Ібн Халдуна. Щоб обмежити вплив ісламських фундаменталістів, які заперечують значення європейських впливів, держава щільно опікується історичними знаннями, сприяє розвиткові світської науки й культури. У зв'язку з цим створено Науковий центр історичних досліджень, який 1982 р. опублікував чотиритомну “Історію Алжиру”, де головна увага приділена національно-визвольному рухові ХІХ–ХХ ст. В історіографічній практиці алжирських істориків, як і в суспільно-політичному житті, часто стикаються і конфронтують протилежні погляди. Так, *Мохамед Сихлі* проводить ідеї “переведення” алжирської історії на національний (арабський) ґрунт і усунення впливів європейської історичної думки (“Деколонізація історика”, 1965). Один з провідних дослідників старовини *Махфуд Каадаш* в праці “Історія алжирського націоналізму” (1980) стверджує, що головною ідейною підставою національно-визвольного руху був іслам, а антиколоніальний рух був наслідком зіткнення двох цивілізацій – арабо-мусульманської та європейської.

Суспільно-політичні процеси на міжнародній арені і всередині арабських держав Африки, зокрема арабо-ізраїльський конфлікт, продовжують впливати на розвиток історичної думки в цих країнах. Порівняно недавнє звільнення від колоніальної залежності, подолання технічної й технологічної відсталості, соціальних контрастів, традиційних укладів та багато інших чинників позначаються на історичних працях вчених арабських країн. За зовнішніми деклараціями “об’єктивності” вони більшого або меншою мірою підходять до осмислення минулого з позицій арабо-мусульманських світоглядних традицій.

У Тропічній Африці на південь від Сахари налічується понад 30 новоутворених держав, більшість яких порівняно недавно стали самостійними. Фахова історіографія в них назагал перебуває в стадії становлення. Практично вся нечисленна інтелігенція цих країн здобувала вищу освіту в університетах Заходу або колишнього СРСР. Це спричинило поширення тут дуже різноманітних суспільно-політичних ідей і гострої, часто збройної, боротьби за владу між протилежними в ідейному плані партіями та угрупованнями. Тільки наприкінці ХХ ст., у зв’язку із поширенням ідей афроцентризму, в середовищі африканської творчої інтелігенції з’явився інтерес до наукового вивчення історії та культури численних народів континенту в доколоніальну епоху (для прикладу, тільки в Гані існує 56 діалектів різних африканських мов, в Кенії – 70 племен зі своїми мовно-культурними особливостями).

Усе це породжує дуже строкату картину сучасного стану африканської історіографії, в якій простежуються найрізноманітніші суспільно-політичні впливи – від консерватизму до мусульманського радикалізму, від позитивізму й марксизму до Школи “Анналів”. Так, камерунський історик *Бетоте Діка-Аква Нья Бонамбела* в роботі “Проблеми африканської антропології та історії” (1982) виступає прихильником афроцентризму, пов’язує історію африканських народів з давньоєгипетською цивілізацією, пропонує новий “африканський” метод дослідження, властивий тільки вихідцям з чорного континенту.

З другого боку, в низці країн (Сенегал, Нігерія, Кенія, Камерун тощо) на історіографію впливають світові методології. Зокрема, один з найвідоміших африканських істориків з Кот д’Івуар (колишня Республіка Берег Слонової Кістки) *Жозеф Кі-Зербо* на замовлення

ЮНЕСКО 1980 р. підготував працю “Загальна історія Африки” за звірем Школи “Анналів”. Він намагається подати картину всього життя африканців в доколоніальній і колоніальній періоди, залучаючи дані археології, етнографії, мовознавства тощо. Основною ідеєю його праці є думка про вирішальний вплив географічного чинника на всіх етапах розвитку народів континенту.

Науково-історичні дослідження Африки, незважаючи на тривалі зусилля вчених різних країн світу, перебувають на початковому етапі. Міжнародні організації, передусім структури ООН, докладають немалих зусиль для модернізації країн африканського континенту, надають першочергового значення поширенню освіти й підготовці висококваліфікованих кадрів, котрі повинні стати основним важелем модернізації. Нині практично в усіх африканських країнах створено регіональні організації з вивчення минулого і сучасного народів континенту. Можна назвати створений 1968 р. в Ніамеї (столиця Республіки Нігер) Регіональний центр досліджень і документації з усної традиції; 1983 р. у Лібрєвіллі (столиця Габону) почав діяти Міжнародний центр цивілізацій банту. Конголезький дослідник Жакоб Оканза писав: “Фольклорні багатства Африки невичерпні, але, на жаль, навіть їм загрожує небезпека забуття. Завдання африканської інтелігенції – зібрати і записати цей фольклорний матеріал”.

Сучасний стан вивчення історії народів і країн Африки залишає ще багато “білих плям” і проблем, котрі викликають дискусії. Серед них можна виокремити такі:

1. Проблема походження і суспільного устрою народів доколоніальної Африки. Більшість дослідників згодні з тим, що Африка є прабатьківщиною людини; тут народилися всі первісні здобутки техніки на етапі відокремлення людини від природи.

2. Значення давньоєгипетської цивілізації, яку частина вчених вважає досягненням “африканської цивілізації”; ідеї афроцентризму є популярні серед дослідників чорного континенту, котрі наполягають на формуванні окремої комплексної науки й методології – афрології (Ш. А. Діон).

3. Значні розбіжності характеризують визначення суспільного устрою доколоніальної Африки – від первісного суспільства до особливого “африканського способу виробництва” (за аналогією до “азійського”). Однією з популярних теорій є “теорія данництва”,

запропонована Саміром Аміном; згідно з нею суспільний устрій у давні часи визначався двома головними елементами – аграрним общинним господарством і політичним апаратом для стягнення данини. При цьому відчутною є ідеалізація давнього устрою, для якого були характерні відсутність приватної власності на землю та експлуатації виробників-общинників.

4. Проблеми колоніалізму та антиколоніальної боротьби. Їх вивчення забезпечене певним документальним матеріалом, але спори заторкують передусім оцінки. Здебільшого африканські дослідники заперечують погляди частини західної історіографії про “цивілізаційну місію” колонізаторів. Головну увагу звертають на негативні сторони колоніальної політики – вивіз невольників (хоча рабство й работоргівля процвітали на континенті ще до колонізації), зневажливе ставлення до негрів з боку білих тощо. Водночас антиколоніальна боротьба піддається ідеалізації щодо всіх її форм, не беруться до уваги різні її соціальні та суспільно-політичні складники.

Загалом багатобарвна історіографія народів Африки переживає період формування як регіональних, так і національних історичних поглядів. Як і в усіх інших країнах на різних етапах їх розвитку, історичні знання виступають головним зряддям етно-соціальної ідентифікації та ідейно-політичної легітимізації суспільств і держав, котрі стали на шлях незалежного розвитку.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Рекомендована література до всіх розділів

1. *Афанасьев Ю. Н.* Историзм против эклектики: Французская историческая школа “Анналов” в современной буржуазной историографии. – М., 1980.

2. *Бессмертный Ю. Л.* “Анналы”: переломный этап? // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. – М., 1991.

3. *Бессмертный Ю. Л.* Как же писать историю? Методологические веяния во французской историографии 1994–1997 гг. // Новая и новейшая история. – М., 1998. – № 4.

4. *Блок М.* Апология истории или Ремесло историка. – М., 1973.

5. Буржуазные революции XVII–XIX вв. в современной зарубежной историографии / Под ред. Ю. С. Кукушкина. – М., 1986.

6. *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914–1991. – К., 2001.

7. *Горобець В.* “Нова соціальна історія”: можливі українські перспективи у світлі європейських досягнень і проблем // Історія та історіографія в Європі. – К., 2003. – Вип. 1–2.

8. *Гуревич А. Я.* Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. – М., 1990.

9. *Гуревич А. Я.* Территория историка // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996.

10. *Гуревич А. Я.* Историк конца XX века в поисках метода. Вступительные замечания // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996.

11. *Дарнтон Р.* Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры. – М., 2002.

12. Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 1999–2007.

13. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – К., 2005–2006. – Вип. 1–2.

14. *Зашикільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999.

15. *Заярнюк А.* Про те, як соціальна історія ставала культурною // Україна модерна. Київ: Львів, 2005. – Ч. 9.

16. *Зевелев А. И.* Историографическое исследование: методологические аспекты. – М., 1987.

17. *Земон-Джвис Н.* Дамы на обочине. Три женских портрета XVII века. – М., 1999.

18. Історіографічний словник. Навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів / За ред. С. І. Посохова. – Х., 2004.

19. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / Под ред. И. П. Дементьева и А. И. Патрушева. – М., 2000.

20. Историография истории южных и западных славян. – М., 1987.

21. История и историк: Жизнь, судьба, творчество. – М., 1997–1998. – Т. 1–2.

22. Історія та історіографія в Європі: Зб. наук. праць / Редактори С. Стельмах, Г. Хаусман. – К., 2003–2004. – Вип. 1, 2–3.

23. История СССР в современной западной немарксистской историографии. Критический анализ: Сб. ст. / Под ред. А. Н. Сахарова. – М., 1990.

24. Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера. – Львів, 2004.

25. *Колесник І. І.* Українська історіографія XVIII - поч. XX ст. – К., 2000.

26. *Калакура Я.* Українська історіографія. Курс лекцій. – К., 2004.

27. *Кені П.* Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року. – К., 2006.

28. *Козеллек Р.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Зі статтею Ганса-Георга Гадамера. – К., 2006.

29. *Козеллек Р., Шеррер Ю., Сігов К.* Історичні пошуки ідентичності. Українсько-німецький колоквиум. Червень 2000. – К., 2004.

30. Количественные методы в советской и американской историографии / Отв. ред. И. Д. Ковальченко, В. А. Тишков. – М., 1983.

31. *Мак-Нил В.* Піднесення Заходу: історія людського суспільства / Пер. з англ. А. С. Волинський та ін. – К., 2002.

32. *Маланчук-Рибак О.* Жінка в історії. Навчальна хрестоматія для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів. Львів, 2002.

33. Методологические проблемы истории. Учебное пособие / Под ред. В. Н. Сидорцова. – Минск, 2006.

34. Национальные исторические организации в странах Западной Европы и США / Отв. ред. В. В. Согрин. – М., 1988.

35. Нові перспективи історіописання // За ред. Петра Верба. – К., 2004.
36. Одиссей. Человек в истории. – М., 1990. 2003.
37. Организация исторической науки в странах западной Европы / Отв. ред. В. В. Согрин. – М., 1988.
38. Политическая история на пороге XXI века / Отв. ред. П. П. Зверева. – Москва, 1995.
39. *Поптер К.* Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994. Т. 1–2.
40. *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К., 2002.
41. *Присяжнюк Ю.* Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі XX–XXI ст. – Черкаси, 2006.
42. *Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю.* История исторического знания. Пособие для вузов. – М., 2004.
43. *Репина Л. П.* “Новая историческая наука” и социальная история. – М., 1998.
44. *Репина Л. П.* Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки). – М., 2003.
45. *Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей. Панорама сучасної науки / Пер. з фр. В. Шовкун. – К., 1998.
46. Современная зарубежная немарксистская историография. Критический анализ / Отв. ред. В. Л. Мальков. – М., 1989.
47. Социальная история: проблемы синтеза / Отв. ред. В. В. Согрин. – М., 1994.
48. Споры о главном. Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг школы “Анналов”. – М., 1993.
49. *Таран Л. В.* Историческая мысль Франции и России 70-е годы XIX – 40-е годы XX в. – К., 1994.
50. *Таран Л. В.* Новые тенденции в мировой и украинской историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2004. – Вып. 13.
51. *Удод О. А.* Україна: філософія історії. – К., 2003.
52. *Чакраворті-Снівак Гаятрі.* В інших світах. Есеї з питань культурної політики. – К., 2006.
53. *Шартье Р.* История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Одиссей. Человек в истории. 1995. – М., 1995.
54. *Уайт Х.* Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург, 2002.

55. *Февр Л.* Бой за историю. – М., 1991.
56. *Breisach A.* Historiography. Ancient. Medieval. Modern. – Chicago; London, 1983.
57. *Evans R. J.* In Defense of History. – New York; London, 1999.
58. *Grabski A. F.* Dzieje historiografii. Wprowadzenie Rafał Stobiecki. – Poznań, 2003.
59. *Guha R.* Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India. – Durham; London, 1999.
60. *Historians on History.* An Anthology edited and introduced by John Tosh. – London, 2000.
61. *Historiografia krajów Europy Śródkowo-Wschodniej. Polska-Czechosłowacja-Węgry-Rumunia-była Jugosławia-Bulgaria / Red. J. Kłoczowski, P. Kras.* – Lublin, 1997.
62. *Iggers G. G.* Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. – Hovover; London, 1997.
63. *New Perspectives on Historical Writing / Ed. by Peter Burke.* – Pennsylvania, 1992.
64. *Pawelec T.* Dzieje i nieświadomość. Założenia teoretyczne i praktyka badawcza psychohistorii. Katowice, 2004.
65. *Pomorski J.* Historyk i metodologia. – Lublin, 1991.
66. *Pomorski J.* Paradygmat “New Economic History”. Droga do “Nobla”. Studium z historii rozwoju nauki historycznej. – Lublin, 1995.
67. *Tilly L. A., Scott J. W.* Women, Work, and Family. – New York; London, 1989.
68. *What is History Today / Ed. by Juliet Gardiner.* – Atlantic Highlands, 1992.
69. *Wilson N. J.* History in Crises? Recent Directions in Historiography. – New Jersey, 1999.
70. *World History by the World’s Historians / P. Spickard, J. V. Spickard, K. M. Cragg.* – Boston, 1998.
71. *Wrzosek W.* Historia – Kultura – Metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii. – Wrocław, 1995.

Деякі корисні ресурси Інтернету

1. Львівський національний університет імені Івана Франка (www.franko.lviv.ua)
2. Африкана.ру (Росія) (www.africana.ru)
3. Библиотека Гумер (Росія) (www.gumer.info)
4. Всемирная история (Росія) (history.xsp.ru)
5. "Гео. Непознанный мир". Елисеевское географическое общество (Росія) (www.geografia.ru)
6. Інститут історії України НАН України (www.history.org.ua)
7. Інститут всеобщей истории РАН (Росія) (www.igh.ru)
8. Інтернет-сторінка "Історія" (Росія) (history.tuad.nsk.ru)
9. Люди (Росія) (www.peoples.ru)
10. Мир истории. Российский электронный журнал (Росія) (www.historia.ru)
11. Міжнародний комітет історичних наук (www.cish.org)
12. Научно-образовательный центр "Новая локальная история" (Росія) (www.newlocalhistory.com)
13. Рефераты по истории (Росія) (www.bestreferat.ru)
14. Российское образование. Система федеральных образовательных порталов (Росія) (www.auditorium.ru)
15. Русский биографический словарь. Сетевая версия (Росія) (www.rulex.ru)
16. Страны мира (Росія) (www.countries.ru)
17. Хронос – всемирная история в Интернете (Росія) (www.hrono.ru)
18. Центр восточных культур (Росія) (www.orient.libfl.ru)
19. Центр исследований по философской антропологии Европейского гуманитарного университета (Беларусь) (www.ehu-international.org)
20. Електронная библиотека (Україна) (www.lib.com.ua)
21. ACLS History E-Books Project (США) (www.historyebooks.org)
22. Hartford Web Publishing (США) (www.hartforf.hwp.com)
23. Instytut Pamięci Narodowej (Польща) (www.ipn.gov.pl)
24. Nauka w Polsce (Польща) (www.naukawpolsce.pap.pl)
25. Redakcja "Historycy.pl" (Польща) (www.historycy.pl)
26. Wydawnictwo naukowe PWN (Польща) (www.pwn.pl)

**Додаткова література до розділу
“Французька історіографія”**

1. *Ададуrow В.* Нові “території” історії: проблеми синтезу соціальних наук у творчості третього покоління школи “Анналів” (на прикладі концептуальних поглядів Еммануеля Ле Руа Лядюрі) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Львів, 2000. – Вип. 35–36.
2. *Бессмертний Ю. Л.* Как же писать историю? Методологические веяния во французской историографии 1994–1997 гг. // Новая и новейшая история. – 1998. – № 4.
3. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. – Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995; Т. 2: Ігри обміну. – К., 1997; Т. 3: Час світу. – К., 1998.
4. *Гуревич А. Я.* Исторический синтез и школа “Анналов”. М., 1993.
5. *Далин В. П.* Историки Франции XIX–XX вв. – М., 1981.
6. *Дюби Ж.* Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. Человек в истории. 1991. – М., 1991.
7. *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуrow В.* Французька історіографія ХХ століття. – Львів, 2001.
8. *Ле Гофф Ж.* Другое средневековье. Время, труд и культура Запада. – Екатеринбург, 2000.
9. Национальные исторические организации в странах Западной Европы и США / Отв. ред. В. В. Согрин. – М., 1988.
10. *Таран Л. В.* Французька історіографія (70-ті роки ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.). К., 1991.

**Додаткова література до розділу
“Історична наука Великої Британії”**

1. *Мучник В. М.* Формирование и эволюция идейно-теоретических воззрений А. Дж. Тойнби. – Томск, 1987.
2. Национальные исторические организации в странах Западной Европы и США / Отв. ред. В. В. Согрин. – М., 1988.
3. *Согрин В. В., Зверева Г. И., Ретина Л. П.* Современная историография Великобритании. – М., 1991.
4. *Тойнбі А. Д.* Дослідження історії. – К., 1995. – Т. 1.
5. *Хобсбаум Э.* Век Революции. Европа 1789–1848. – Ростов-на-Дону, 1999; *Хобсбаум Э.* Век Капитала 1848–1875. – Ростов-на-Дону, 1999; *Хобсбаум Э.* Век Империи 1875–1914. – Ростов-на-Дону, 1999.

6. Шарифжанов И. И. Современная английская буржуазная историография: проблемы, теории и методы. М., 1984.

7. Kurkowska-Budzan M. Historia zwykłych ludzi. Współczesna angielska historiografia dziejów społecznych. - Kraków, 2003.

Додаткова література до розділу “Історична наука Федеративної Республіки Німеччини”

1. Драбкин Я. С. Проблемы и легенды в историографии германской революции 1918–1919. - М., 1990.

2. Мерцалова Л. А. Германский фашизм в новейшей историографии ФРГ. - Воронеж, 1990.

3. Национальные исторические организации в странах Западной Европы и США / Отв. ред. В. В. Согрин. - М., 1988.

4. Патрушев А. И. Неолиберальная историография ФРГ: Формирование, методология, концепции. - М., 1981.

5. Стельмах С. Теорія історії Райнгарта Козеллека: традиції та інновації освоєння світу історії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. - К., 2006. - Виш. 2.

6. Bracher K. D. Turning Point in Modern Times. Essays on German and European History. - Cambridge: Mass; London, 1995.

7. Коска J. O historii społecznej Niemiec. - Poznań, 1997.

Додаткова література до розділу “Італійська історіографія”

1. Григорьева И. В. Исторические взгляды Антонио Грамши. - М., 1978.

2. Гинзбург К. Образ шабаша ведьм и его истоки // Одиссей. Человек в истории. 1990. - М., 1990.

3. Михайленко В. И. Итальянский фашизм: основные вопросы историографии. - Свердловск, 1987.

4. Национальные исторические организации в странах Западной Европы и США / Отв. ред. В. В. Согрин. - М., 1988.

Додаткова література до розділу “Історична наука Сполучених Штатів Америки”

1. Гломозда К. Сенс і стан історичних досліджень як актуальна проблема наукової та освітянської спільноти США // Сучасна укра-

їнська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукр. наук.-метод. семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К., 2005.

2. *Даритон Р.* Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры. – М., 2002.

3. *Евтух В. Б.* Историография национальных отношений в США и Канаде (60–70-е годы). – К., 1982.

4. Количественные методы в советской и американской историографии / Отв. ред. И. Д. Ковальченко, В. А. Тишков. – М., 1983.

5. *Кузина А. Е.* США: методологические проблемы историографии, практика исследований. – М., 1988.

6. Национальные исторические организации в странах Западной Европы и США / Отв. ред. В. В. Согрин. – М., 1988.

7. Современная зарубежная немарксистская историография. Критический анализ / Отв. ред. В. Л. Мальков. – М., 1989.

8. *Согрин В. В.* Критическое направление немарксистской историографии США XX в. – М., 1987.

9. *Тишков В. А.* История и историки в США. – М., 1985.

10. *Уманский П. Б.* Американская революция XVIII века в буржуазной историографии США (конец XVIII – 60-е годы XX века). – Казань, 1988.

11. *Kenney P.* Rewolucyjny Karnawał. Europa Środkowa 1989. – Wrocław, 2005.

12. *Novick P.* The Noble Dream. The “Objectivity Question” and the American Historical Profession. – Cambridge University Press, 1991.

13. *White H.* Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Europe. – Baltimore; London, 1973.

Додаткова література до розділу

“Нові тенденції розвитку історичної науки в країнах Центральної і Східної Європи”

1. *Заболотный Е. Б., Камынин В. Д.* Историческая наука в России в преддверии Третьего тысячелетия. – Тюмень, 1999.

2. *Защипляк Л. А.* Формирование и развитие исторической науки в Польше. – Львов, 1986.

3. Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. – М., 1996.

4. Историческое знание в современной России. Дискуссии и поиски новых подходов / Под ред. И. Эрмани, Г. Зверевой, И. Чечель. – М., 2005.

5. *Кіпан Е.* Російські історичні міти. – К., 2003.

6. *Марына В. В.* Чехословацкая, чешская и словацкая историография до и после “бархатной революции” 1989 г. // *Школа и новейшая история.* – М., 2002. – № 3.

7. *Мотрук С.* Нові тенденції у розвитку чеської та словацької історіографії в 90-х роках ХХ ст. // *Історія та історіографія в Європі* К., 2003. – Вип. 1–2.

8. *Национальные истории в советских и постсоветских государствах.* – М., 2003.

9. *Панек Я.* Чэшская гістарыяграфія на мяжы ХХ–ХХІ ст. // *Беларускі гістарычны агляд.* – Менск, 2002. – Т. 9. – Сшыткі 1–2.

10. *Петровський В. В.* Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 р.). – Х., 2003.

11. *Сахаров А. Н.* О новых подходах к истории России // *Вопросы истории.* – М., 2002. – № 8.

12. *Чубарьян А. О.* Историческая наука в России к началу ХХІ века // *Новая и новейшая история.* – М., 2003. – № 3.

13. *Actio Nova 2000: Сб. науч. ст. / Отв. ред. А. И. Филонкин.* М., 2000.

14. *Grabski A. F.* Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań, 2000.

15. *Górny M.* Między Marksem a Palackym. Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji. – Warszawa, 2001.

16. *Historiografia krajów Europy Śródkowo-Wschodniej. Polska Czechosłowacja–Węgry–Rumunia–była Jugosławia–Bułgaria / Red. J. Kłoczowski, P. Kras.* – Lublin, 1997.

17. *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / Pod redakcją P. Kosiewskiego i G. Motyki.* – Kraków, 2000.

18. *Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej / Pod redakcją Jerzy Maternickiego.* – Rzeszów, 1998.

**Додаткова література до розділу
“Риси розвитку історичної науки
в країнах Азії та Африки”**

1. *Васильев Л. С.* История Востока. – М., 2001. – Т. 1–2.

2. *Говорят африканские историки.* Сборник статей. – М., 1977.

3. *Дискуссионные проблемы японской истории.* Сборник статей. – М., 1991.

4. *Загорский А. В.* Япония и Китай: Пути общественного развития в оценке японской историографии. – М., 1991.

5. Изучение истории Африки: Проблемы и достижения / Отв. ред. Б. Б. Пиотровский, Б. М. Туполев. - М., 1985.
6. Историография новейшей истории Китая (1917-1949): Сб. обзоров ИНИОН. - М., 1987.
7. Историческая наука в КНР / Отв. ред. Р. В. Вяткин, Н. П. Свищунова. - М., 1981.
8. Историческая наука в странах Африки: История Африки, исследования и публикации / Отв. ред. А. Б. Давидсон. - М., 1979.
9. Левин З. И. Развитие арабской общественной мысли. - М., 1984.
10. Лещенко Н. Ф. "Революция Мэйдзи" в работах японских историков-марксистов. - М., 1984.
11. Лю Дапянь. Избранные статьи по проблемам исторической науки. - М., 1992.
12. Малевич В. Китайская цивилизация. М., 2001.
13. Манузато К. Русистика поверх границ. Славянские исследования Японии и социальные науки России: совместные поиски выхода из изоляции // Ab Imperio. Теория и история национализма и империй в постсоветском пространстве. - Казань, 2003. - Вып. 1.
14. Пак М. Н. Очерки по историографии Кореи (К критике буржуазно-националистических идей южнокорейских историков). - М., 1987.
15. Проблемы генезиса капитализма в Китае в современной историографии КНР. - М., 1990.
16. Россия и Япония в исследованиях советских и японских ученых: Сб. статей. - М., 1986.
17. Современная историография стран зарубежного Востока: Критика буржуазного национализма: Сб. статей. - М., 1977.
18. Урсуд Д. И. Историография истории Африки (Учебное пособие для вузов). - М., 1990.
19. Урсуд Д. И. Современная историография Тропической Африки. 1960-1980. - М., 1983.
20. Японская историография русско-японских и советско-японских отношений XIX-XX веков: Сб. науч. тр. - М., 1987.

ЗМІСТ

Вступ	3
Об'єкт і предмет історіографії	7
Історія історичної думки до середини ХХ століття	17
Історична наука у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття	39
Французька історіографія	79
Історична наука Великої Британії	99
Історична наука Федеративної Республіки Німеччини	125
Італійська історіографія	149
Історична наука Сполучених Штатів Америки	163
Нові тенденції розвитку історичної науки в країнах Центральної та Східної Європи	199
<i>Російська історіографія</i>	204
<i>Історична наука в Польщі</i>	227
<i>Історичні дослідження в Чехії</i>	244
Риси розвитку історичної науки в країнах Азії та Африки	259
<i>Історична наука Китайської Народної Республіки</i>	260
<i>Історична наука та історичні знання в Японії</i>	272
<i>Історична наука в Африці</i>	281
Вибрана бібліографія	299